

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Табачук Андрій Ярославович

УДК 330.342: 303.725.2

ДИСЕРТАЦІЯ
**ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ
В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

Спеціальність 08.00.01 – економічна теорія
та історія економічної думки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

А.Я.Табачук

Науковий керівник (консультант): **Кульчицький Богдан Володимирович**,
доктор економічних наук, професор

Львів – 2019

АНОТАЦІЯ

Табачук А.Я. Інституційні засади екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки. Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2019.

У дисертаційній роботі розглянуто теоретико-методологічні передумови дослідження сучасних економічних систем. Досліджено еволюцію поглядів на економічні системи у світовій економічній науці, розглянуто інструментарій дослідження сучасних економічних систем та з'ясовано суть інституційного підходу до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах глобалізації, котра, на наше переконання, полягає у регулюючій ролі держави та міжнародних організацій щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної рівноваги, турботи про майбутні покоління на основі безперервного пропагування і утвердження прогресивних екологічних цінностей, формування належної екологічної свідомості та екологічної культури.

Дослідження еволюції згаданих вище поглядів в історії економічної думки доводить, що сучасні концепції постіндустріалізму є синтезом ідей історичної школи політекономії соціального напрямку в економічній теорії, ідей та підходів еволюційної економічної теорії, інституціоналізму та ін.

Обґрунтовано тезу, що теорія постіндустріального суспільства на початку третього тисячоліття де-факто є глобальною методологічною парадигмою. Доведено, що подальші дослідження спрямовані на виявлення теоретико-методологічних засад порівняння сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів доцільно здійснювати крізь

призму теорії постіндустріального суспільства, де ключову роль відведено інформації та знанням, як необмеженим чинникам розвитку економічних систем.

Серед ключових методів, на котрих ґрунтуються дослідження сучасних економічних систем виділяємо наступні: 1) компаративного аналізу; 2) еволюційний; 3) сценарного аналізу; 4) синтез та композиція; 5) інституційного аналізу; синергетичний.

Однак, ми переконані, що саме комплексний системний підхід до розуміння економічних систем як поліелементних утворень, котрі визначають структуру суспільного ладу є тією теоретико-методологічною основою, котра дозволяє повністю розкрити суть сучасних економічних систем, провести їх порівняльний аналіз в умовах посилення глобалізаційних процесів і екологізації економіки та виявити тенденції розвитку економічних систем у XXI столітті.

З'ясовано суть процесу екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів, проаналізовано стан і соціально-економічні наслідки екологізації економічних систем та обґрунтовано вплив глобалізації на екологізацію економічних систем.

Виходячи з беззаперечності факту взаємодії людини і природи, поділяємо думку, що найбільш доцільним в процесі дослідження та порівняльного аналізу сучасних економічних систем є використання діяльнісного підходу, який слід скорегувати з урахуванням екологізації та посилення глобалізаційних процесів. Даний підхід продиктований часом, об'єктивною потребою відходу від антропоцентристського підходу у взаємодії людини і природи та становлення нового типу взаємодії, що ґрунтуватиметься на економічній та екологічній культурі нового рівня, філософії пріоритету екологічних цінностей та екологічної відповідальності.

Зроблено наголос на наявності глибоких суперечностей між традиційною ринковою економікою та екологічними вимогами.

Обґрунтовано переконання, що природні умови та безпосереднє природне середовище здійснюють вагомий вплив на світогляд людей, їх психологічний стан та культуру.

Доведено, що економічна культура здійснює вплив на економічну систему через поведінку суб'єктів господарювання, отримання власної економічної свідомості (вміння узагальнювати економічну дійсність, прогнозувати еволюцію економічних процесів і знаходити власне місце у економічній системі) та економічний спосіб мислення. Економічна культура тісно пов'язана з екологічною культурою та екологічною свідомістю.

Суспільство сьогодні знаходиться на порозі нової ери – постіндустріальної, що базується на інформатизації та інтелектуалізації як економіки, так і всього суспільного життя. В руслі змін, що сьогодні відбуваються, рекомендовано змінити тип взаємодії людини та природи з індустріального на постіндустріальний, котрий би враховував у практичній діяльності наявність еколого-економічних суперечностей з метою отримання економікою чіткої екологічної основи. Відсутність чіткої екологічної основи при провадженні господарської діяльності загрожує переростанням глобальної екологічної кризи у глобальну екологічну катастрофу, котра, у свою чергу, ставить під загрозу існування людської цивілізації.

Запропоновано способи удосконалення інституційних механізмів для прискорення екологізації розвинутих економічних систем в умовах глобалізації.

Обґрунтовано необхідність створення глобального еколого-правового акту – Екологічної Конституції Землі, завданням якого стало б визначення обов'язкових норм поведінки у стосунках між суспільством та природою у всіх країнах світу.

З метою інституційного забезпечення Екологічної Конституції Землі запропоновано сформувати низку органів контролю за дотриманням задекларованих у ній норм економічної діяльності національних та міжнародних виробничих структур, а саме: Раду з екологічної безпеки та

сталого розвитку, Міжнародну організацію з питань екології, Міжнародний екологічний фонд, Комітет з відстеження екологічних правопорушень, Міжнародний екологічний трибунал, Комітет зі сприяння сталому розвитку.

Зазначено, що Україна володіє значними запасами природних ресурсів, однак про раціональність їх використання говорити не доводиться. Цю обставину засвідчують низькі рейтингові позиції України за Індексом екологічної ефективності. В Україні, на думку дисертанта, простежується яскраво виражена екологічна криза, зумовлена свідомим ігноруванням законів розвитку та відтворення природно-ресурсної системи держави.

На основі проаналізованих потенційних напрямів трансформації економічної системи України виокремлено ті, котрі є найбільш прийнятними, беручи до уваги сучасні умови функціонування вітчизняної економічної системи.

Висловлено переконання, що інтегральна модель соціально-економічного ладу України повинна увібрати в себе все розмаїття сучасного цивілізаційного процесу і, одночасно, опиратись на власну господарську структуру та економічну культуру, її порівняльні і конкурентні переваги, враховуючи при цьому національні історичні, економічні, соціальні особливості та об'єктивну необхідність переходу на ноосферні принципи господарювання.

Ключові слова: економічна система, екологізація економічних систем, глобалізація, інституційний підхід, постіндустріальне суспільство, ноосферні принципи господарювання, економічна культура, екологічна культура, сталий розвиток, еколого-економічні відносини, Екологічна Конституція Землі.

ABSTRACT

A.Ya. Tabachuk. Institutional Bases of the Economic Systems Ecologization under the Conditions of Globalization Reinforcement. – Qualification scholarly paper as manuscript.

Ph.D. Theses in Economic Sciences in the specialty 08.00.01 – Economic Theory and History of Economic Thought. Lviv Ivan Franko National University. – Lviv, 2019.

The Ph.D. Thesis considers the theoretical and methodological preconditions of the modern economic systems research. The evolution of the views of economic systems in the world economic science is studied, the instrumentarium is considered of studying the modern economic systems and the essence is clarified of the institutional approach to the research of the processes of economic systems ecologization under the globalization conditions, which, to our point of view, is constituted by the regulating role of the state and international organizations as to the environment protection, rational utilization of natural resources, insurance of the ecological balance, care about the future generations on the basis of the uninterrupted promulgation and establishment of the progressive ecological values, formation of the appropriate environmental awareness and environmental culture.

The research of the evolution of above mentioned views in the history of economic science proves that the modern concepts of post-industrialism are the synthesis of ideas of the historical school of political economy of the social orientation in the economic theory, institutionalism etc.

The thesis is explained that the theory of post-industrial society at the beginning of the third millennium is de-facto global methodological paradigm. It was proved that it would be reasonable to conduct further researches aimed at finding the theoretical and methodological grounds of the comparison of modern economic systems under the conditions of the globalization reinforcing processes through the prism of the theory of post-industrial society, where the key role is

plaid by the information and knowledge, as by the unrestricted factors of the economic systems development.

The key methods on which the research of the modern economic systems is grounded include the following: 1) comparative analysis; 2) evolutionary; 3) scenario analysis; 4) synthesis and composition; 5) institutional analysis; synergic analysis.

However, we are convinced that the complex systemic approach to the understanding of economic systems as poly-element formation determining the structure of the public order is the theoretical and methodological foundation which allows to provide insight into the essence of modern economic systems, conduct their comparative analysis under the conditions of reinforcing the globalization processes and economy environmentalization and define the tendencies of economic systems development in the XXI-st century.

The essence of ecologization of economic systems under the conditions of the globalization processes reinforcement is clarified, the condition and socio-economic consequences of the economic systems ecologization are analyzed and the influence of globalization on the economic systems ecologization is grounded.

With regard to an indisputable fact of interaction between human and nature, we are also of the opinion that in the process of research and comparative analysis of the modern economic systems the most reasonable would be the application of the activity approach which should be corrected with regard to the environmentalization and globalization processes intensification. This approach is conditioned by the time, objective necessity of shifting from the anthropocentric approach in the interaction of human and nature and establishment of the new type of interaction which will be grounded on the economic and environmental culture of the new level, philosophy of the environmental values priority and environmental liability.

The focus is made on the presence of great discrepancies between the traditional market economy and environmental challenges.

The conviction is grounded that the natural conditions and direct natural environment have an essential impact on the people's world view, their psychological condition and culture.

It is proved that the economic culture influences the economic system through the behavior of the business entities, which tend to have their own economic consciousness (ability to generalize economic activity, predict the evolution of the economic processes and find their place in the economic system) and economic way of thinking. The economic culture is closely connected with the environmental consciousness and environmental culture.

These days the society is on the verge of a new postindustrial era - which is based on the informatization and intellectualization of both economy and the whole social life. Within the framework of changes which take place nowadays, it is recommended to change the type of human interaction with the nature from the industrial into the post-industrial which would take into account the presence of the environmental and economic divergences in the practical activity for the purpose of getting the clear environmental foundation. The absence of the clear environmental foundation in the business activity threatens to turn the global environmental crisis into the global environmental disaster, which, in its turn, threatens the existing of human civilization. The ways of improvement of the institutional mechanisms for the facilitation of the developed economic systems ecologization under the globalization conditions are suggested.

The necessity is grounded of the creation of the global environmental and legal act – Ecological Constitution of Earth the task of which would be the determination of mandatory norms of behavior in the relations between the society and nature in all countries of the world.

For the purpose of the institutional insurance of the Ecological Constitution of Earth it was suggested form the set of authorities realizing the control over the declared regulations of the economic activity of national and international production structures, mainly: The council for the environmental security and stable development, International organization for the environmental issues,

International Ecological Fund, Committee for tracing the environmental offenses, International Ecological Tribunal, Committee for the stable development facilitation.

It is stated that Ukraine possesses the essential natural resources, however, the rationality of their utilization is even out of question. This condition is confirmed by the low rating positions of Ukraine according to the ecological efficiency index. According to the author of dissertation, in Ukraine the environmental crisis which is conditioned by the conscious disregard of the laws of development and representations of the national resource system is very vivid.

Based on the analyzed potential directions of the transformation of the economic system of Ukraine the most acceptable once are outlined, taking into account the modern conditions of the functioning of the national economic system.

The belief is expressed that the integral model of the socio-economic system of Ukraine should incorporate all diversity of the modern civilization process, and, simultaneously, rely upon its own economic structure and economic culture, its comparative and competitive advantages, taking into account the national historical, economic, social peculiarities and objective necessity of shifting to the noospheric economy-management principles.

Key words: economic system, ecologization of economic systems, globalization, institutional approach, post-industrial society, noospheric economy-management principles, economic culture, ecological culture, stable development, ecological and economic relations, Ecological Constitution of Earth.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Онуфрик І.П., Табачук А.Я. Економічне зростання, сталий розвиток та українські реалії. *Науковий вісник НЛТУ України*. Львів, 2009. Вип. 19.7. С. 180-186 (0,479 д.а.; особистий внесок здобувача (0,408 д.а.)).

2. Табачук А.Я. Роль держави у сучасних економічних системах в умовах їх екологізації та глобалізації. *Науковий вісник НЛТУ України*. Львів, 2016. Вип. 26.6. С. 45-49 (0,351 д.а.).

3. Табачук А.Я. Екологізація економічних систем як об'єктивний процес їхніх докорінних змін на початку третього тисячоліття. *Науковий вісник НЛТУ України. Серія економічна*. Львів, 2017. Вип. 27 (2). С. 29-33 (0,64 д.а.).

4. Табачук А.Я. Коротко про інструментарій дослідження сучасних економічних систем. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Львів, 2017. Вип. 52. С. 126-130 (0,597 д.а.).

5. Табачук А.Я. Інституційний підхід до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізації. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2017. Вип. 4 (10). С. 7-11 (0,614 д.а.).

Статті у іноземних виданнях:

6. Табачук А.Я. Стан і соціально-економічні наслідки екологізації економічних систем. *European Cooperation*. Warsaw, 2017. Vol. 8(27). P. 63-77 (1,16 д.а.).

Публікації у інших виданнях:

7. Табачук А.Я. Екологізація економічної системи України шляхом державного стимулювання інноваційного розвитку. *Управління інноваційними процесами в економічній системі України*: матеріали І-шої міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Львів, 2014. С. 130-131 (0,183 д.а.).

8. Табачук А.Я. Екологізація економіки в умовах посилення глобалізації. *Філософсько-психологічні аспекти духовності: соціально-економічні трансформації та відродження національної гідності*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів, 2015. С. 204-206 (0,226 д.а.).

9. Табачук А.Я. Роль держави в сучасних економічних системах *Актуальні проблеми функціонування господарської системи України*: матеріали XXIII-тої міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Львів, 2016. С. 156-157 (0,151 д.а.).

10. Табачук А.Я. Екологізація як стратегічний орієнтир розвитку економіки України. *Стратегічні орієнтири розвитку економіки України*: матеріали III-ї міжнародної наукової інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Львів, 2017. С. 86-87 (0,189 д.а.).

11. Табачук А.Я. Економічна та екологічна культура як вагомий чинник взаємодії суспільства і природи. *Актуальні проблеми функціонування господарської системи України*: матеріали XXIV-тої міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Львів, 2017. С. 131-132 (0,193 д.а.).

12. Табачук А.Я. Екологізація та глобалізація як ключові доміанти трансформації сучасних економічних систем. *Аналіз сучасних підходів до ефективного використання потенціалу економіки країни*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпро, 2017. С. 9-10 (0,132 д.а.).

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ.....	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	23
1.1. Еволюція поглядів на економічні системи у світовій економічній науці	23
1.2. Інструментарій дослідження сучасних економічних систем	42
1.3. Інституційний підхід до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах глобалізації	61
Висновки до розділу 1.....	73
РОЗДІЛ 2. ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ЯК ПРІОРИТЕТНА ДОМІНАНТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ЗЛАМІ Тисячоліть	76
2.1. Екологізація економічних систем як об’єктивний процес їхніх докорінних змін в умовах посилення глобалізаційних процесів	76
2.2. Стан і соціально-економічні наслідки екологізації економічних систем	100
2.3. Вплив глобалізації на екологізацію економічних систем	119
Висновки до розділу 2	131
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	134
3.1. Удосконалення інституційних механізмів для прискорення екологізації розвинутих економічних систем в умовах глобалізації	134
3.2. Напрями трансформації економічної системи України у	

	13
контексті посилення її екологізації	147
Висновки до розділу 3	169
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	177
ДОДАТКИ	

**ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ,
СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ**

Icp – індекс стійкого розвитку

Iekв – індекс економічного розвитку

Iев – індекс екологічного розвитку

Iсв – індекс соціального розвитку

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ПРООН – Програма розвитку ООН

ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я

ЄС – Європейський Союз

UNFCCC – Рамкова конвенція ООН про зміну клімату

EMAS – система екологічного менеджменту і аудиту ЄС

ОВНС – оцінка впливу на навколишнє середовище

PRTR – Європейський реєстр викидів та перенесення забруднюючих

речовин

ЕКЗ – Екологічна Конституція Землі

UNEP – Програма ООН з охорони довкілля

МВФ – Міжнародний валютний фонд

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізації є однією з актуальних у сучасній економічній теорії, бо на початку XXI століття екологізація та глобалізація є ключовими домінантами трансформації сучасних економічних систем. Відтак, дослідження теоретико-методологічних засад функціонування економічних систем без належного врахування цих процесів не даватиме повної картини особливостей розвитку існуючих та становлення нових економічних систем.

Екологізація економічних систем є характерним виявом формування нового типу суспільства, заснованого на ноосферних принципах функціонування – інформаційного або постіндустріального. Суспільство «нового зразка» починає не лише усвідомлювати згубний вплив не до кінця продуманої економічної політики, котра в добу індустріалізації мала на меті максимізацію прибутків без врахування шкоди навколишньому природному середовищу, а й продукує ідеї та робить поступові кроки на шляху зменшення екодеструктивного впливу людини на довкілля. Отже, простежується епохальний перехід від людини економічного зразка до людини творчої, котра усвідомлює, що суто гонитвою за збільшенням прибутків добробуту не досягти, бо суспільство такого типу мислення де-факто живе за рахунок прийдешніх поколінь.

Епохальний перехід від індустріального суспільства до постіндустріального тісно переплітається з процесом злиття національних економік до загальносвітової системи – процесом глобалізації. Глобалізація є потужним та досить суперечливим явищем. У наукових колах не вщухають дискусії стосовно позитивних на негативних сторін цього явища.

Проблема впливу глобалізації на екологізацію економічних систем є не менш важливою та багатогранною, ніж самі процеси екологізації та глобалізації, однак лєвова частка наукових досліджень акцентує лише на

природоохоронних процесах. Це зумовлює об'єктивну необхідність розгляду даного виду проблем саме у царині економічної теорії і крізь призму постіндустріальної теорії – інституційний підхід. Такий підхід збагатить методологію економічної теорії і сприятиме удосконаленню політики, спрямованої на взаємодію економічної та екологічної систем.

Загалом, проблеми економічних систем аналізували й досліджують нині такі вітчизняні економісти, як В.Базилевич, Г.Башнянин, А.Бебело, О.Беляєв, О.Веклич, Б.Гаврилишин, А.Гальчинський, В.Геєць, І.Грабинський, Н.Гражевська, А.Гриценко, М.Згуровський, В.Кириленко, В.Кравців, Б.Кульчицький, Я.Кульчицький, П.Леоненко, І.Малий, В.Марцин, Л.Мельник, І.Михасюк, В.Осецький, С.Панчишин, Ю.Пахомов, І.Полулях, І.Помінова, Ж.Поплавська, А.Поручник, В.Сацик, С.Степаненко, І.Тивончук, Ю.Туниця, Т.Туниця, А.Філіпенко, О.Черепніна, А.Чухно, Г.Шевченко, Б.Шевчик, П.Юхименко та ін.

Серед зарубіжних учених, які вивчали й досліджують сьогодні проблеми економічних систем, необхідно назвати А.Сміта, К.Маркса, Дж.Кейнса, Ф.Гаєка, Дж.Гелбрейта, В.Ростоу, В.Ойкена, П.Семюелсона, Д.Бела, Е.Тофлера, П.Грегорі, Р.Стюарта, Ф.Прайора, М.Борнстейна, А.Гікса, Т.Яноскі, Я.Корнаї, Р.Кауфмана, С.Гагарда, Н.Спулбера Р.Карсона, Дж.Сакса, А.Аслунда, М.Шніцера, Дж.Стігліца, П.Гола, Д.Соскайса, Е.Глезера, Б.Ебінгхауса, А.Шляйфера, М.Кастельса, С.Роузфілда, Т.Коваліка, Г.Колодка, Б.Вінярського, Т.Качмарека, П.Залєву, В.Іноземцева, А.Колганова, О.Бузгаліна та ін.

Незважаючи на особливу актуальність проблеми екологізації економічних систем, залишаються відкритими питання про:

- теоретико-методологічні аспекти аналізу процесу екологізації сучасних економічних систем;
- обґрунтування інституційних засад екологізації сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів;

– необхідність максимального врахування у сучасній економічній теорії екоцентристської системи цінностей, ідеї так званої «зеленої економіки», що повинно відобразитися й у відповідній державній політиці, спрямованій на забезпечення стійкого розвитку суспільства під впливом екологізації економічних систем;

– необхідність та напрями перегляду, переосмислення фундаментальних методологічних положень економічної теорії під впливом посилення екологізації сучасних економічних систем;

– обґрунтування напрямів трансформації економічної системи України у контексті посилення її екологізації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження тісно пов'язане з науково-дослідною роботою кафедри економічної теорії економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка і виконане відповідно до науково-дослідної теми «Ринкові та інституційні механізми розвитку господарської системи України», затвердженої Міністерством освіти і науки України (номер державної реєстрації 0114U000872) та кафедри економічної теорії факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка і виконане відповідно до науково-дослідної теми «Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах євроінтеграції», затвердженої Міністерством освіти і науки України (номер державної реєстрації 0117U000896).

Об'єкт дослідження – процеси екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізації.

Предмет дослідження – особливості та суперечності інституційних засад природоохоронної діяльності у сучасних економічних системах.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є усебічний аналіз змісту і конкретних форм екологізації розвинутих економічних систем та обґрунтування інституційних механізмів екологізації економічної системи України.

Для досягнення поставленої мети довелося вирішити низку конкретніших завдань:

- розкрити еволюцію поглядів на економічні системи у світовій економічній науці;
- дослідити інструментарій дослідження сучасних економічних систем;
- з'ясувати суть інституційного підходу до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах глобалізації;
- обґрунтувати суть екологізації економічних систем як об'єктивного процесу їхніх докорінних змін в умовах посилення глобалізаційних процесів;
- проаналізувати стан і соціально-економічні наслідки екологізації економічних систем;
- виявити вплив глобалізації на екологізацію економічних систем;
- окреслити можливості удосконалення інституційних механізмів для прискорення екологізації розвинутих та неусталених економічних систем в умовах глобалізації;
- запропонувати напрями трансформації економічної системи України у контексті посилення її екологізації.

Методи дослідження. Основу дисертаційного дослідження складає комплексний, системний підхід до розуміння економічних систем як складних утворень в умовах посилення їх екологізації під впливом глобалізації, котрий дав змогу розкрити особливості різних економічних систем в умовах екологізації і глобалізації та визначити ефективні економічні моделі у ХХІ столітті. Окрім цього, у дослідженні застосовано методи: наукової абстракції та історичний метод (для дослідження еволюції поглядів на економічні системи у світовій економічній думці), порівняльного аналізу (для виявлення спільних та відмінних рис у процесі екологізації економічних в умовах посилення глобалізаційних процесів), теоретико-логічний (для пошуку закономірностей та тенденцій розвитку економічної системи України на основі порівняння різних моделей розвитку економічних систем),

діалектичний (для дослідження економічних систем через розгляд впливу на них процесів екологізації та глобалізації), індукції та дедукції (для дослідження впливу процесів екологізації та глобалізації на розвиток сучасних економічних систем), емпірично-історичний (для об'єктивної оцінки конкретних фактів, що мали місце в економічній та політичній історії задля формування соціально-економічних висновків, котрі б дали змогу прогнозувати тенденції розвитку економічних систем у сучасних умовах їх функціонування).

Інформаційною базою дисертаційного дослідження стали сучасні концепції теорії порівняльних економічних систем, праці вітчизняних та зарубіжних учених, інформаційні матеріали, опубліковані у статистичних та періодичних виданнях України і світу, ресурси Інтернету та ін.

Наукова новизна дисертаційного дослідження. Науково обґрунтовані результати проведеного автором дослідження допомогли розв'язати важливе наукове завдання – обґрунтування інституційних засад екологізації сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів. Вирішення його у дисертації представлено сукупністю нових теоретичних і методологічних наукових положень, висновків та рекомендацій, наукова новизна яких полягає у наступному.

Вперше:

– на рівні дисертаційного дослідження обґрунтовано інституційні засади екологізації сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів, суть котрих полягає у регулятивній ролі держави та міжнародних організацій щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної рівноваги, турботи про майбутні покоління на основі безперервного пропагування і утвердження прогресивних екологічних цінностей, формування належної екологічної свідомості та екологічної культури.

Удосконалено:

– інструментарій порівняльного аналізу сучасних економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації. В ході дослідження доведено, що формування інструментарію повинно здійснюватись на основі міждисциплінарного підходу задля якомога повнішого розкриття всієї палітри суспільного буття;

– підходи до обґрунтування значущості теорії інформаційного (постіндустріального) суспільства в процесі дослідження сучасних економічних систем, згідно з якими вона вважається глобальною методологічною парадигмою на початку третього тисячоліття. Доведено, що подальші дослідження спрямовані на виявлення теоретико-методологічних засад порівняння сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів доцільно здійснювати крізь призму теорії постіндустріального суспільства, де ключову роль відведено інформації та знанням як необмеженим чинникам розвитку економічних систем;

– наявну концепцію Екологічної Конституції Землі, зокрема, модель структури органів ООН, покликаних сприяти реалізації положень ЕКЗ. З метою інституційного забезпечення Екологічної Конституції Землі пропонуємо сформуванню наступну систему органів контролю за дотриманням задекларованих у ЕКЗ норм економічної діяльності національних і міжнародних виробничих структур: Раду з екологічної безпеки та сталого розвитку, Міжнародну організацію з питань екології та сталого розвитку, Міжнародний екологічний фонд, Міжнародний екологічний трибунал.

Набули подальшого розвитку:

– дослідження економічних систем крізь призму екологічного імперативу в умовах посилення глобалізаційних процесів;

– теоретико-методологічні підходи до типізації сучасних економічних систем в умовах їх екологізації, глобалізації та формування знанневого суспільства, суть якого полягає у здійсненні типологізації економічних систем з урахуванням не лише економічних критеріїв, а й параметрів усіх

сфер буття суспільства для побудови економіки ноосферного зразка та формування знаннєвого суспільства.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що отримані теоретичні положення та методологічні підходи дисертаційного дослідження можна використовувати у навчальному процесі, зокрема при написанні підручників, розробленні спецкурсів з економічної теорії, економічної політики, а також можуть бути враховані та використані вищими органами державної влади у процесі державного будівництва і формування національної економічної системи України для обґрунтування оптимальної стратегічної економічної моделі України та вибору вектора трансформації її економічної системи у XXI ст. Основні положення та результати дисертації використовують у навчальному процесі на факультеті управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка для розроблення методичного забезпечення та під час викладання курсів «Мікроекономіка» та «Макроекономіка» (довідка №2320-4 від 01.07.2019 р. (див. дод. Б).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, у якій висвітлені теоретико-методологічні підходи, що належать особисто автору. У дослідженні містяться ті положення, висновки і пропозиції, які сформулював особисто здобувач наукового ступеня. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у роботі використані лише ті ідеї, які є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження, його ключові положення були висвітлені на звітних науково-практичних конференціях викладачів та аспірантів економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, I-шій Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Управління інноваційними процесами в економічній системі України» (Львів, 2014), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Філософсько-психологічні аспекти духовності: соціально-

економічні трансформації та відродження національної гідності» (Львів, 2015), XXIII-ій Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Актуальні проблеми функціонування господарської системи України» (Львів, 2016), III-ій Міжнародній науковій інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Стратегічні орієнтири розвитку економіки України» (Львів, 2017), XXIV-ій Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Актуальні проблеми функціонування господарської системи України» (Львів, 2017), Міжнародній науково-практичній конференції «Аналіз сучасних підходів до ефективного використання потенціалу економіки країни» (Дніпро, 2017).

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи опубліковані у 12 наукових працях, загальним обсягом 4,9 друк. арк., з яких авторові належить 4,8 друк. арк., у тому числі 6 у наукових фахових виданнях, з них 1 у співавторстві, 1 у зарубіжному виданні, 6 публікацій за результатами участі у міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (221 найменування), 8 додатків. Обсяг основного тексту дисертації становить 176 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

1.1. Еволюція поглядів на економічні системи у світовій економічній науці

«Сучасна теорія вкрита рубцями учорашніх проблем нині розв'язаних, учорашніх промахів, нині виправлених, і не може бути повністю опанована, якщо не розглянути її як спадщину минулого», – говорив М.Блауг [81, с. 16]. Тому заглянемо у «спадщину минулого», простежимо еволюцію поглядів на економічні системи у світовій економічній думці задля кращого розуміння суті економічної системи, проведення їх порівняльного аналізу в умовах посилення глобалізаційних процесів і екологізації економіки та виявлення тенденцій розвитку економічних систем у третьому тисячолітті.

Філософсько-методологічним фундаментом економічної компаративістики як складової економічної теорії є, на нашу думку, соціально-філософські концепції, які започатковані представниками школи класичної політекономії, зокрема першим теоретиком ринкової економічної системи Адамом Смітом. Саме йому належать ідеї про соціальну природу економічного життя. Він вперше всебічно досліджував економічну сферу як багатокomпонентну економічну систему. Теорія економічного лібералізму Адама Сміта залишається актуальною і сьогодні, на початку третього тисячоліття, адже її соціальна база є необхідною для комплексного підходу до розуміння суті та особливих рис сучасних економічних систем.

Початок розвитку соціально-філософських концепцій економіки заклала фундаментальна праця Адама Сміта під назвою «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776 р). Ключовою її соціальною ідеєю було те, що праця є основою багатства будь-якого суспільства,

продуктивна праця має більшу цінність, а рівень розвитку виробництва свідчить про розвиток усього суспільства. А. Сміт стверджує, що «... праця являє собою дійсне мірило мінової вартості всіх товарів» [165, с. 24]. З цього випливає, що зі соціальної точки зору всі види праці – рівнозначні, а отже і виробники, які прикладають свою працю до виробництва товарів є рівними між собою як особистості. А.Сміту також належить ідея про визначення соціальної структури суспільства, де підхід поділу на класи базується, відштовхуючись від економічних відносин, якими займаються члени суспільства та видів їхнього доходу [165, с. 37]. Досліджуючи соціальні принципи, на основі яких ґрунтується функціонування економічної системи, Адам Сміт доходить до висновку, що природа дій людини в економічній сфері є утилітарно-раціональною, людина виступає як «егоїст»: думаючи про власні вигоди, задовольняє потреби суспільства [165, с. 16].

Вчений, визначаючи роль економіки у суспільстві, наголошує на самодостатності ринкової економічної системи, яка має власні регулятори. [165, с. 41]. «Економічна людина» та «невидима рука» ринку спроможні підтримувати процес обміну товарами між людьми, шляхом досягнення рівності між попитом та пропозицією в умовах конкурентного середовища.

Продовжив розвиток теорії економічного лібералізму Д.Рікардо, який у своїй праці «Початки політичної економії та оподаткування» (1817 р.) сприйняв соціальну концепцію А.Сміта та поглибив її економічний зміст, розвинувши теорію трудової вартості. Він також розвинув теорію розподілу, за якою доходи суб'єктів господарювання діляться на дві частини: прибуток і заробітну плату. Тим самим поділив суспільство на два класи: підприємців та робітників [150, с. 60]. У теорії заробітної плати Д. Рікардо, як і А. Сміт, виступав проти державного регулювання заробітної плати, стверджуючи, що лише ринку під силу визначити її справедливу величину [150, с. 49]. Виробництво, обмін та розподіл вироблених товарів не повинні обмежуватись з боку держави, натомість державна влада має притримуватись

у своїй політиці економічних принципів та справедливості податкових стягнень, які на думку Д. Рікардо слід встановлювати невисокими.

Піддав критиці трактування змісту економічної системи А. Смітом та Д. Рікардо швейцарський економіст Ж. Сімонді, наголосивши на соціальних протиріччях становлення капіталістичної економічної системи [105, с. 20]. Він не поділяє думки, що механізм вільної конкуренції, обґрунтований класиками, є благом для суспільства, більше того, Ж. Сімонді вважає, що послідовники Адама Сміта «кинулися в абстракції, забувши про людину» [164, с. 109]. У своїй праці «Нові початки політичної економії, або Про багатство у його відношенні до народонаселення» (1819 р.) Ж.Сімонді ототожнює політичну економію з економічною політикою, тим самим переводячи її з рангу суто теоретичних наук до рангу управлінських, котрі покликані займатися розробкою способів підвищення благополуччя нації. Ж.Сімонді виступав за справедливий розподіл багатства серед усіх класів суспільства, при цьому ключову роль відводив державі, яка має «прагнути такого порядку, котрий забезпечив би як бідному, так і багатому задоволення, радість і спокій, такий порядок при якому ніхто не страждає» [73, с. 278-279].

Поведінку людини у різних економічних системах аналізував у своїх працях і відомий німецький мислитель Карл Маркс. В «Економічно-філософських рукописах 1844 року» і першому томі «Капіталу» (1867 р.) він займається дослідженням ролі праці у житті людини, зокрема соціальної форми праці у капіталістичній економічній системі. К. Маркс наголошує на невідворотності відчуження праці в умовах капіталістичної економічної системи, доводячи це тим, що експлуатація у капіталістичному суспільстві є не випадковим проявом, спричиненим певною ситуацією, а є результатом самої логіки капіталістичної системи [79, с. 353]. Він бачить в економічному базисі основу, на якій вибудовується юридична та політична надбудова, і якій відповідають певні форми суспільної свідомості [208, с. 108-109]. Надбудова може впливати на розвиток базису, проте ключовою ознакою цієї

взаємодії є вплив базису на надбудову. Карл Маркс поділяє думку Адама Сміта стосовно «економічної людини», поширюючи її на класи. Важливим у даному аспекті є тлумачення співіснування класів, які на думку дослідника, перебувають у процесі безперервної боротьби за свої інтереси, що, у свою чергу, служить рушієм суспільного-економічного розвитку. У економічній системі К. Маркса, або як він її називає «суспільно-економічній формації», проблематика економічного характеру тісно переплітається з ідеологічною, політичною та релігійною, що дає підстави характеризувати такий підхід як антигуманний.

У середині XIX ст.. теорія Адама Сміта піддається критиці з боку історичної школи політичної економії, яка набула розвитку в цей період у Німеччині. Проте у критиці представниками цієї школи звучать ідеї, відмінні від тих, що пропагувалися К.Марксом. Теоретико-методологічним фундаментом формування німецької історичної школи стало вчення відомого дослідника, політичного та громадського діяча Фрідріха Ліста. У своїй праці «Національна система політичної економії» (1841р.) Ф.Ліст критикує класичну школу за космополітизм, який, на його думку, полягає у спробі створення універсальної економічної концепції, котра б була прийнятною для застосування будь-якою країною [114, с. 172]. Як слушно зазначає Н.Гражевська, аналізуючи спадщину Ф.Ліста, він обґрунтовував необхідність виявлення національних інтересів та специфічних законів господарського розвитку окремих держав з метою визначення їхньої ролі та функцій щодо збудження продуктивних сил нації та створення найсприятливіших умов для реалізації її економічного потенціалу [42, с. 139]. На відміну від Адама Сміта та його учнів, Фрідріх Ліст схилився до думки, що в процесі розбудови національної економіки провідну роль відіграє держава, яка «покликана узгоджувати окремі ланки національного економічного організму» [73, с. 357].

Піддав критиці методологію класичної школи і один із засновників старої історичної школи Вільгельм Рошер, акцентуючи увагу на тому факті,

що окремі індивіди у своїх діях керуються не виключно прагненням власної вигоди, а й беруть до уваги позаекономічні чинники, такі як мораль, звичаї, національні інтереси тощо. Виходячи з цього, для повноти аналізу економічних систем він рекомендує вивчати сім сторін суспільного життя: мову, релігію, мистецтво, національність, право, державу і господарство [153, с. 40-43]. В.Рошер визнає лише еволюційну форму суспільного розвитку, відкидаючи реформаційні перевороти. Перетворення, які відбуваються у процесі цього розвитку вважає законними лише у тому випадку, коли вони відбуваються «мирним шляхом позитивного права» [73, с. 360-361].

Продовжив дослідження народного господарства з точки зору залежності економіки та етики та запровадив «етичний принцип» у економічні дослідження лідер консервативного напрямку молодого історичної школи Густав Шмоллер. Він, як зазначає В.Д.Базилевич, «визначав політичну економію як науку, покликану вивчати людську діяльність, спрямовану на задоволення різноманітних потреб» [81, с. 411]. Своїм «етичним принципом» Г.Шмоллер робить спробу довести той факт, що поряд з природними та технічними факторами у господарському житті вагому роль відіграють моральні фактори. Народне господарство дослідник вважає своєрідною формою спілкування, котра, на його думку, ґрунтується на психічних силах суспільства.

Густав Шмоллер вважав, що в процесі розвитку народне господарство в цілому залишається незмінним, зміни ж відбуваються лише частково в його окремих ланках, тому «...немає потреби ставити широкі історичні проблеми, необхідно за допомогою строго історичного методу вивчати одиничне» [80, с. 229].

Люди у процесі своєї економічної діяльності перебувають у єдності за такими критеріями як спільність мови, історії, звичаїв, тому, на думку Г.Шмоллера, економічні дослідження повинні починатися з аналізу не індивідуальної, а колективної поведінки людей, чим, як зазначає Я.Кульчицький, дослідник погоджувався з В.Рошером, що нема «...чисто

економічних процесів, бо усі вони регулюються або звичаєм, або мораллю чи правом» [105, с. 28-29].

Стосовно ролі держави у суспільному житті, за словами В.Д.Базилевича, Г.Шмоллер «...вважав державу «найбільш вагомим речовим капіталом нації», покликаним протистояти проявам класового егоїзму та класових зловживань», шляхом етико-правового регулювання [81, с. 412].

На початку ХХ століття Макс Вебер, видатний німецький соціолог, історик, економіст, автор праць «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905), «Господарська етика світових релігій» (1916-1919) обґрунтовує власний погляд на економічну систему у контексті соціуму. Капіталістичну економічну систему він вважає формою економічного раціоналізму, де в основу покладено прибуток та раціональне прогнозування виробничого процесу.

У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» Макс Вебер висвітлює вплив релігії на економіку. У цьому творі вчений намагався пояснити суперечливе явище, коли у країнах, де раціоналізм набув найбільшого розвитку (зокрема у Франції) капіталізм був розвинений слабше, на відміну від Англії, США, Нідерландів, де спостерігався швидкий розквіт ринкової економічної системи. Макс Вебер, спираючись на власні дослідження, котрі базувались на статистичних даних, дійшов висновку, що причиною цього феномену є перехід від традиційної католицької релігії до протестантизму, де «... буржуазний підприємець, сповнений свідомості, що він діє милістю Божою і з Божого благословення – за умови, що він не переступав меж формальної коректності, тобто його моральність була бездоганною, а те, як він розпоряджався своїм багатством, не виникало осуду, – мав право дбати про свої ділові інтереси і навіть був зобов'язаний робити це» [21, с. 38-40, 177]. Тим самим дослідник підводить до логічного висновку, що саме протестантська релігія сприяла розвиткові підприємницької активності у низці високорозвинутих країн.

Суспільство М. Вебер розглядав як сукупність вільних індивідів, проте визнавав наявність суперечностей між індивідуальними та суспільними інтересами, врегулювання яких покладав на державу.

Дослідженням економічних систем займався і один з учнів Г.Шмоллера, німецький економіст, соціолог, філософ, автор праць «Сучасний капіталізм» (1902), «Три політичні економії» (1929), «Німецький соціалізм» (1934) – Вернер Зомбарт. У своєму творі «Сучасний капіталізм» науковець на основі історичної економічної соціології зробив спробу збагнути походження та форми еволюційного розвитку капіталізму, виявивши при цьому як змінюються господарські цінності у процесі його еволюції [81, с. 416].

В. Зомбарт вводить поняття «господарська система» і «господарська епоха». Поняття «господарська система» в його розумінні – це «...абстрактно-теоретична конструкція, очищена від історичної конкретики модель» [120, с. 190]. «Господарська епоха» – це «...реальність, що слугує об'єктом емпіричного дослідження» [120, с. 190].

Він відстоював думку, що суспільство прямує не до соціалізму, а до набагато складнішої економічної системи, складовими якої будуть як старі, так і нові форми господарювання. В.Зомбарт передбачав перетворення капіталізму в ході еволюції на більш гармонійну і зрілу економічну систему, яка б була позбавлена економічних криз, антагоністичних суперечностей та базувалася на впорядкованому і планомірному типі господарства. Він виділяв так званий буржуазний дух і дух підприємництва. Буржуазний дух проявляється в скромності, ощадливості, працьовитості, а дух підприємництва відбиває тяжіння особистості до новаторського пошуку у певній сфері виробництва. Виходячи з цього, В.Зомбарт вважав, що в основі капіталістичної системи лежить людська психіка [80, с. 235]. Саме людська психіка та людські інстинкти, на думку В. Зомбарта, лежать в основі становлення та розвитку економічних систем, а, отже, аналізуючи їх можна

прогнозувати подальшу трансформацію економічних систем та управляти трансформаційними процесами.

У першій половині ХХ століття займається аналізом економічних систем з точки зору соціального відомий, найбільш оригінальний вчений цього періоду – Йозеф Шумпетер. В своїх працях «Суть і основний зміст теоретичної політекономії» (1908), «Теорія економічного розвитку» (1912), «Економічні цикли» (1939), «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942) науковець робить спробу з'ясувати механізм функціонування економічної системи та виявити чинники, які впливають на її розвиток. Економічний розвиток, як слушно зазначає дослідник наукової спадщини Й. Шумпетера А. Чухно, науковцем бачився «...як складний процес взаємодії позитивних і негативних факторів, ринкових і неринкових сил» [203, с. 31]. Розглядаючи динамічний розвиток економіки, Шумпетер значну увагу приділяє людському чинникові. Як доцільно зауважує А. Чухно, Йозеф Шумпетер, як і представники австрійської школи політекономії, схиляється до думки, що людина, людський чинник, формується в історичному часі та конкретно-історичному середовищі. На його діяльність впливають такі фактори як ступінь освіченості та культури, невизначеність економічного розвитку тощо. У зв'язку з тим інститути, тобто система норм і правил людської поведінки, не лише не обмежують, а, навпаки, визначають напрями, цілеспрямованість у людській діяльності. Еволюційний характер людської діяльності пояснюється тим, що він спирається на попередній розвиток людини та її діяльності, враховує вплив поведінкових, інституціональних, інформаційних та часових чинників [203, с. 37].

Головною рушійною силою розвитку економічної системи Й. Шумпетер вважає підприємця. Підприємцю не притаманна гонитва за примноженням прибутку задля задоволення власних споживацьких потреб, зовсім навпаки, метою його життя є постійний рух, прагнення до успіху, до самореалізації в обраній сфері, до здійснення своїх інтересів [99, с. 97-98]. Саме з діяльністю підприємця Й. Шумпетер пов'язує процес «творчого

руйнування», яке «...забезпечує кращий кругообіг, підриває існуючий порядок, тобто старі методи виробництва, знецінює устаткування, яке морально застаріло...» задля забезпечення «...оновлення техніки і технології виробництва, зміни їх комбінації і прогресу економіки» [203, с. 32-33].

Звертаючи увагу на тенденцію до саморуйнування капіталістичного устрою, Йозеф Шумпетер схиляється до думки, що його прямим наступником є централістський соціалізм [206, с. 9].

Творчий доробок Й.Шумпетера став основою теорій трансформаційного розвитку капіталістичної економічної системи та продемонстрував тенденцію до інноваційного типу розвитку економіки у майбутньому.

Питанням наукового обґрунтування та вирішення важливих проблем економічної системи займався англійський економіст Джон Мейнард Кейнс. У своїй праці «Загальна теорія зайнятості процента і грошей» (1936) він критикував основи класичної теорії. Дж. Кейнс стверджував, що проблеми високо розвиненого капіталістичного суспільства необхідно шукати не на боці пропозиції ресурсів (їх рідкості, цінності, найефективнішого поєднання для отримання максимуму продукції тощо), чим займалася до цього часу неокласична економічна думка, а на боці попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів [73, с. 577].

Науковець ставить під сумнів дію автоматичного механізму регулювання економіки. Класична аксіома про досконалу конкуренцію, де всі фактори вільні для застосування будь-яким суб'єктом господарювання і регулюються законом попиту-пропозиції, на думку Дж.Кейнса, не відбиває реального стану справ у зв'язку з «негнучкістю» таких економічних категорій як ціна та заробітна плата. У свої дослідженнях економічної проблематики Дж.Кейнс звертає увагу на важливості врахування психологічної складової людської особистості при прогнозуванні розвитку економіки. На його переконання, саме психологічна схильність людини до заощадження частки свого доходу стримує примноження доходу внаслідок

скорочення капіталовкладень, від яких залежить отримання доходів, в той час як гранична схильність людини до споживання незмінна і тому може зумовлювати стійке співвідношення між збільшенням інвестицій і рівнем доходу [73, с. 578-579].

На думку науковця, для побудови економічної системи, яка б стабільно розвивалась та забезпечувала зростання доходів громадян необхідна продумана державна політика. Державне стимулювання попиту шляхом перерозподілу сукупного доходу за допомогою податкових інструментів, регулювання норми відсотка для стимулювання інвестицій, використання прямих державних видатків для підтримки певного рівня зайнятості, Кейнс вважає лиш початковим імпульсом, на зміну якому приходить ефект мультиплікатора [85, с. 571-587].

Як засвідчує проведений нами аналіз соціальних концепцій економіки, запропонованих провідними зарубіжними економістами кінця XIII – початку XX століття, економічна система розглядається ними як частина великого організму соціальної системи, у якій відбувається взаємодія усіх підсистем. У тісній взаємодії з іншими видами людської діяльності висвітлюється економічна поведінка, яка поряд з неекономічними чинниками впливає на розвиток економічної системи. Саме такий теоретико-методологічний підхід, на наше переконання, є виправданим при аналізі сучасних економічних систем. Адже у нинішніх умовах посилення глобалізаційних процесів та екологізації економіки такі економічні категорії як «ринок», «виробництво», «споживання», тощо, не можуть розглядатись у відриві від інших суспільних відносин, тільки комплексний підхід з урахуванням соціальної складової може забезпечити належний аналіз та дати оцінку тій чи іншій економічній системі.

Вагомий інтерес до проблеми дослідження економічних систем простежується і у вітчизняній економічній думці аналізованого нами періоду. Особливістю дослідження генези економічних систем українськими науковцями є те, що вони у своїх численних наукових роботах намагались

висвітлити та утвердити ідею незалежності України. Саме у набутті Україною незалежності вони вбачали запоруку формування та гармонійного розвитку національної економічної системи, де буде забезпечена особиста та економічна свобода і добробут усіх громадян.

Серед українських економістів-теоретиків, які заслужили світове визнання, чільне місце посідає Михайло Балудянський. Заслугою вченого стали аналіз та поширення у Російській імперії ідей Адама Сміта, яким він надавав високу оцінку, говорячи: «...Після багатьох попередніх праць вчених нарешті Адам Сміт в частині політичної економії, здається, відкрив нам істину... Шукаючи першопричину будь-якого багатства, він знайшов її в праці, розробив її складові частини, показав їх внутрішню та зовнішню силу. Після ретельних спостережень всіх феноменів цивільної промисловості і її своєрідності він окреслив теорію, але не систему. Глибокообдуманим аналізом він довів, що у всіх галузях цивільної діяльності бувають одні й ті ж рушійні сили, одні й ті ж засади. Він показав ці засади і описав, яким чином люди живуть у громадянському суспільстві, як набувають здобутків, досягають добробуту і занепадають» [6, с. 68-69].

Михайло Балудянський виділяє три чинники виробництва – природу, працю та капітал. Як зазначає С.Голубка, дослідник творчості М.Балудянського, вчений схиляється до думки, що праці притаманний взаємозв'язуючий характер [38, с. 99]

М. Балудянський робить спробу виявити суть поняття «народне багатство», яка у його розумінні «...полягає у нагромадженні продуктів продуктивної праці. Взагалі всякий товар, на виробництво якого використано більше праці, при обміні має і більшу вартість» [72, с. 168].

Вчений пропагує особисту та економічну свободу всіх громадян країни, вважаючи її запорукою добробуту нації. Завдання оберігати цю свободу він покладає на державу.

Вагомий вклад у дослідження предмета та завдань політичної економії зробив професор Київського університету І.В.Вернадський. У своїй працях

«Предмет політичної економії», «Нариси з історії політичної економії» та інших дослідник позиціонує себе як прихильних економічного лібералізму. Він розділяє ідеї представників класичної школи політекономії: заперечує протекціонізм, втручання держави у приватну ініціативу, наголошує на позитивних аспектах вільної конкуренції [80, с. 324]. Як зазначає П. Мазурок у аналізі спадщини І. Вернадського, науковець вважає товарне виробництво більш прогресивним, так як воно найбільш повно відповідає природі людини, її природно потягу до приватного господарювання та обміну [120, с. 390].

І. Вернадський вважається фундатором теорії потреб. У процесі аналізу потреб він виявив, що вони відіграють особливу роль у процесі розвитку економічних систем, з цього приводу він писав: «У політичній економії немає, можливо, ні одного предмета, пояснення якого було б таким важливим, як потреби. Як би ви не обмежували їх коло, вони все-таки залишаються в її межах і притому тою межею, до якої, як до центру, тяжітимуть всі висновки науки» [26, с. 181].

У своїх дослідженнях І.Вернадський розглядає економіку держави як систему, в якій метою діяльності суб'єктів господарювання виступає обмін, розвиток та ефективність якого залежить від економічної свободи людини [27, с. 95].

Займався розглядом питань природи людини і людської діяльності у процесі розвитку економічної системи відомий український економіст Микола Бунге. У своїй праці «Основи політичної економії» (1870) вчений визначає, що предметом політичної економії як науки є дослідження природи та діяльності людини [15, с. 142]. Він виявляє існування суспільного характеру людської діяльності та стійкого взаємозв'язку між особистим та суспільним, у зв'язку з чим можна зробити висновок, що вчений розглядає діяльність у контексті економічної системи [15, с. 143].

Дослідник вважає, що державна незалежність та свобода людини сприяють розвитку знань про економічну систему: «З набуттям незалежності, власності, свободи, із зростанням участі в суспільних справах і

приватним особам знадобилось знати науку, яка усвідомлювала діяльність всіх і кожного» [15, с. 142].

Микола Бунге робить висновок, що конкуренція та суперництво є рушієм суспільного розвитку, а її відсутність є «... відсутністю життя суспільного та його ознак – розподілу праці, права власності і особистої господарської самостійності» [119, с. 111-112]. Проте, на відміну від Адама Сміта, вітчизняний дослідник основною метою розвитку економічної системи вважає не лише матеріальне добробут, а й нематеріальне благополуччя, яке, на його переконання, впливає зі самої суті природи людини [15, с. 153].

Дослідженням філософії економічних систем займався у своїх наукових працях і великий український письменник, історик та філософ Іван Якович Франко. У праці «Поza межами можливого» дослідник розглядає суспільно-історичний процес крізь призму еволюції. Він стверджує, що розвиток суспільства відбувається за об'єктивними законами, згідно з якими «...з нічого не може бути нічого... матерія не може постати з нематерії...» [190]. Людина І. Франком розглядається як розумна суспільна істота, котра пізнає світ і сама є суб'єктом пізнання. Він використовує під час свого дослідження системний метод, говорячи, що «... історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, це не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого» [190].

Іван Франко у праці «Що таке поступ?» висвітлює власне трактування еволюційного механізму розвитку суспільства, роблячи наголоси на тому, що, по-перше, «... не весь людський рід поступає на перед...», по-друге, «...поступ не йде рівно, а якомсь хвилями: бувають хвилі високого підйому, а по них наступають хвилі упадку...», по-третє, «...поступ не держиться одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад» [189, с. 13]. У цьому творі І. Франко робить висновок, що поділ суспільства на верстви виникає внаслідок поділу праці в громаді [189, с. 22]. Більше того, саме у поділі праці він вбачає

ключову різницю між «диким чоловіком» і «цивілізованим чоловіком», решту ж відмінностей при цьому вважає похідними [189, с. 20].

У своєму дослідженні І.Франко не залишив без уваги марксистську ідею про класову боротьбу, і, як зазначає С.Злупко, «... прийшов до висновку, що рушієм розвитку економіки в новітні часи загальнолюдського поступу є не класова боротьба, а матеріальні та духовні потреби народів і націй» [70, с. 287]. При оцінці економічної системи він надавав пріоритетності критерію економічної і політичної свободи. У державній незалежності І.Франко вбачав ключову умову досягнення економічного, наукового і культурного розвитку.

Вагомий вклад у розвиток теорії економічних систем зробив Михайло Туган-Барановський, «український економіст світової слави», як говорив про нього дослідник його спадщини С.Злупко. Він збагатив економічну теорію своєю теорією кооперації, соціальною теорією розподілу та теорією інвестиційних циклів, котра, на думку Б.Кульчицького та Я.Кульчицького, яку ми повністю розділяємо, «...розкриває механізм функціонування і прогресу економічних систем» [105, с. 47]. У своїй праці «Основи політичної економії» (1909 р.) М.Туган-Барановський аргументовано доводить, що «...періодичність коливань промисловості знаходиться у соціально-економічних умовах сучасного господарського ладу» [176, с. 609]. Необхідність криз, на думку науковця, впливає з особливостей самого капіталістичного господарства, а саме таких як: «1) капіталістичне господарство є господарство антагоністичне; 2) капіталістичне господарство ...має тенденцію до необмеженого розширення виробництва... і 3) капіталістичне господарство в цілому є господарство не організоване» [73, с. 518-519]. Він формулює основний закон інвестиційної теорії циклів, згідно з яким циклічні коливання капіталістичної промисловості перебувають у залежності з активністю інвестування у ті галузі, що займаються створенням засобів виробництва. Це, у свою чергу, впливає на активність інших елементів економічної системи [74, с. 29]. У недосконалому ринковому механізмі

регулювання в царині нагромадження та витрачання суспільного капіталу вчений вбачав основну причину циклічного розвитку економіки. Михайло Туган-Барановський схиляється до думки, що ринковий механізм саморегулювання, який базується на законах «...вільної гри економічних сил...», вимагає «...планомірного регулювання цієї гри суспільною владою» [175, с. 156].

У процесі аналізу концепції еволюції економічних систем К. Маркса вітчизняний вчений зробив висновок щодо її позитивних та негативних сторін. Зокрема, він говорить про конструктивність ідеї К. Маркса стосовно концентрації та централізації виробництва, але, на відміну від німецького дослідника, М. Туган-Барановський в процесі розвитку бачить не хронічну кризу капіталістичного виробництва, а схиляється до думки, що «...зростаюча концентрація і централізація суспільного виробництва найлегше пояснює, яким чином з нещадної боротьби, гноблення, експлуатації та ненависті, що панують нині, виростає з необхідністю природного процесу сім'я мирної, вільної та рівноправної асоціації майбутнього» [175, с.251]. Він відкидає марксистську ідею про те, що класова боротьба є рушієм розвитку економічних систем. Український науковець, стверджує, що господарство покликане задовольняти людські потреби та підтримувати людське існування, а «...твердження, що господарство служить виключно потребі самозбереження, є таким чином грубою помилкою...», яку допустили К. Маркс та Ф. Енгельс [74, с. 56].

Михайло Туган-Барановський запропонував власну класифікацію господарських систем. Критерієм типологізації економічних систем вчений вважає «...взаємне відношення суспільних груп, що складають частину суспільного цілого» [176, с. 152]. Згідно з цим критерієм, економічні системи вчений поділяє на «...дві обширні групи: 1) гармонійні і 2) антагоністичні. У гармонійних господарських системах інтереси окремих господарств не знаходяться в неминучій суперечності один з одним; навпаки, така суперечність характерна для антагоністичних систем» [176, с. 152].

Розглядаючи більш детально гармонійні та антагоністичні системи він конкретизує, які економічні системи відносяться до гармонійних, а які до антагоністичних, а саме: «Група гармонійних господарських систем може бути поділена на три наступні: 1) первісне господарство, яке здебільшого не знало приватної власності на засоби виробництва і майже не знало обміну; 2) товарне господарство дрібних самостійних виробників; 3) поки що неіснуюче соціалістичне господарство, при якому засоби виробництва будуть належати широким групам виробників. Група антагоністичних господарських систем також складається із трьох систем: 1) рабського господарства, при якому робітник є власністю власника засобів виробництва; 2) кріпосного, при якому власники засобів виробництва мають право на працю робітника; 3) капіталістичного, при якому робітник юридично вільний, але, будучи позбавлений засобів виробництва, економічно змушений працювати на користь власника засобів виробництва» [176, с. 152-153].

У своїх наукових дослідженнях вчений надавав великого значення психологічним чинникам економічного розвитку [176, с. 21-22].

Як і І. Франко, М. Туган-Барановський вважає одним з основних критеріїв при оцінці економічних систем забезпечення свободи людини [74, с. 49].

У ХХ – на початку ХХІ століття спостерігався подальший інтерес вітчизняних та зарубіжних науковців до проблеми дослідження економічних систем. Тут слід відзначити вклад у становлення теорії порівняльних економічних систем таких зарубіжних дослідників як В.Ростоу, Дж.Гелбрейт, Д.Белл, Е.Тоффлер. В.Ростоу виділяє п'ять стадій розвитку суспільства, при цьому, визначальним для нього є технологічний підхід до аналізу економічних процесів, рівень розвитку суспільства, його тип і соціальна структура, на думку вченого, виводиться з рівня розвитку техніки [80, с. 478-479]. Дж.Гелбрейт висунув ідею про конвергенцію протилежних економічних систем та запропонував концепцію поступального руху людства від доіндустріального суспільства, через індустріальне до

постіндустріального суспільства, у якому першорядне місце науковець відводить зміні технологічних способів виробництва [116, с. 47-485].

Д.Белл, американський соціолог, розробник теорії постіндустріального суспільства, у другій половині ХХ століття окреслив визначальні риси нового суспільного ладу, який прийшов на зміну індустріальному. Як зазначає Я.Кульчицький, Девід Белл «...вказав на виникнення нових галузей і професій, пов'язаних із збиранням і переробленням інформації, модифікацію фундаментальних теоретичних знань і зростання їх значення в інноваційному процесі, обґрунтував висновок про те, що сучасні ринки – це комунікаційні мережі, а комп'ютерна революція зумовлює перехід до сервісної економіки та перетворення інтелектуальної технології у найважливіший інструмент системного аналізу» [105, с. 61]. Метод дослідника ґрунтується на визнанні відносної автономності трьох основних сфер суспільного життя: соціальної структури, політичної організації суспільства та культури [82, с. 495].

Цікавий висновок, що людство у процесі свого розвитку проходить три етапи (так звані «три хвилі розвитку»), кожен з яких випливає з попереднього, зробив сучасний вчений Е.Тоффлер, автор праці «Третя хвиля» (1980) [174]. Перший етап – це перехід від суспільства мисливців до аграрного суспільства, другий – перехід від аграрного до індустріального суспільства, третій – перехід від індустріального до суперіндустріального або інформаційного суспільства. Виходячи з думки вченого, можна зробити висновок, що економічним формам господарювання притаманна свого роду спадкоємність. Крах індустріалізму та перехід до суперіндустріалізму, викликаний, на переконання науковця, науково-технічною революцією, людство вступило у нову стадію свого історичного розвитку, стадію технотронної цивілізації, яка вже не піддається законам індустріалізму [90, с. 614; 82, с. 486-487; 174].

Об'єднує ці концепції періодизації еволюції економічних систем те, що автори ключовим фактором переходу від однієї стадії розвитку до наступної

вважають розвиток техніки, технології виробництва та суспільства як цілісної системи.

Проблему економічних систем досліджував у середині ХХ століття вітчизняний науковець, один із співзасновників теорії порівняльних економічних систем – В.Голубничий. У своїй праці «Економічні системи в дії» (1952) дослідник зробив висновок, що не існує ідеальних економічних систем, кожна економічна система містить елементи системи іншого типу, тому необхідно говорити і про змішані економічні системи [73, с. 702-706].

Вагомий вклад у дослідження економічних систем зробив ще один вітчизняний вчений зі світовим ім'ям – Богдан-Володимир Дмитрович Гаврилишин. Він провів аналіз економічних систем та висловив авторську думку щодо перспектив їх подальшого розвитку [33]. У своїй доповіді Римському клубові під назвою «До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє» (1980) Богдан Гаврилишин продемонстрував широкий підхід до аналізу систем з врахуванням системи цінностей та взаємозв'язку економічної системи з елементами суспільного ладу [105, с. 62].

Дослідженням трансформації перехідних економік в кінці ХХ – на початку ХХІ століття внаслідок політичних змін, що відбуваються в планетарному масштабі та пошуком ймовірних шляхів еволюції економічних систем і економічної компаративістики приділяє значну увагу у своїх працях ціла низка зарубіжних науковців зокрема: М.Борнстейн, А.Гікс, М.Шніцер, А.Аслунд, М.Кастельс, С.Роузфілд, А.Колганов, О.Бузгаліна.

Заслуговують на увагу надбання і вітчизняних науковців кінця ХХ – початку ХХІ століття у галузі економічної компаративістики. Тут варто згадати про внесок у світову наукову скарбницю таких дослідників як: А.Чухна, П.Леоненка, П.Охименка, О.Черепніної, Б.Кульчицького, Я.Кульчицького, С.Панчишина, А.Філіпенка, С.Степаненка, О.Веклич, І.Михасюка, Г.Башнянина, Н.Гражевської та інших.

Разом з тим, у зв'язку зі швидкими економічними, соціальними, технологічними, політичними та іншими змінами, що сьогодні відбуваються

у світі, які зумовлені посиленням глобалізаційних процесів та зростанням екологічних проблем, видозмінюється сам об'єкт теорії порівняльних економічних систем, що, у свою чергу, вимагає всебічного, ґрунтовного осмислення нових реалій задля прогнозування подальшого розвитку людської цивілізації у третьому тисячолітті. Аналіз процесів, які мають місце сьогодні в економіці та суспільстві слід здійснювати з позицій постіндустріалізму, що, на наше переконання, забезпечить об'єктивну оцінку економічних систем в процесі їх порівняння та виявлення тенденцій подальшого розвитку.

Розглянувши вище концепції вітчизняних та зарубіжних економістів, та беручи до уваги сучасні умови функціонування економічних систем, приходимо до висновку, що у процесі функціонування економічних систем вагоме значення має соціокультурний аспект. Враховуючи цей факт вважаємо, що без зростання соціологічної, соціальної орієнтації економічної теорії неможливо в повній мірі досягнути всю множину і багатогранність процесів, які сьогодні відбуваються в економіці і у суспільстві загалом та дати їм об'єктивну оцінку. А без володіння повною, об'єктивною інформацією про економічні системи просто не може йти мова про виявлення шляхів подолання різного роду кризових явищ, що мають місце у сучасному світі, викликаних переходом людства на новий етап свого розвитку – постіндустріальний, де ключову роль відіграє унікальний, невичерпний ресурс – інформація та знання. Даний підхід, на наше переконання, повинен зайняти вагому нішу у методології порівняння сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів та екологізації економіки.

Говорячи про сучасну методологію економічного аналізу, А.Гальчинський робить пропозицію переорієнтувати її з *homo-economicus* (людини-індивіда) на *homo-sociologicus* (людину соціальну), аргументуючи це тим, що останній, на відміну від першого, є внутрішньо структурованим суб'єктом, котрому притаманні інші мотивації суспільної діяльності, зокрема поєднання матеріальних та нематеріальних інтересів, де першість належить

останнім; особистість трансформується в абсолютний центр суспільно-соціальної активності [34, с. 8]. Схожої думки дотримується російський науковець В.Радаєв, при цьому вважає, що *homosociologicus* «...охоплює більш широкий клас моделей, у якому «людина економічна» і «людина соціальна» є крайніми випадками. Занурення людини у континуум між крайніми, радикальними позиціями не тільки передбачає зняття жорсткого протиставлення цих двох типів дії, але й надає йому більш активний суб'єктивний початок [145, с. 58]. Ми ж вбачаємо вирішення даної наукової проблеми у теоретико-методологічному підході А.Чухна, який вважає, що перехід від індустріального суспільства до постіндустріального зумовлений переходом від людини економічної (*homoeconomicus*) до людини творчої (*homocreator*) [203, с. 109-119].

1.2. Інструментарій дослідження сучасних економічних систем

Теоретико-методологічною основою дослідження сучасних економічних систем є комплексний системний підхід до розуміння економічних систем як поліелементних утворень, що визначають саму структуру суспільного ладу. Саме даний підхід, на наше переконання, дає змогу в повній мірі розкрити суть сучасних економічних систем, провести їх порівняльний аналіз в умовах посилення глобалізаційних процесів та екологізації економіки, виявити тенденції розвитку економічних систем у XXI столітті. Тут ми повністю поділяємо думку дослідників філософії сучасних економічних систем Б.Кульчицького та Я.Кульчицького, що комплексний підхід до дослідження економічних систем неможливий без «...взаємозв'язку з проблемами ролі людини, її діяльності, економічної культури, політичних і правових інституцій, культурологічно-етнічних процесів у національній економіці» [100, с. 63]. Такий підхід нам видається обґрунтованим, адже людина, а саме епохальні зміни її ролі у суспільстві,

людська, економічна діяльність є тим чинником, який визначає еволюцію економічних систем. Схожої думки притримується Д.Норт, стверджуючи, що «...усі теоретичні міркування у суспільних науках явно або неявно будуються на понятті людської поведінки» [136, с. 34]. Проте, як зазначають вітчизняні та зарубіжні науковці, в економічній компаративістиці спостерігається деяке зменшення уваги до теоретико-методологічних проблем дослідження та порівняння економічних систем [107, с. 17; 188]. Цей факт не може не викликати занепокоєння, адже для всебічного дослідження змісту, структури, закономірностей становлення і перспектив розвитку економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів та екологізації економіки на порозі третього тисячоліття необхідна міцна теоретико-методологічна основа.

Беручись за розробку сучасної економічної теорії та методології порівняння економічних систем необхідно в першу чергу визначити суть поняття «методологія». Загальнонаукове тлумачення поняття «методологія» дають Ф.Чмиленко та Л.Жук, які його трактують як «...учення про правила мислення в процесі створення теорії науки» [198, с. 4]. Російський економіст І.Суслов вважає методологію підсумком, синтезом принципів і засобів пізнання, сформованих людством у процесі його пізнавальної та перетворювальної діяльності [170, с. 10]. Вітчизняні економісти А.Чухно, П.Леоненко, П.Юхименко розуміють під методологією економічної теорії «...вчення про метод і шляхи досягнення істини (відображеної у науковій теорії, ідеях та ін.), основою якого є система як загальних, так і специфічних принципів, методів і способів пізнання економічних явищ та процесів (наприклад, діалектика та логіка)» [202, с. 39]. Що ж таке метод? Науковий метод – це «... шлях, спосіб, знаряддя теоретичного дослідження», «шлях до істини», який на думку природодослідника Кюв'є «... має набагато більше значення, ніж будь-яке окремо взяте відкриття» [20, с. 13]. Вітчизняний дослідник А.Філіпенко розглядає метод, як спосіб досягнення мети, сукупність прийомів та операцій теоретичного, практичного освоєння

дійсності, спосіб певним чином організованої людської діяльності [188, с. 85]. Подібної думки притримується В.Базилевич, котрий, роздумуючи над трактуванням поняття «метод економічної теорії», доходить висновку, що це «...сукупність прийомів, засобів і принципів, за допомогою яких досліджуються категорії і закони функціонування та розвитку економічних систем» [63, с. 25].

Ми поділяємо думку Б.Кульчицького та Я.Кульчицького стосовно необхідності включення наукової парадигми дослідження у сучасне тлумачення методології економічної теорії. Тобто обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів та всезростаючої необхідності екологізації економіки у компаративістиці слід здійснювати з точки зору постіндустріальної теорії. Це дасть змогу виявити об'єктивні критерії та показники оцінювання і порівняння економічних систем у сучасних умовах їх функціонування, та виявити тенденції і перспективи подальшого розвитку економічних систем у третьому тисячолітті [100, с. 66].

З переходом людства на нову, постіндустріальну, парадигму розвитку у наукових колах все більше говорять про кризу економічної теорії, котра, ще спираючись стару методологію, не в змозі пояснити нові аспекти розвитку сучасного постіндустріального суспільства. Російський науковець В.Полтерович, розважаючи над проблемою кризи економічної теорії доходить висновку, що «...криза виявляє себе не тільки в тому, що теоретична економіка не змогла ефективно розв'язати актуальні проблеми економічної політики, зокрема, в країнах, де тривають реформи, але й у глибинних внутрішніх причинах: нагромаджуються теоретичні факти, що свідчать про принципову обмеженість її методів» [143, с. 47]. Говорячи про кризу економічної теорії, варто прислухатись до А.Чухна, котрий звертає увагу на те, що «...суперечності виникають не лише внаслідок дедалі глибшого пізнання предмета, що вивчається, але, насамперед, на основі якісної зміни самого об'єкта дослідження – суспільства, його форм і

структур, умов життєдіяльності. Істотні зміни у розвитку суспільства вступають у суперечність з досягнутим рівнем його пізнання і тлумачення, бо це набуває виразу історичної обмеженості рівня знань. Адже вони відбивають досвід минулого і недостатньо або й зовсім не враховують нового, а тим більше провідні тенденції у розвитку людської цивілізації» [201, с. 218]. Стара теорія та методологія економічної науки не може дати відповіді на нові питання, які виникають в процесі переходу людства до постіндустріального етапу розвитку. З'являється новий, особливий, фактор виробництва – інформація та знання. Особливість його полягає в тому, що на відміну від традиційних для індустріальної епохи факторів (землі, капіталу та праці) є необмеженим, він не зношується у процесі експлуатації, а, навпаки, примножується та поширюється, при цьому примножуючи можливості кожної окремої людини та суспільства загалом. Принципові риси цього нового фактора, як зазначає А.Чухно, набули «...втілення у нових категоріях: інтелектуальна праця, інтелектуальний продукт, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал. Інакше кажучи, на відміну від індустріального суспільства, де всі відносини і категорії мали матеріальну основу, матеріальний характер, у новій економіці з'являються поняття, які не мають матеріального змісту. Саме тому нове суспільство називають не лише постіндустріальним, а й постеконічним» [203, с. 25-26].

Разом з тим, низка вчених, зокрема М.Блауг, А.Чухно, Б.Кульчицький, Я.Кульчицький, бачать своєрідний розрив між наявними економічними знаннями та трактуванням існуючої економічної реальності [100, с. 69-71; 204, с. 23-26, 9, 10]. Зокрема А.Чухно констатує в сучасній економічній теорії підміну реального економічного процесу математичними моделями, яким притаманна побудова на основі певних припущень, через що важко говорити про повну відповідність реальності, що в свою чергу приводить до суттєвих помилок у дослідженнях [204, с. 23-24]. Погоджуємось з Б.Кульчицьким та Я.Кульчицьким, котрі такий погляд дослідника вважають конструктивним, так як у математичній моделі важко висвітлити абсолютно всі критерії

порівняння економічних систем та їх вагу на кожній стадії розвитку економічних систем, а також «...практично неможливо формалізувати і порівняти неекономічні, духовні, ціннісні, інституційні та інші чинники, індикатори порівняння економічних систем, сила впливу яких на «обличчя» кожної системи і співставлення різних систем є визначальною» [100, с. 70].

Комплексне дослідження економічних систем на наше переконання повинно базуватись на інтеграції наукового знання як економічних так і інших соціально-гуманітарних наук, адже об'єктом нашого дослідження є людина у процесі еволюції економічних систем, зміни системи панівних суспільних цінностей та суспільних інституцій, тобто зміни самого соціуму. Виходячи з цього вважаємо обґрунтованим використання у процесі дослідження методів, котрі застосовуються в економіці, політології, соціології та інших соціально-гуманітарних науках, що дасть змогу об'єктивніше та ґрунтовніше дослідити сучасні економічні системи. Як зазначає Я.Кульчицький, такий підхід обґрунтовує необхідність консолідації зусиль вчених-суспільствознавців у процесі комплексного дослідження сучасних економічних систем [102, с. 163-167].

Серед таких методів виділимо зокрема теоретико-логічний, котрий передбачає пошук закономірностей та тенденцій розвитку самої економічної науки та економічної компаративістики на основі аналізу і порівняння різних економічних та соціальних концепцій; емпірико-історичний, в основі якого лежить об'єктивний аналіз конкретних фактів, що мали місце в економічній та політичній історії задля формування соціально-економічних висновків, які б дозволили прогнозувати тенденції розвитку економічних систем; синтез історичного і логічного підходів, який дозволяє уникнути історичних зигзагів, збагнути вузлові шаблі розвитку та окреслити основні тенденції розвитку економічних систем; діалектичний, суть якого полягає у дослідженні економічних систем шляхом розгляду економічних явищ та процесів, що в них відбуваються, у їхніх взаємозв'язках, взаємовпливах та безперервному розвитку [100, с. 73-74; 5, с. 72].

Варто звернути увагу на те, що при дослідженні економічних систем з використанням діалектичного методу, як слушно зазначають О. Беляєв та А.Белело, необхідно обов'язково враховувати суб'єктивний чинник, адже об'єктом економічного аналізу в такому випадку стає поведінка людей та їхня діяльність [135, с. 9].

Сьогодні економічна компаративістика, як правило, спирається на метод порівняльного (компаративного) аналізу та класифікаційний метод. Це пояснюється тим, що завдання економічної компаративістики полягає в об'єктивній оцінці кожної окремої економічної системи, її сильних і слабких сторін, потенційних можливостей для подальшого розвитку та місця серед інших. Разом з тим, на наше переконання, порівняльний аналіз економічних систем в наш час, на початку третього тисячоліття, повинен здійснюватись з врахуванням як економічних показників, так і неекономічних факторів, зокрема політико-правових, інституційних, соціально-культурних, ціннісних, екологічного, глобалізаційного тощо.

Серед ключових методів, на яких ґрунтуються дослідження сучасних економічних систем, варто виділити еволюційний метод, метод сценарного аналізу, економіко-статистичний метод, синтез та композицію, метод інституційного аналізу та синергетичний.

Дослідження сучасних економічних систем пов'язані з активним застосуванням та розвитком еволюційного підходу, стрижнем якого є ідеї нелінійності та самоорганізації складних економічних систем [100, с. 76]. Цей підхід був започаткований у наукових доробках Б.Мандевіля, Д.Юма, Т.Мальтуса, котрі ще в далекому XVIII столітті проводили аналогії між господарською сферою та живою природою, пізніше був розвинений К.Марксом, засновником інституційної теорії Т.Вебленом та видатним австрійським економістом Й.Шумпетером [42, с. 72]. Останній на думку А.Чухна, яку ми повністю розділяємо, зумів поєднати «...розвиток економічної теорії з історичним аналізом, що дало змогу на великому історичному матеріалі обґрунтувати економічну теорію еволюційного

розвитку, яка стала набагато повніше відповідати процесам реального світу і значно збагатила інтелектуальний потенціал людства» [199, с. 4]. Важливі висновки щодо основних постулатів еволюційного підходу до аналізу розвитку економічних систем робить Н.Гражевська, зокрема вона говорить, що згідно з цим підходом економіка є відкритою системою, на яку впливають різного роду зв'язки, відносини, фактори (природні, культурні, політичні); час, є ключовим параметром функціонування економічної системи, а не «пасивною» змінною, тут же науковець звертає увагу, що економічний простір не ототожнюється з географічним, а визначається кількісно-якісним критерієм зв'язків та відносин економічних агентів, геопараметрами місця їхньої локації; економічні системи за даного підходу є не механізмами, а організаціями, котрим притаманний розвиток за законами самоорганізації; економічний розвиток трактується як необоротний процес наростання складності, багатоманітності та продуктивності виробництва; новатори і консерватори є тими групами, на які поділяються економічні суб'єкти, боротьба між ними стає центром конкуренції та джерелом розвитку економічних систем; еволюція економічних систем бачиться в єдності постійного ускладнення функціональної і структурної будови економічних систем та інтенсивного розсіювання вільної енергії, котра витрачається на формування і підтримку нових комбінацій елементів та підсистем; між суб'єктом пізнання та зовнішнім середовищем існує єдність, яка зумовлює перетворення екзогенних обмежень, котрі входять у свідомість суб'єкта пізнання через механізми культури та соціалізації на ендогенні, при цьому сам суб'єкт у процесі «навчання на досвіді» та розгортання економічного процесу зазнає якісних змін [42, с. 73-75]. У даному контексті А.Філіпенко звертає увагу на взаємопов'язаність процесів, що стосуються об'єкта пізнання, жоден з них не може бути важливішим за інший; економічний феномен є свого роду відображенням сукупності культурних, політичних та природних чинників [188, с. 68].

На порозі третього тисячоліття особливого поширення набув синергетичний метод дослідження економічних систем. Дослідники філософії економічних систем Б.Кульчицький та Я.Кульчицький пояснюють це тим, що вчені всього світу у процесі своїх досліджень все частіше доходять висновку «...про глибинну єдність закономірностей розвитку Всесвіту і соціуму на засадах парадигми діяльності» [100, с. 77].

Термін синергетика (від слів син – «сумісне» і ергос – «дія») вперше ввів у науковий обіг німецький фізик і математик Г. Хакен в 70-х роках ХХ століття. Він, як зазначає Н. Гражевська, синергетику трактував як науку, котра «...досліджує спільну дію багатьох підсистем (переважно однакових або кількох різних видів), у результаті якої на макроскопічному рівні виникають структура й відповідне функціонування» [42, с. 67]. Іншими словами, в його розумінні синергетика є наукою, завдання якої полягає у вивченні закономірностей отримання системного ефекту. Герман Хакен вважає, що самоорганізована система повинна складатися з декількох частин, котрі перебувають у взаємодії один з одним; вона є нелінійною; така система є відкритою та схильною відчувати на собі зовнішні та внутрішні впливи; вона в будь-який момент може стати нестабільною; в такій системі відбуваються якісні зміни; у ній виникають просторові, часові, просторово-часові чи функціональні структури, котрі можуть бути як впорядкованими, так і хаотичними; важливе місце тут відіграє час, адже дана система є незворотною [42, с. 67; 183, с. 232].

Вітчизняний науковець В.Базилевич, роздумуючи над синергетичним методом дослідження сучасних економічних систем, звертає увагу на те, що використання даного підходу при порівнянні економічних систем відкриває нові, значно ширші можливості для всебічного висвітлення економічних процесів та явищ завдяки поєднанню системно-функціонального і ймовірнісного підходів, визнання спонтанності випадкового фактора у самоорганізації економічної системи, заперечення монодетермінізму та однозначної запрограмованості розвитку першопричинами при

обґрунтуванні найбільш раціональних шляхів еволюції [62, с. 18-19]. Ще один вітчизняний дослідник А. Філіпенко, зауважує таку особливість самоорганізованих систем, зокрема економічної системи, як чергування періодів упорядкування і хаосу. Впорядкованість ним розуміється як стійкий стан системи, при якому її елементи є поєднаними тісними взаємозв'язками, що утворилися у процесі попередньої еволюції та не можуть випадково змінитися чи зникнути, в той час як хаос передбачає руйнацію таких зв'язків, нестійкість та розбалансованість самої системи, що в сумі може спричинити її ліквідацію. Стосовно сьогодення, то А. Філіпенко говорить, що «...наразі світ вступив у період, який можна назвати посттоталітарним хаосом; у його надрах уже зароджується деяка впорядкованість, проте розгледіти її обриси донині досить важко» [187, с. 83-85].

Проте, попри всю плідність використання новаторських ідей синергетики у аналізі сучасних економічних систем, Н. Гражевська констатує наявність небезпеки попадання у так звані «системні пастки» при дослідженні трансформаційних економік, котрі «...виникають за умов, коли предметні властивості та головні смисли перехідних процесів і явищ глибоко не досліджуються, а редукуються до системно-синергетичних уявлень (в онтологічній площині) або просто замінюються «модними» синергетичними поняттями» [42, с. 71].

Широкого поширення в економічній теорії на початку XXI століття набувають ідеї неоінституціоналізму. В основі цієї теорії лежить ідея функціонування економіки у певних інституційних межах, де на економічний розвиток здійснюють вагомий вплив культура та ідеологія. А.Гриценко вважає, що «методологія інституціональної політичної економії дає нові можливості для осмислення сучасних нестандартних ситуацій як у глобальному, так і в локальних економічних просторах (країнах, регіонах, окремих секторах і сферах економіки), що мають специфічні інституційні умови функціонування в розвитку. Разом з тим вона через інституційні умови, вбираючи в себе вплив суміжних неекономічних чинників (природи,

техніки і технологій, історичних традицій, національного менталітету і т.д.), забезпечує актуальну міждисциплінарну сполученість політичної економії з іншими галузями знання» [47, с. 20].

В науковій літературі немає єдності поглядів щодо визначення поняття «інститут». Так, О.Алимов, А.Даниленко, В.Трегобчук трактують інститут як довговічну систему правил, котрі вже склалися у суспільстві, вкоренилися у людській свідомості та надають структуру соціальним взаємодіям [64, с. 90-91]. Найбільш поширене у науковому обігу є трактування даного поняття Д.Нортом, який вважає, що інститути – «... це «правила гри» у суспільстві або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємодію між людьми» [136, с. 17]. При тому даний дослідник додає, що інституційна система, котра забезпечує кооперацію повинна мати дві складові частини, зокрема: по-перше, механізм зв'язку, який надає інформацію, котра є необхідною для застосування санкцій (покарань); по-друге, оскільки санкції досить часто аналогічні суспільному благу в тому розумінні, що вигоду від них отримує все суспільство, а втрати лише невелика група індивідів, інститути зобов'язані також надавати стимули до застосування санкцій, якщо цього вимагає суспільство [136, с. 80]. Інституційні обмеження включають як заборони індивідам вчиняти певні дії, так і, подекуди, вказівки, за яких умов окремим індивідам дозволені деякі дії. Дослідник порівнює інститути з правилами гри в командних спортивних іграх. Іншими словами, вони складаються з формальних писаних правил і зазвичай неписаних кодексів поведінки, котрі лежать глибше формальних правил та доповнюють їх – наприклад, забороняють свідоме нанесення травми провідного гравця противника. І як впливає з даної аналогії, правила і неформальні кодекси іноді порушуються, у зв'язку з чим порушник піддається покаранню. Тому важливий елемент механізму функціонування інститутів полягає в тому, що: по-перше, встановлення факту порушення не вимагає спеціальних зусиль; по-друге, порушник піддається суворому покаранню [136, с. 19].

Близькою, до наведеної вище, є точка зору А.Чухна, котрий під інституціями розуміє спосіб мислення та дії, котрі втілені у соціальних звичаях, установках, правилах і звичках, для яких характерними є багатоманітність та складна внутрішня структура, при тому, усі інституції він поділяє на формальні та неформальні. Формальні дослідник трактує як такі, що закріплені у законодавчих та інших нормативних актах, а неформальні, що являють собою сукупність норм і правил соціально-культурного та морально-психологічного типу [200, с. 4-9].

Професор Університету Хертвудширу Дж.Ходжсон у своєму «Маніфесті сучасної інституціональної економічної теорії» (2003) визначає інститути як «...довготермінові системи правил, що склалися й укоренилися, котрі надають структуру соціальним взаємодіям» [194, с. 11]. Дж.Ходжсон, як і Д.Норт, вважає, що інститути одночасно накладають певні обмеження на поведінку та розширюють її можливості. Дослідник слушно зазначає, що сам факт існування правил передбачає існування обмежень. Однак ці обмеження служать благій цілі – сприяють відкриттю нових можливостей, зокрема можуть з'явитися варіанти вибору дій, котрі при відсутності даного обмеження не існували б. Поділяємо думку науковця з приводу існування у інститутах глибокої прихованої властивості – здатності не лише створювати умови для устремління людей, але й формувати та змінювати самі устремління. Конструктивною є точка зору дослідника, згідно якої, якщо інститути чи «загальнокультурна спадщина» в змозі певним чином мінімізувати розбіжності між моделями мислення різних індивідів чи будь-яким іншим способом впливати на індивідуальні погляди і цілі, то на лице процес, внаслідок якого інститути впливають на цілі та прерогативи індивідів. Виходячи з таких позицій, все що вимагається – це уточнення причинно-наслідкових, соціальних та психологічних механізмів, котрі задіяні в даному процесі [194, с. 11-12].

Розглянемо детальніше суть понять «механізм» та «інституційний механізм». Академічний тлумачний словник української мови з економічної

точки зору визначає «механізм» як внутрішню будову, систему чого-небудь [3]. З позиції управління, механізм являє собою сукупність засобів дії чи комплекс важелів, котрі використовуються в управлінні [130, с. 290].

Визначень поняття «інституційний механізм» у науковій літературі є чимало. Зокрема К.Ерроу інституційний механізм, по суті, ототожнює із механізмом розподілу ресурсів. Він, на переконання дослідника, повинен ґрунтуватися на досягненнях ефективності по В.Парето [86, с. 59].

Дж.Бюкенен у своїх дослідженнях застосовує поняття «інституційний механізм» лише для політичної сфери, маючи на увазі «механізм обмеження громадського втручання в індивідуальні права». Процедуру впровадження різного роду правил, норм та обмежень повинна здійснювати особлива група агентів – бюрократія, котра як вилучає економічну ренту, так і виокремлюється в особливу соціальну верству [17, с. 532]. Такого роду підхід, на наше переконання, є конструктивним та досить виваженим і надає змогу до суб'єктів інституційного механізму включити бюрократію, котра працює в органах публічної влади.

Л.Абалкін у своїх наукових доробках інституційний механізм трактує як особливу підсистему організаційно-економічних та тих відносин, котрі забезпечують суспільні взаємозв'язки [1, с. 207].

Вітчизняний дослідник О.Гордєєв в процесі дослідження концептуальних підходів до сутності інституційного механізму дійшов висновку, що під інституційним механізмом слід розуміти сукупність взаємозв'язків між формальними та неформальними інститутами, а також організаціями, котрі сприяють реалізації принципів демократичного врядування, забезпечують узгодження та коригування інтересів різних суспільних груп, координацію сумісної діяльності на шляху досягнення задекларованих цілей розвитку регіону чи держави [40, с. 37]. Модель інституційного механізму, на переконання науковця, включає: 1) суб'єктно-об'єктну та структурно-функціональну взаємодію всіх залучених акторів; 2) єдність інтегральної та диференційованих цілей, методів, засобів, форм та

результатів дії; 3) блоки формування, моніторингу та коригування інституціональних вимог як в уже існуючих, так і в тих інститутах, котрі перебувають на стадії формування [40, С. 39].

Поділяємо позицію А.Гриценка, котрий вважає, що для розуміння структури інституційних механізмів слід розрізняти поняття інституційної архітектоніки та інституційного механізму. Інституційну архітектоніку дослідник трактує як глибинну інституційну структуру, будівельне мистецтво і загальний естетичний план побудови інституцій. Інституційний механізм, на думку науковця, котру ми поділяємо, є методологією впливу не тільки на формування інституцій, їх взаємозв'язків, а й забезпечення їх відповідного функціонування і трансформації. Таким чином науковець робить конструктивний висновок, що інституційний механізм є значно ширшою категорією, ніж архітектоніка та включає такі фази: 1) формування окремих інституцій; 2) побудова інституційної матриці (структура базових інституцій у взаємозв'язках і взаємодії); 3) формування інституційного середовища; 4) інституційне забезпечення функціонування певного сектору, тобто підключення механізму примусу; 5) підготовка інституцій чи інституційного середовища в цілому до трансформації – інституційна динаміка [46, с. 94].

Методологічним підґрунтям дослідження інституційних механізмів слугують теорії: 1) організацій, згідно якої управлінські рішення розглядаються як результат вибору під впливом існуючих норм та правил; 2) суспільного вибору, що зосереджує увагу на перетворенні формальних правил у неформальні; 3) зацікавлених сторін або міжорганізаційних відносин, котра акцентує увагу на значимості структурних зв'язків і відносин [40, с. 39].

У контексті дослідження еволюції сучасних економічних систем Н.Гражевська виділяє такі ключові положення інституціонального підходу: «1. Трансформація інституцій (формування нового інституційного устрою) трактується як головна рушійна сила процесу системної перебудови

суспільства... 2. Вважається, що система інституцій кожного конкретного суспільства утворює своєрідну «інституційну матрицю», яка визначає спектр можливих траєкторій подальшого розвитку... 3. Інституційна система економіки розглядається як відкрита, така, що постійно зазнає підбурювального впливу зовнішнього та внутрішнього середовищ... 4. Безпосередніми причинами інституційних змін вважаються екзогенні та ендогенні чинники... 5. Системна трансформація розглядається як сукупність кількох паралельних та різноспрямованих процесів, загальна логіка яких має такий вигляд: руйнування основ «старої» інституційної системи – утвердження практики неформальних взаємодій економічних суб'єктів – запровадження нових формальних інституцій та механізмів їх дотримання – створення нових неформальних регуляторів господарської діяльності – утвердження нової інституційної рівноваги. 6. Вважається, що якісна та докорінна зміна інституційних рамок, як правило, відбувається в період кризи... 7. Як найважливіші типи інституційних змін виокремлюються: 1) еволюційні... 2) ендогенні... 8. Вважається, що механізм інституційних змін містить стабільну інституційну основу, інституційні новації та руйнацію інституцій... 9. Перехідне суспільство трактується як таке, що перебуває у стані інституційної нерівноваги... 10. Вважається, що нові інституційні рамки формуються шляхом легалізації домінуючих неформальних правил і норм та (або) шляхом інституційного будівництва... 11. Стверджується, що трансформація інституційних порядків не обов'язково приводить до утворення ефективних інституційних структур... 12. Вважається, що адаптаційна поведінка суб'єктів господарювання справляє суперечливий вплив на еволюційний розвиток інституційної системи економіки...» [42, с. 78-81].

І.Малий наголошує, що даний теоретико-методологічний підхід передбачає розгляд економіки у тісному взаємозв'язку з іншими сферами людської діяльності, у ньому економіка розглядається як динамічна система, схожа на живий організм, котрий постійно трансформується [122, с. 57-58].

Загалом не можемо не погодитись з думкою Н.Гражевської, що «... в сучасній економічній теорії синергетичний, еволюційний та інституційний підходи взаємодоповнюють один одного, оскільки на протигагу «ринковому фундаменталізму» ґрунтуються на вивченні реальних форм організації економічного життя в їх конкретно-емпіричній та національно-специфічній визначеності, дають змогу повніше врахувати взаємозв'язок та взаємозумовленість економічних, соціальних, політичних, правових та інших складових системних перетворень» [42, с. 82].

Варто звернути увагу на використання сценарного підходу при дослідженнях економічних систем, метою якого є визначення декількох змістовно різних, проте спрямованих на досягнення поставлених цілей стратегій розвитку економічних систем. Цей підхід особливо актуальним є при побудові довгострокових прогнозів розвитку. Процес побудови сценаріїв майбутнього розвитку, як зазначає М.Згуровський, включає «...елемент творчості і певної довільності, оскільки створення картини майбутнього залежить від досвіду, професійності, інтуїції і багатьох інших якостей людей, які виконують цю важливу і відповідальну роботу. При цьому не існує і не може існувати суворої формальної процедури чи чітко встановленого формату для розроблення сценаріїв [68, с. 17].

Попри всю ефективність наведених вище методів вивчення економічних систем при оптимальному їх поєднанні, ми все ж схилиємось до думки Б.Кульчицького та Я.Кульчицького, що ключовим підходом у дослідженні та аналізі сучасних економічних систем є системний підхід, котрий у поєднанні з методом порівняльного аналізу дає змогу розкрити особливості різних економічних систем в умовах посилення їх екологізації і глобалізації та виявити економічні моделі, які є найефективнішими у XXI столітті. Конструктивність даного підходу згадані науковці пояснюють тим, що він уможлиблює побудову процесу пізнання з урахуванням всієї множини аспектів, зв'язків та опосередкувань дійсності [100, с. 79-80].

Для повнішого розкриття суті системного підходу до аналізу сучасних економічних систем з'ясуємо суть поняття «система». У найзагальнішому розумінні, як зазначають О.Водолазська та Н.Водолазська, система – це «...багаторівнева конструкція із взаємодіючих елементів, об'єднаних у підсистеми декількох рівнів для досягнення єдиної цілі функціонування (для досягнення цільової функції)» [30, с. 14]. Відомий український вчений Є.Слуцький, у своїй праці «Етюд до проблеми побудови формально-праксеологічних засад економіки», систему трактує як ««щось», що може набувати певні стани, котрі будуть цілком визначені, коли буде подано значення певного числа величин – параметрів системи», тут же він визначає компоненти системи, які, на його переконання, – це «все те, що належить будь-якому станові, як його частина, момент, бік або властивість» [52, с. 29]. Австрійський науковець Людвіг Берталанфі, котрий і запровадив цей термін у 1933 р., під системою розуміє множину елементів, що перебувають у відношеннях, взаємозв'язані між собою та формують певну цілісність [52, с. 29]. Схожу думку висловлює польський економіст Т.Качмарек, котрий вважає, що «...під системою необхідно розуміти уклад внутрішньо взаємопов'язаних елементів, які мають певну структуру і становлять логічно упорядковану цілісність» [217, с. 19].

Отже, система – це множина елементів, окремих частинок, взаємозв'язаних між собою, структурованих, логічно упорядкованих, котрі, об'єднуючись у єдине ціле формують нову якість. Виходячи з цього, лише той дослідник побачить повну картину дійсності, котрий аналізуватиме не кожен елемент системи ізольовано, а систему цілісно, враховуючи всю павутину взаємозв'язків її структурних одиниць. Цей підхід дає змогу не лише виявити та описати взаємозв'язки між елементами у системі, а й виділити з усієї їх множини ті, котрі є системоутворюючими.

Н.Гражевська на основі своїх наукових напрацювань виділяє наступні ознаки системного підходу: 1) дослідження об'єкта як цілісного стосовно зовнішнього середовища утворення, що складається з елементів, котрі не

підлягають подальшій диференціації, та зв'язків, які породжують нові емерджентні властивості цілісності; 2) робиться акцент на з'ясуванні суті відносин та зв'язків, що мають місце у системі, а також виокремлення тих з них, які є системоутворюючими, тобто такими, що забезпечують цілісність як умову щодо відособленого функціонування системи; 3) передбачається характеристика елементів залежно від специфіки цілого з урахуванням того, що істотні властивості системи визначаються не стільки властивостями сукупності елементів, скільки властивостями її структури та системоутворюючих зв'язків (домінування цілого над частиною); 4) усвідомлення того, що будь-якій системі, незалежно від її природи та призначення, властиві свій внутрішній простір і темп плину часу, які можуть як збігатися, так і відрізнятися від просторово-часових характеристик більш широких систем, до яких ця система входить як елемент; 5) з'ясування принципів ієрархії елементів системи, форм передачі інформації, способів взаємовпливу та функціональної координації з урахуванням наявності «консервативної» (структура) та «динамічної» (стан) частин системи, що корелюються з категоріями простору і часу [43, с. 17-18].

Погоджуємось з позицією О.Водолазської та Н.Водолазської, які слушно зазначають, що важливо розуміти перевагу погляду на світ з позицій системного підходу, яка на їх думку, полягає у можливості формулювання, постановки та розв'язання, по можливості, двох задач: по-перше, розширення і поглиблення особистого уявлення про «механізм» взаємодії об'єктів в системі, вивчення і, можливо, відкриття нових його властивостей; по-друге, підвищення ефективності системи в тому плані її функціонування, який цікавить нас більш за все [30, с. 7].

Говорячи про використання системного методу у науковому дослідженні, Л.Лебедева слушно зазначає, що застосування даного підходу до аналізу сучасної дійсності робить можливим отримання більш повної, сутнісної характеристики змін, що супроводжують процес формування постіндустріального суспільства. Обґрунтовує вона свою точку зору

постійним розвитком економічних суб'єктів сучасних економічних систем, нелінійним характером зв'язків між цими суб'єктами та перебуванням у динамічному стані самої системи. Разом з тим, Л.Лебедева звертає увагу, що застосування принципу методологічного плюралізму «розв'язує руки» досліднику, значно розширюючи інструментарій його роботи [111, С. 35-36].

Характерною ознакою ХХІ століття є посилення глобалізаційних процесів, які несуть за собою як перспективи процвітаючого майбутнього для світової громади, так і загрози для існування всієї людської цивілізації. Це зумовило появу та поширення світосистемного аналізу, як методу дослідження глобальних тенденцій економічного та соціального розвитку у світових масштабах. Даний підхід був розроблений та обґрунтований у другій половині ХХ століття А.Франком, І.Валлерстайном, С.Аміном, Дж.Аррігі. В той час як А.Франк займався вивченням досвіду Латинської Америки, С.Амін – арабських країн, І.Валлерстайн цікавився світосистемою як такою, як концептом, котрий відображає певне положення справ у світі, в його генезисі, становленні та заході. Серцевиною його теоретичного аналізу виступає, по-перше, історія, так як мова йде про справді безпрецедентну за ступенем детальності спробу проаналізувати історію та суть капіталізму від витоків до сьогодення. По-друге, економіка: економічна система як певна специфічна галузь буття, котра є синтезом матеріальних та духовних елементів [151, С. 74]. І. Валлерстайн протиставляє у своїх дослідженнях два різновиди світових систем: «світи-імперії» і «світи-економіки». При цьому науковець запевняє, що розвиток західної цивілізації яскраво висвітлює процес поступового поглинання «світоєкономікою» «світоімперій». У даному контексті М.Лукашевич додає, що прихильники світосистемного аналізу схильні протиставляти поняття капіталізму і ринкової економіки, капіталізм у їх тлумаченні є, швидше, гіпертрофованою, ніж нормальною ринковою системою. Сучасні суспільства, які, як правило, у своїх просторових межах збігаються з національними державами, постали як наслідок кристалізації вузлів «світоєкономіки», при цьому для останньої

зараз властива наявність напруги і конфліктів між центром та периферією, а також внутрішньої напруги у центрі, яка знаходить своє вираження у нерівномірності розподілу багатств, расовій і статевій нерівності [117, С. 258-259].

Проаналізувавши різні теоретико-методологічні підходи до дослідження сучасних економічних систем, на наше переконання найбільш конструктивним в умовах сьогодення, а саме в умовах посилення глобалізації та об'єктивної необхідності екологізації економічних систем, видається підхід, запропонований Б. Кульчицьким та Я. Кульчицьким, який передбачає діалектичний синтез еволюційної економіки (еволюційної економічної теорії) та неоінституціоналізму [100, с. 93-94]. Поділяючи погляди А. Чухна, котрий вважає «...фундаментальною перевагою методології еволюційної економічної теорії є те, що вона спирається на діалектичну філософію і діалектичну логіку, на їх творче застосування до своїх предмета та об'єкта досліджень...», та спрямована на повніше розкриття «...причинно-наслідкових зв'язків і залежностей у розвитку соціально-економічних систем», згадані дослідники зазначають, що діалектичний синтез еволюційної економіки та неоінституціоналізму дає змогу поєднати інструменти та переваги еволюційної економіки як методу і разом з тим, з іншого боку, врахувати усі засоби інституційного наукового підходу, який, крім того, покладено на практиці в основу економічної і соціальної політики низки розвинутих країн світу, а також багатьох трансформаційних економічних систем. [203, с. 47; 100, с. 93]. Ще одним аргументом, який «працює» на користь даного підходу, Б.Кульчицький та Я.Кульчицький вважають постіндустріальну парадигму, коли перехід до постіндустріальної економіки та постіндустріального (інформаційного, знаннєвого) суспільства забезпечується відповідними інституційними передумовами, інституційним забезпеченням, інституційним середовищем, інституційним регулюванням, інституційним стимулюванням, тобто масштабними загальносуспільними інституційними змінами. Як зазначають автори цього підходу, під таким

«...кутом зору еволюційна економіка як метод синтезується з відповідними інституційними обмежувачами і потрапляє у своєрідне регламентоване «русло» глибинно-спонтанних, вільних економічних імпульсів, які виявляються й розкриваються з врахуванням комплексу чинників неекономічного, ціннісного походження» [100, с. 93-94]. Погоджуємось з думкою Б.Кульчицького та Я.Кульчицького, які слушно зазначають, що діалектичний синтез еволюційного та неоінституціонального підходів порізному може себе виявляти у залежності від об'єкта дослідження, тобто в залежності яка саме, перехідна, трансформаційна чи розвинута, економічна система аналізується. Зокрема, при аналізі перехідних, трансформаційних економічних систем може дещо домінувати еволюційна складова цього синтезу, що пояснюється наявністю, як правило, у перехідних, трансформаційних економіках певних збурень, запереченням віджилих форм, прискоренням, стрибками, біфуркаціями, невизначеністю, непередбачуваністю, нелінійністю тощо. При дослідженні ж та порівняльному аналізі сучасних розвинутих економічних систем, котрим властиві значно більша стабільність, стійкість, відлагодженість, прогнозованість, на перший план може виступати інституційна складова вище вказаного теоретико-методологічного синтезу [100, с. 94].

1.3. Інституційний підхід до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах глобалізації

Об'єктивною потребою сьогодення є екологізація цивілізаційного, а в першу чергу, економічного розвитку. Така потреба викликана низкою чинників, зокрема посиленням антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище, зумовленого пануванням антропоцентристського підходу до розуміння взаємозв'язку людини та природи, зростанням ресурсоспоживання, що призводить до виснаження запасів природних

ресурсів, забрудненням та поступовою деградацією природного середовища тощо.

Екологізація економічних систем є характерною ознакою переходу людства від індустріального до постіндустріального (інформаційного) етапу свого розвитку, коли, як слушно зауважує А.Чухно, знання, наука та інформація стають ключовими елементами економічного зростання, зароджується нова постіндустріальна епоха, в якій панує нематеріальне виробництво. Згаданий науковець наголошує: «Економічна людина, яка тисячоліттями жила матеріальними інтересами, в боротьбі домагалась задоволення своїх потреб, переростає в людину творчу, озброєну знаннями, яка реалізує себе в творчій праці, творчій діяльності. Все це істотно змінює місце і роль людини у суспільстві. Вона стає безпосередньою метою виробництва, основним джерелом і критерієм соціально-економічного прогресу» [201, с. 288-289].

У сучасних умовах функціонування економічних систем методологічні основи індустріальної парадигми, котра, як зазначає О.Костючик, «...займалась дослідженням економічної системи масового виробництва та суспільства, зайнятого в першу чергу задоволенням матеріальних потреб...» необхідно переглянути [97, с. 216]. Теоретичне дослідження сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації з врахуванням переходу людини економічної до людини творчої, на наше переконання, обов'язково має спиратися на постіндустріальну парадигму, основою якої є «...нова філософія поглядів на сутність і характер змін, що відбуваються у суспільстві та його економічній системі» [97, с. 216].

Поділяємо думку польських науковців Б.Федора, С.Чаї, А.Грачика, З.Якубчука, котрі вважають, що екологічна парадигма економічної теорії постає з критики можливостей традиційного неокласичного аналізу до вирішення проблеми деградації та охорони довкілля, а також забезпечення відповідної його якості і доступності природних засобів для прийдешніх поколінь. Ця критика аргументується багатовимірністю явищ, що

перебувають на «стику» економічної системи та довкілля і взаємозалежністю між економічною системою та природними системами, такими як фізична, біологічна, метеорологічна тощо [213, с. 22].

Наведені міркування дослідників підводять до висновку, що проблему деградації та охорони довкілля і процес екологізації економіки слід розглядати системно на основі діалогу економічної та інших наук. Особливу увагу в такому випадку у процесі дослідження даної проблематики доцільно приділити розкриттю внутрішніх механізмів економічної та екологічної діяльності як рушійної сили соціально-економічного поступу.

Разом з тим, деякі науковці, роздумуючи над питанням екологізації економічної теорії, вбачають певний взаємозв'язок між екологізацією економічної теорії і гуманізацією суспільства та економіки. Зокрема А.Чухно стверджує, що «...екологізація економічної науки та економічної політики, створення гармонійної еколого-економічної народногосподарської системи є необхідною умовою гуманізації економіки і суспільства загалом, створення економічних та екологічних умов високої якості життя» [201, с. 100].

Низка дослідників, зокрема Н.Малиш та Ю.Туниця, констатують, що між економічними та екологічними інтересами має місце проблема конфліктності [180, с. 21-27; 121, с. 1-2]. Н.Малиш причину численних суперечностей вбачає в базових припущеннях економічної теорії. Дослідник звертає увагу, що в ній економіка розглядається як ізольована система, в котрій кругообіг між макроекономічними суб'єктами здійснюється за допомогою матеріальних та грошових потоків. Нехтується відкритість економіки як підсистеми, котра функціонує в рамках природного довкілля, а природні ресурси, як правило, розглядаються лише як один з чинників виробництва, тобто як внутрішня складова людської економіки. При цьому нескінченне економічне зростання розглядається як найдоцільніший варіант розв'язку проблеми бідності, що, у свою чергу, призводить до погіршення навколишнього природного середовища [121, с. 1-2]. В даному контексті Ю.Туниця слушно наголошує, що на початку XXI століття економічна наука

повинна змінити або, принаймні, суттєво уточнити свою парадигму, адже сьогодні предмет класичної та неокласичної економічної теорії стає ширшим та складнішим у зв'язку з розширенням поняття третього чинника виробництва «природні ресурси» до поняття «природне довкілля» [180, с. 26-27]. Крім того, вчений вважає, що екологічний імператив у сучасних зарубіжних підручниках з економічної теорії, зокрема авторства К.Макконнела і С.Брю, враховується недостатньо. На його думку, яку ми поділяємо, необхідно досліджувати поведінку людей у процесі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ та послуг не просто в умовах обмеженості ресурсів, а уже в умовах посилення екологічної кризи глобального, регіонального і локального характеру. Науковець схиляється до думки, що сьогодні йде мова про істотні зміни предмету економіки або ж формування поруч з класичною і неокласичною економічною теорією нової еколого-економічної теорії чи екологічної економіки, котра є продуктом розвитку економічної думки в історичній ретроспективі і спирається на досягнення новітньої економічної теорії з урахуванням результатів спостережень та аналізу розвитку сучасного світу, його природи і суспільства, результатом аналізу цілком нових екологічних проблем [180, с. 26-29].

Вперше термін «екологічна економіка» був використаний у праці «Концепція екологічної економіки» (Blueprint for a Green Economy) (1989р.), котра присвячена економічному обґрунтуванню концепції сталого розвитку. Авторами цього наукового доробку стала група провідних економістів та екологів на замовлення Уряду Великої Британії [29, с. 23]. З того часу дослідники по-різному трактують поняття «екологічна економіка» та по-різному бачать місце даного наукового терміну у системі наук. Зокрема В.Власенко під екологічною економікою розуміє таку модель економічного розвитку, котра сприяє підвищенню добробуту людей, економічному зростанню і зміцненню соціальної справедливості при одночасному зниженні ризиків для довкілля та дефіциту природних ресурсів [29, с. 27]. Л.Мельник у

своїх наукових дослідженнях вживає термін «екологічна економіка» для означення галузі знання, що у більш прикладному аспекті вивчає особливості взаємодії економічної системи з природними системами [128]. Ю.Туниця, як зазначалося вище, підкреслює наявність діалектичного взаємозв'язку між економічною теорією та екологічною економікою. Така точка зору є конструктивною, адже попри активність діалогу економічної та інших наук, удосконалена й збагачена сучасними концептами та постіндустріальною парадигмою економічна теорія є теоретико-методологічною основою, на якій формується екологічна економіка як галузь знань, що вивчає взаємозв'язки між природними та економічними системами, і котра є віддзеркаленням екологічного імперативу в економічній теорії. Зокрема дослідник наголошує, що «...повинна відбуватися екологізація економічної теорії та інших економічних дисциплін і, водночас, економізація екології та інших природничих дисциплін!» [180, с. 84].

Згадані нами вище економісти Б.Федор, С.Чая, А.Грачик, З.Якубчук слушно зазначають, що економічна теорія є, в першу чергу, наукою про оптимальне використання обмежених та таких, котрі мають альтернативне застосування, чинників виробництва. Функції економічної теорії у галузі екологічно-економічної проблематики полягають у даному контексті в створенні передумов економічної раціоналізації господарювання і політики охорони довкілля. При цьому, такого роду раціоналізація, на переконання науковців, відбувається завжди у конкретних суспільних чи навіть морально-етичних умовах, коли йде мова про систему цінностей, норми поведінки [213, с. 23]. Важливу роль дослідники відводять екологічній етиці, котра сьогодні повинна закликати до гуманного ставлення людини до живих істот, адже цінністю є кожне життя, а права природи відіграють провідну роль у конституюванні людського і позалюдського життя [213, с. 28]. У даному контексті бельгійський науковець Е.Фермеерс звертає увагу на відмінності між повноцінною етикою довкілля та «чистою екологією». Повноцінна етика

довкілля на відміну від «чистої екології» не мусить відмовлятися від того, що людина є джерелом всіх цінностей [185, с. 62].

Враховуючи об'єктивні зміни, що сьогодні мають місце у розвинених економічних системах, вважаємо за доцільне відобразити їх у теоретичному виокремленні соціально-екологічних відносин у системі економічних відносин суспільства. Тобто відносин, котрі, як зазначає Я.Кульчицький, формуються між суб'єктами економічної системи суспільства в процесі свідомого перетворення природного світу на основі певної економічної та екологічної культури [104, с. 105-121]. Попри невіддільність соціально-екологічних суспільних відносини від екологічної діяльності, дослідник стверджує, що зв'язок між ними не має автоматичного характеру: «Екологічні відносини не існують самі по собі, вони виникають, змінюються і вдосконалюються разом з діяльністю, з перетворенням природи. Щільний зв'язок між екологічними відносинами і природоперетворювальною діяльністю не означає їхньої тотожності. Екологічні відносини не зводяться до будь-якої природоперетворювальної діяльності, виступаючи скоріше як зв'язок, який виконує поєднувальну роль у процесі освоєння природи» [103, с. 22].

Такого роду підхід, по-перше, зверне увагу дослідників на проблему розкриття змісту соціально-екологічних відносин та їхнього місця у поняттєвому апараті економічної теорії, а, по-друге, послужить катализатором ґрунтовного вивчення особливостей функціонування даних відносин у розвинених економічних системах, що, в свою чергу, дозволить в подальшому максимально врахувати соціально-екологічні відносини у політиці країн з перехідними економічними системами в умовах їх екологізації та посилення глобалізаційних процесів.

Економічна система перебуває в процесі безперервної взаємодії з іншими природними системами. В процесі цієї взаємодії має місце взаємовплив природи, економічної системи та суспільства. Безпосереднє природне середовище здійснює вагомий вплив на світогляд людей, їх

психологічний стан та культуру, яка є наслідком еволюції економічних систем у природному середовищі існування людини, зокрема такі її види, як економічну та екологічну культуру.

Погоджуємось з думкою В.Кондрашової-Діденко, котра вважає, що економічна культура як соціально-економічний феномен є складною та маловизначеною категорією. Дослідниця визначає економічну культуру як «...сукупність знань, норм, звичаїв, цінностей, переконань, установок, символів, які зумовлені самим господарюванням, його трансформаційними процесами, і які «працюють» у сфері виробничих відносин (у широкому їх розумінні)» [95, с. 17]. Кожна конституююча та регулююча складові економічної культури, на думку науковця, стабілізують та упорядковують процес господарювання [95, с. 17].

Основою економічної культури, котрій притаманна властивість пристосовуватися до нових систем господарювання, використовувати нові методи управління й різного роду типи економічної поведінки у господарській діяльності, посилювати значення інституційних та культурних цінностей, дотримання етичних норм і партнерських відносин є суспільні надбання [115, с. 96].

С.Матвеев та Л.Лясота, в процесі дослідження дихотомії культурного й економічного, приходять до конструктивного висновку: «У цілому економіко-культурний підхід являє собою спробу подолати формально-інституціональний підхід до аналізу економічної системи. Виявлення різних моделей економічних культур дає змогу проаналізувати, чому однакові за своєю формою економічні інститути діють по-різному в різних країнах, або чому ті чи інші інститути є дієздатними в одних країнах і абсолютно неприйнятними для інших країн» [125].

Економічна культура тісно пов'язана з екологічною культурою та екологічною свідомістю. Ставлення людства до природи, довкілля, пройшло тривалий і суперечливий шлях – від панування парадигми людської винятковості, панування антропоцентристського типу екологічної свідомості

(системи «...уявлень про світ, для якої характерні протиставлення людини як вищої цінності і природи як її власності та об'єкту для маніпулювань, сприйняття природи лише як об'єкту впливу людини, виключно прагматичний характер мотивів і цілей взаємодії з нею, нехтування самоцінністю позалюдського буття») до проростання та визрівання перших паростків екологічної парадигми, котра покликана гармонізувати взаємовпливи у тріаді людина-господарство-природа [100, с. 276]. Першочерговим елементом у даному процесі, на наше переконання, повинно стати формування належного рівня екологічної культури суспільства. Екологічна культура, як зазначає Л.Курняк, – це «...рівень сприйняття людьми природи, навколишнього світу й оцінка свого місця у світі, ставлення людини до світу» [108, с. 48]. Схожої думки притримується В.Крисаченко, котрий, перефразовуючи Освальда Шпенглера, трактує екологічну культуру як здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби та устрій природного довкілля. Іншими словами, екологічна культура у його розумінні є «...цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів» [98].

В процесі дослідження національних економічних систем крізь призму екологічних проблем усвідомлюємо планетарний масштаб вирішення даного роду проблем та їхніх наслідків. Планетарний масштаб дослідження економічних систем з точки зору екологічного імперативу започаткувало поняття «сталого розвитку». Вперше ідеї сталого розвитку були задекларовані в декларації першої конференції ООН з навколишнього середовища у 1972 р., зокрема було зазначено зв'язок економічного і соціального розвитку з проблемами навколишнього середовища [158, с. 263-264]. Концепцію сталого розвитку було вперше представлено у доповіді прем'єр-міністра Норвегії Г.Х.Брунтланд під назвою «Наше спільне майбутнє»(1987 р.). Сталий розвиток є всеосяжною концепцією, в ядрі якої

знаходиться людина, зокрема мається на увазі покращення рівня життя в рамках довготривалої здатності екосистеми задовольняти людські потреби. В подальшому питання сталого розвитку піднімалось на міжнародному саміті «Планета Земля», котрий відбувся як конференція ООН з навколишнього природного середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) у 1992р., де було розроблено та схвалено представниками 179 країн світу документ під назвою «Порядок денний на XXI століття» («AGENDA-21»). У даному документі задекларовано ключову ціль подальшого розвитку світового співтовариства, а саме «...встановлення нового, справедливого глобального партнерства шляхом створення нових рівнів співпраці між країнами, ключовими секторами суспільства і людьми, прикладаючи зусилля для укладання міжнародних угод, що забезпечують повагу інтересів всіх і захист цілісності глобальної системи навколишнього середовища і розвитку, визнаючи комплексний і взаємозалежний характер Землі, нашого дому» [57, с. 3].

Актуальність концептуальних положень документів «Ріо-92» безсумнівно підтвердили світові саміти, присвячені проблемі сталого розвитку – «Ріо+5» (Нью-Йорк, 1997 р.), «Ріо+10» (Йоганнесбург, 2002 р.), «Ріо+20» (Ріо-де-Жанейро, 2012 р.). Проте поки про суттєве покращення соціо-економіко-екологічної ситуації у світі говорити не приходиться. В даному контексті поділяємо думку Ю.Туниці, котрий вважає, що додатковим потужним імпульсом у напрямку покращення соціо-економіко-екологічної ситуації у світовому масштабі може стати усвідомлення світовою громадськістю ідеї створення Екологічної Конституції Землі (ЕКЗ; англ. – «World Environmental Constitution») та об'єктивної необхідності її якомога швидшого опрацювання та схвалення [180, с. 203]. Екологічна Конституція Землі, на думку дослідника, повинна мати статус Основного Закону виживання цивілізації та сталого розвитку, котрий не ставлячи під загрозу суверенітет країн, їхніх політичних устроїв, свободу віросповідань, національних інтересів, забезпечував би як кожній окремій країні, так і

всьому світовому співтовариству екологічну та економічну безпеку [180, с. 195-196]. Крім цього, Ю.Туниця додає, що ЕКЗ повинна бути не суто природоохоронним правовим актом, а соціо-економіко-еколого-правовим документом довгострокової дії, котрий «...повинен бути спрямованим на збереження єдиної екологічної системи Землі і всіх форм життя на планеті та сталий соціально-економічний розвиток» [180, с. 212]. З метою інституційного забезпечення Екологічної Конституції Землі дослідник пропонує створити органи контролю за дотриманням визнаних норм економічної діяльності національних та міжнародних виробничих структур, зокрема такі як: Рада екологічної безпеки, Світова екологічна організація, Міжнародна екологічна поліція, Міжнародний екологічний суд, Міжнародний екологічний банк або Глобальний екологічний фонд, тощо, котрі б об'єднувались у систему, підпорядковану єдиній меті – забезпечувати діяльність, спрямовану на підтримку принципів сталого розвитку [180, с. 209-210].

Важливим елементом у процесі подолання суперечностей між економічними та екологічними інтересами та забезпеченні сталого розвитку є комплексне оцінювання рівня сталого розвитку. Світовим співтовариством розроблено та вже впроваджено в дію декілька варіантів оцінки показників сталого розвитку, серед яких найбільш відомими є: 1) система еколого-економічного обліку(СЕЕУ) (A System for Integrated Environmental and Economic Accounting), котра враховує екологічний чинник у національних статистиках та показує взаємозв'язок між станом навколишнього середовища та економікою держави; 2) показник «істинних заощаджень» (genuinesavings), який є результатом корекції валових внутрішніх збережень і включає в себе більш детальний облік природних ресурсів; 3) індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) – комплексний показник, що оцінює рівень середніх досягнень країни за трьома ключовими напрямками в сфері розвитку людини: а) довголіття на основі здорового способу життя; б) знання; в) гідний рівень життя; 4) агрегований індекс «живої планети» (ІЖП)

(Living Planet Index), котрий вимірює природний капітал лісів, водних і морських екосистем та розраховується як середнє значення трьох показників: чисельність тварин у лісах, у водних і морських екосистемах, кожний з яких відбиває зміну популяції найбільш представницької вибірки організмів в екосистемі; 5) показник «екологічний слід» (ЕС, тиск на природу) (The Ecological Footprint), що дає змогу порівняти фактичний тиск суспільства на природу та можливий з точки зору потенційних запасів природних ресурсів і асиміляційних процесів; 6) індекс екологічної сталості – дозволяє порівнювати країни за рівнем екологічної сталості, давати оцінку результатам природоохоронної політики, оприлюднювати кращі результати та своєчасно виявляти країни, яким загрожує екологічна криза; 7) індикатор «здоров'я населення», що відображає розповсюдження екологічно обумовлених захворювань; 8) індекс реального прогресу й індекс сталого економічного добробуту (Genuine Progress Indicators і Index of Sustainable Economic Welfare), що слугують вимірником економічного добробуту, модернізованим показником ВВП з урахуванням екстерналій та інші [78, с. 30-31].

Водночас, у зв'язку зі загостренням екологічних проблем у світовому масштабі зростає кількість інструментів екологічної політики, котрі використовуються у сучасних економічних системах з метою захисту навколишнього природного середовища. Серед еколого-економічних інструментів, що застосовуються у розвинених економічних системах, найбільшого поширення набули: 1) податкові інструменти; 2) штрафи; 3) мита; 4) екологічні плати і платежі; 5) прямі та непрямі субсидії; 6) інструменти системи кредитування; 7) прискорена амортизація; 8) цінові інструменти; 9) екологічне страхування; 10) виплати за збереження чи досягнення позитивних екологічних результатів (див. дод. В). У економічно розвинутих країнах світу має місце тенденція зростання величини екологічних податків та їхнього позитивного впливу в напрямку стимулювання розвитку економіки. В цілому по ЄС частка екологічних

податків у сукупному ВВП країн-членів збільшилася з 2,6 % у 1980 р. до 2,9 % у 1994 р., згодом у 2009 р. в 27 країнах ЄС екологічні податки становили 2,4 % від ВВП. Лідерами серед країн-членів з найбільшою часткою екологічних податків у ВВП стали Данія (5,7 %), Нідерланди (3,9 %), Болгарія і Мальта (по 3,5 %), а найнижча частка – в Іспанії (1,6 %), Литві (1,7 %), Румунії (1,8 %) і Латвії (1,9 %) (детальніше про інструменти екологічної політики та їх використання у розвинених економічних системах йтиме мова у п. 2.2) [91, с. 12].

Проте, у даному контексті заслуговує на увагу думка А.Чухна, котрий зазначає, що у розвинутих країнах, де активно використовуються природоохоронні технології «подолання екологічної небезпеки перетворилося на реальну тенденцію, що склалася не під впливом міфічних всесвітніх екологічних податків, а внаслідок небаченого прогресу технологій, який зробив ресурсо- та енергоощадливі методи виробництва економічно вигідними» [201, с. 100].

Отже, виходячи з аналізу наукових доробків вітчизняних та зарубіжних вчених, вважаємо, що суть інституційного підходу до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах глобалізації полягає у регулюючій ролі держави та міжнародних організацій щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної рівноваги, турботи про майбутні покоління на основі безперервного пропагування і утвердження прогресивних екологічних цінностей, формування належної екологічної свідомості та екологічної культури.

Дослідження сучасних економічних систем повинно переплітатись з аналізом процесів екологізації та розвитку постіндустріального суспільства. Ступінь екологізації слід розглядати як новий критерій порівняння сучасних економічних систем, позаяк вирішення екологічних проблем, тим самим покращення якості життя суспільства, є однією з ключових оцінок розвитку будь-якої економічної системи.

Висновки до розділу 1

На основі проведеного всебічного аналізу філософсько-методологічних передумов дослідження і порівняння економічних систем в умовах посилення процесів їх екологізації і глобалізації можемо зробити наступні висновки:

1. В процесі дослідження поглядів на економічні системи у вітчизняній та зарубіжній філософсько-економічній думці виявлено, що для більшості підходів характерним є розгляд економіки як системи, котра перебуває у взаємозв'язку та взаємодії з іншими сферами суспільства. У соціо-філософських концепціях економіки XIII-XX століття економічна система розглядається у сукупності зі соціальним контекстом, де вагома роль відводиться неекономічним чинникам. У тісній взаємодії з іншими видами людської діяльності висвітлюється економічна поведінка, котра поряд з неекономічними чинниками впливає на розвиток економічної системи. Дослідження еволюції згаданих вище поглядів в історії економічної думки доводить, що сучасні концепції постіндустріалізму є синтезом ідей історичної школи політекономії соціального напрямку в економічній теорії, ідей та підходів еволюційної економічної теорії, інституціоналізму та ін..

2. Ми переконані, що роль глобальної методологічної парадигми у XXI столітті виконує теорія постіндустріального суспільства, у зв'язку з чим доцільно подальше обґрунтування концептуальних засад сучасної філософії економічних систем та їх порівняльного аналізу в умовах екологізації та посилення глобалізаційних процесів здійснювати крізь призму теорії постіндустріального суспільства, котра передбачає трактування інформації та знань як необмежених чинників розвитку сучасних економічних систем.

3. Серед ключових методів, на котрих ґрунтуються дослідження сучасних економічних систем виділяємо наступні: 1) компаративного аналізу; 2) еволюційний; 3) сценарного аналізу; 4) синтез та композиція; 5) інституційного аналізу; синергетичний.

Однак, ми переконані, що саме комплексний системний підхід до розуміння економічних систем як поліелементних утворень, котрі визначають структуру суспільного ладу є тією теоретико-методологічною основою, котра дозволяє повністю розкрити суть сучасних економічних систем, провести їх порівняльний аналіз в умовах посилення глобалізаційних процесів і екологізації економіки та виявити тенденції розвитку економічних систем у XXI столітті.

4. Комплексний системний підхід до дослідження економічних систем повинен базуватися на інтеграції наукового знання як економічних, так і інших соціально-гуманітарних наук. Це зумовлено тим, що одним з ключових елементів дослідження економічних систем є людина у процесі еволюції економічних систем, зміни системи панівних суспільних цінностей та суспільних інституцій, іншими словами зміни самого соціуму. Тому обґрунтованим вважаємо використання у процесі дослідження методів, що широко застосовуються в економіці, політології, соціології та інших соціально-гуманітарних науках, що дозволить об'єктивніше та скрупульозніше дослідити сучасні економічні системи.

5. На основі проведеного дослідження сформульовано авторське трактування поняття «система», під котрим пропонуємо розуміти множину елементів, окремих частинок, які пов'язані між собою, структурованих, логічно упорядкованих, котрі, об'єднуючись у єдине ціле, формують нову якість. Такого роду підхід дозволить не лише виявити та описати взаємозв'язки між елементами у системі, а й виділити з усієї їх множини ті, котрі є системоутворюючими.

6. Розглянувши та проаналізувавши різні теоретико-методологічні підходи до дослідження сучасних економічних систем, поділяємо думку, що найбільш конструктивним в умовах посилення глобалізації та об'єктивної необхідності екологізації економічних систем видається діалектичний синтез еволюційної економіки та неоінституціоналізму, котрий дає змогу поєднати

інструменти та переваги еволюційної економіки як методу та враховувати всі засоби інституційного наукового підходу.

7. Економічна система постійно перебуває у процесі взаємодії з іншими природними системами. Таким чином, у процесі даної взаємодії здійснюється взаємовплив природи, економічної системи та суспільства. Безпосереднє природне середовище здійснює суттєвий вплив на світогляд людей, їх психологічний стан та культуру, котра є результатом еволюції у природному середовищі існування людей.

8. Визначено суть поняття «інституційний підхід до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах глобалізації», котра, на наше переконання, полягає у регулюючій ролі держави та міжнародних організацій щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної рівноваги, турботи про майбутні покоління на основі безперервного пропагування і утвердження прогресивних екологічних цінностей, формування належної екологічної свідомості та екологічної культури.

9. Виходячи з факту, що екологізація економічних систем є характерною домінантою їх трансформації та початку третього тисячоліття, вважаємо за доцільне розглядати ступінь екологізації як новий критерій порівняння сучасних економічних систем.

10. Результати розділу опубліковані у працях:

1) Табачук А.Я. Коротко про інструментарій дослідження сучасних економічних систем. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Львів, 2017. Вип. 52. С. 126-130 (0,597 д.а.).

2) Табачук А.Я. Інституційний підхід до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізації. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2017. Вип. 4 (10). С. 7-11 (0,614 д.а.).

РОЗДІЛ 2

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ЯК ПРІОРИТЕТНА ДОМІНАНТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ

2.1. Екологізація економічних систем як об'єктивний процес їхніх докорінних змін в умовах посилення глобалізаційних процесів

Обґрунтування теоретико-методологічних засад порівняльного аналізу сучасних економічних систем об'єктивно передбачає виявлення пріоритетних домінант їх трансформації, якими на початку третього тисячоліття є, на наше переконання, екологізація та глобалізація. Саме ці процеси здійснюють нині вирішальний вплив на функціонування і трансформацію існуючих чи становлення нових економічних систем.

Взаємодія людини і природи є беззаперечним фактом. Виходячи з цього, вважаємо найбільш доцільним в процесі дослідження та порівняльного аналізу сучасних економічних систем використання діяльнісного підходу, переосмисленого та скорегованого у відповідності до сучасних умов функціонування економічних систем, а саме в умовах їх екологізації та глобалізації. У даному контексті поділяємо думку Б.Кульчицького та Я.Кульчицького, котрі аргументовано доводять, що «парадигма діяльності у її «чистому вигляді» уже не відповідає викликам сьогодення і не може розглядатися серед методологічного арсеналу сучасної економічної теорії» [100, с. 254]. Даний підхід вважаємо конструктивним, адже сьогодні, попри поступову гуманізацію економічних систем, спостерігаємо загострення глобальних екологічних проблем, виникає об'єктивна потреба відходу від антропоцентристського підходу у взаємодії людини і природи та утвердження нового типу взаємодії, котрий базуватиметься на економічній та екологічній культурі нового рівня, філософії екологічної відповідальності, коли на перше місце висуваються не

меркантильні, «шлункові» інтереси, а екоцентристські цінності, котрі передбачають розуміння того факту, що існуючі природні багатства як «...загальноцивілізаційну спадщину необхідно використовувати з дотриманням принципу рівних прав нинішнього та майбутніх поколінь на доброякісне природне життєве довкілля й достатню кількість і якість природних ресурсів» [177, с. 239]. З урахуванням таких методологічних позицій розглянемо детальніше суть економічної та екологічної діяльності у контексті висвітлення теоретико-методологічних засад порівняння та аналізу сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації.

Г.Гегель вважає, що діяльність – це «...середній термін умовисновку, одним з крайніх термінів котрого є загальне, ідея, що перебуває у глибині духу, а іншим, – зовнішність взагалі, предметна матерія. Діяльність є середнім терміном, завдяки якому здійснюється перехід загального і внутрішнього до об'єктивності» [35, с. 381]. Вітчизняні філософи С.Щерба та О.Заглада трактують діяльність як специфічно людську форму активного ставлення до світу, спосіб буття людини. Науковці слушно зауважують, що тварина теж діє, проте змістом її дій та поведінки є пристосування до умов життя, вона регулюється, як правило, інстинктами і набутими умовними рефлексами, в той час як людина не лише пристосовується до природи, а й пристосовує природу до себе задля задоволення власних потреб; людина, спираючись на свої знання про предмети і явища, їх властивості, причинні зв'язки та закономірності, змінює саму діяльність. Людська діяльність носить осмислений, свідомий, цілеспрямований характер [207]. У даному контексті російський економіст Р.Квасов, стверджує, що «...позбавивши людську діяльність свідомого і вольового початку, абстрагувавши від елементів суб'єктивності, а отже, від феномену усвідомлення об'єктивного, можна отримати все що завгодно, тільки не людську діяльність» [84, с. 50].

С.Роузфілд, роздумуючи над природою економічної діяльності та роллю утилітарної етики у забезпеченні переваг економічних систем, робить висновок, що основною силою економічної діяльності є пошук корисності,

при цьому йде мова як про працю, так і про дозвілля. Корисність він трактує як певну сукупність духовних благ. Прагнення до економічної корисності як правило, на думку С.Роузфілда, є безмежним, а поведінка кожного окремого індивіда залежить від таких факторів як утилітарна етика та уразливість інших індивідів [152, с. 8-9].

Поділяємо погляди А.Чухна, Б.Кульчицького та Я.Кульчицького, котрі вважають, що діяльність як категорія характеризується творчістю, є творчим процесом [100, с. 285-286; 201, с.276-289]. Серцевиною творчого процесу економічної діяльності є економічна та екологічна культура.

Щоб зрозуміти зміст економічної діяльності потрібно, в першу чергу, розглядати її як систему у контексті взаємодії людини та природи. Адже, як слушно зазначають В.Лисий та Б.Кульчицький, «...люди як суб'єкти діяльності не можуть взаємодіяти між собою інакше, ніж через природу. Природа, котра береться в найширшому розумінні слова, включається до соціальних відносин, до діяльності, є її складовим елементом незалежно від того, яка ця діяльність і в якій сфері здійснюється. Справді, діяльність людини спершу завжди спрямована на природу, яка є предметом діяльності і перетворення. Результат цього перетворення і є тією ланкою, що пов'язує людину з людиною. А це означає, що діяльність у кінцевому підсумку завжди спрямована на іншу людину та являє собою певну систему суспільних відносин» [113, с. 118].

У процесі взаємодії людини і природи здійснюється їх взаємовплив одне на одного. Історія засвідчує, що міра цього взаємовпливу на різних етапах розвитку суспільства була неоднаковою. Розвиток суспільства характеризується збільшенням знань, модернізацією способів та засобів людської діяльності, що в свою чергу, виливається у зростання впливу людини на природу. Схиляємось до думки Б.Кульчицького та Я.Кульчицького, котрі вважають, що головним способом цілеспрямованого впливу суспільства на природу з метою задоволення його потреб є економічна діяльність, яка у нашому випадку виступає як екологічна

діяльність [100, с. 258]. При цьому Я.Кульчицький вважає екологічну діяльність усвідомленою соціальною активністю, котра спрямована на перетворення довкілля [104, с. 24]. І.Фенно розглядає екологічну діяльність як один із проявів соціальної діяльності, мета якої полягає в усуненні екологічно негативних наслідків активності людини чи запобігання їм. Дослідниця слушно зауважує, що важливою характеристикою екологічної діяльності є її ефективність. Екологічна ефективність слугує об'єднуючою ланкою між результатами екологічної діяльності та іншими її компонентами, зокрема потребами, засобами, цілями, витратами тощо. І.Фенно виділяє два основні напрямки екологічної діяльності: матеріальну та теоретичну. Метою матеріальної екологічної діяльності є збереження та покращення навколишнього природного середовища, екологізація як виробництва, так і інших сфер життя. Теоретична ж екологічна діяльність полягає у формуванні екологічної культури та екологічної освіти [184]. Екологічна діяльність, будучи складовою людської діяльності, у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу та посиленням антропогенного тиску на природне середовище, відіграє все більшу роль у процесі трансформації, визначенні ключових функцій та структури сучасних економічних систем.

Характерною рисою минулого століття було нестримне прагнення людства до забезпечення економічного та технологічного розвитку. Успіх, як правило, визначався зростанням валового внутрішнього продукту. Вважалося, що це автоматично приведе до добробуту і значного підвищення рівня життя людей у майбутньому. При цьому прогрес майже завжди забезпечувалася нещадною експлуатацією та збіднення навколишнього середовища, експансією «закону джунглів» – хто сильніший, той і виживе [139, с. 180]. В даному контексті В.Лукашевич слушно зазначає, що «стрімкі зміни на рубежі сторіч виявили певні об'єктивно обумовлені межі людської активності. Цілі і результати діяльності людини вступали в суперечність з об'єктивними законами природи. Збереження системи зв'язків «людина – природа», що склалася на сьогодні, таїть у собі глобальні соціальні

катастрофічні наслідки. Комерційний інтерес – це головне джерело екологічної біди, яка перевищує вигоду від усієї комерції в цілому» [116, с. 169]. Схожої точки зору притримується А.Чухно, котрий вважає, що традиційні уявлення, що базуються на ресурсних складових зростання і вимірюють його приростом продукції доходу, виробітку тощо, частково себе вичерпали, а подолання елементів «індустріального» мислення є умовою переходу на нову парадигму, нову систему ідей та уявлень, які б вирішили суперечності та дали новий поштовх в напрямку осмислення нових явищ і тенденцій, притаманних постіндустріальному суспільству. Перехід на нову парадигму передбачає, на думку науковця, формування якісно нового типу мислення, глибоке оновлення методології та понятійного апарату науки [201, с. 217-218].

Звертає увагу на глибокі суперечності між традиційною ринковою економікою та екологічними вимогами і Ю.Туниця, котрий вважає ключовою проблемою сучасної економічної науки формування нової екологічної економіки. Він вважає, що сьогодні, на початку третього тисячоліття, виникла необхідність зміни або принаймні уточнення парадигми економічної теорії. Виникнення такої необхідності, на думку дослідника, викликане розширенням предмету класичної та неокласичної економічної теорії у зв'язку з розширенням третього фактора виробництва «природні ресурси» до поняття «природне довкілля» [180, с. 21-27].

Виходячи з наведених вище міркувань, на наше переконання, побудована на постіндустріальній парадигмі економічна теорія стає теоретико-методологічною основою, тим фундаментом, на якому формується екологічна економіка як галузь знань, що вивчає взаємозв'язки між природними та економічними системами, і котра, в свою чергу, слугує віддзеркаленням екологічного імперативу в економічній теорії.

Об'єктивною необхідністю сьогодення є екологізація цивілізаційного, а насамперед, економічного розвитку. Екологізація є складним, багатограним і досить суперечливим процесом наближення господарської діяльності до

таких форм життєдіяльності, які існують у природній системі без участі людини [177, с.241].

Екологізацію не слід ототожнювати з охороною природи. У цьому контексті Л.Мельник слушно зазначає, що «екологізація» є поняттям значно ширшим за поняття «природоохоронна діяльність», більше того, останнє є складовим елементом трансформаційних процесів народногосподарського комплексу, котрі кваліфікуються як екологізація. Хоча екологізація і включає процеси природоохоронної діяльності вона відрізняється від неї концептуально. У той час як природоохоронна діяльність використовується для пом'якшення екодеструктивного впливу на довкілля, екологічної недосконалості, екологізація є процесом постійного екологічного удосконалення, який направлений на ліквідацію екодеструктивних факторів, а відповідно і необхідності природоохоронних мір [129, с. 230-231].

Виходячи з такого підходу до розуміння суті процесу екологізації, виникає потреба перегляду методології економічної теорії у контексті взаємодії людини і природи. Своє бачення даної проблеми висловив С.Злупко, який вважає, що економічна наука потребує перегляду її «...теоретичних засад з орієнтацією на визначення цінності всіх елементів природного довкілля, які згідно із трудовою теорією, були, по суті, позбавлені цінних властивостей. А втім, економічні механізми раціонального природокористування досі ефективно не діють, бо економічна теорія відстає від завдань збереження довкілля. Теорія дотримується нерідко матеріалістичних догм, згідно з якими зв'язок людини і довкілля обмежений «шлунковими інтересами», як про це сто років тому висловився І.Я.Франко» [71, с. 96]. Визнання природи основним джерелом національного багатства та ключовим елементом виробництва приведе до розуміння об'єктивної необхідності її збереження та покращення для прийдешніх поколінь. Досягнення такої мети Б.Кульчицький та Я.Кульчицький вбачають в обґрунтуванні «...зростання питомої ваги вартості природної складової виробництва, що створить основу для підвищення рентабельності екологічно

чистих виробничих процесів» [100, с. 265]. Такий підхід нам видається конструктивним і далекоглядним. На екологічну політику в такому випадку покладаються завдання перебудови економічної системи на засадах раціональності та ресурсощадливості.

Процес взаємодії людини та природи характеризується різного роду закономірностями, котрі не можна звести суто до природних чи суто до суспільних законів. Природне середовище перебуває у динамічній рівновазі, втручання ж суспільства у природні системи, котрі функціонують на принципах самовідтворення та безвідходності, як відомо, часто призводить до їх порушення [44, с. 15]. Виходячи з таких міркувань, можемо з впевненістю говорити, що відносини між суспільством та природою, соціально-екологічні відносини, є надзвичайно важливими та займають вагоме місце у системі економічних відносин суспільства. Щодо визначення суті соціально-екологічних відносин, поділяємо думку дослідників філософії сучасних економічних систем Б.Кульчицького та Я.Кульчицького, що соціально-екологічні відносини це відносини, котрі «...об'єктивно складаються між суб'єктами економічної системи суспільства, еколого-економічної діяльності у процесі свідомого перетворення природного світу на основі відповідної економічної та екологічної культури [100, с. 266].

Соціально-екологічні відносини мають багатовікову історію. В.Добровольський в історії відносин людства і природи виділяє три періоди, які розділяються двома революціями. Перший період – найтриваліший – характеризується, як правило, біологічними потребами людей. Соціальні категорії у цьому періоді проявляються у процесі колективних дій (полюванні на звірів, захисті від нападу тощо), де всі мали однакове право на природні багатства, а нерівність членів племені пояснювалася лише індивідуальними якостями кожної окремої особи. Другий період дослідник пов'язує з початком агрокультурної революції, коли примітивне збиральство та полювання почали доповнюватися розведенням тварин та отриманням рослинної продукції на обробленій землі. Третій період, на думку науковця,

розпочала індустріальна (технічна, промислова) революція, яка різко збільшила диференціацію людства по відношенню до природи. Лівову частку прав природокористування отримали не лише окремі соціальні групи, а і соціальні інститути – держави, міжнаціональні корпорації тощо, що разом зі швидким розвитком техніки спровокувало людство на зверхнє ставлення до природи, що саме по собі є недопустимим, адже природне середовище є середовищем від якого залежить людська діяльність, зрештою середовищем існування самої людини, від якості якого залежить якість життя людини [55]. На наше переконання, у зв'язку з такими векторами новітніх трансформацій як перехід людства від індустріальної до постіндустріальної цивілізації; від капіталістичних і постсоціалістичних суспільств до цивілізації соціально орієнтованого ринку; від звичайних культур до мета культури; від нещадної експлуатації природи, панування «закону джунглів» до перших кроків провадження економічної діяльності з урахуванням екологічного чинника та поступової екологізації економічних систем, можемо говорити про початок нового періоду розвитку соціально-екологічних відносин – постіндустріального, коли людина не просто починає усвідомлювати важливість збереження природи як середовища існування всього живого, а й продукує певні рішення, які сприяють зменшенню антропогенного тиску на навколишнє природне середовище; відбувається перехід від біосфери до ноосфери, про котру говорив В.Вернадський, яка як зазначає Л.Гринів, є «...сферою колективного людського розуму із свідомим управлінням природними процесами» [44, с. 16].

Економічна система взаємодіє з іншими природними системами. І, як зазначалося вище, має місце взаємовплив природи, економічної системи та суспільства. Природні умови, безпосереднє природне середовище, здійснює вплив на світогляд людей, їх психологічний стан та культуру, яка є наслідком еволюції економічних систем у природному середовищі існування людини, зокрема такі її види як економічну та екологічну культуру.

Термін «культура» (лат. *cultura* – обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування) має безліч тлумачень. Н.Черниш трактує культуру як складне динамічне утворення, яке має соціальну природу і знаходить свій вираз у соціальних відносинах, що скеровуються на створення, засвоєння, збереження й розповсюдження матеріальних предметів, поширення засобів дій, ідей, ціннісних уявлень, котрі слугують забезпеченням взаємодії і взаєморозуміння в різних соціальних ситуаціях [50]. О.Якуба вважає, культуру якісною характеристикою окремих індивідів, спільнот, суспільства в цілому, вона відтворює міру їх прогресу, панування над силами природи і власними соціальними зв'язками й відносинами [50]. За Н.Смелзером культура – це система цінностей, уявлень про світ і правила поведінки, однакові для людей, поєднаних певним способом життя [50]. Д.Норт культуру визначає як «...передачу, шляхом навчання та імітації, від одного покоління до іншого знань, цінностей та інших факторів, що впливають на поведінку» [136, с. 57]. Культура, на думку науковця, за допомогою мови створює концептуальні рамки для кодування та інтерпретації інформації, яку надають мозку наші відчуття [136, с. 57].

Американський економіст С.Роузфілд у своїй праці під назвою «Порівнюємо економічні системи» висвітлив проблему культури та її ролі у розвитку та порівняльному аналізі економічних систем. Під поняттям «культура» дослідник розуміє «тривалі в часі відносини, суспільно визнані моделі поведінки, які впливають на формування повсякденної державної політики, лежать в основі політичних рішень та визначають їх» [152 с. 346]. С.Роузфілд вважає, що в кожній економічній системі існує два види культури: вітринна (ідеали, що пропагуються офіційними представниками певної культури) та «тіньова» (сумнівної репутації поведінка, якій мовчки потурають чи віддають перевагу, поступаючись ідеалами, що перебувають у центрі уваги суспільства) [152, с. 342, 351]. Беручи за основу критерій ментальності дослідник виділяє «культуру вини» та «культуру сорому». «Культура вини», на думку С. Роузфілда, має місце у суспільстві, де дії

людей автономно визначаються диктатом сумління, фактором, що стримує від скоєння поганих вчинків тут виступає прагнення уникнути докорів сумління – почуття провини. «Культура сорому» ж притаманна суспільству, де керовані групою індивідууми керуються страхом порушити обов'язки перед нею [152, с. 346].

Стівен Роузфілд схиляється до думки, що термін «культура» можна використати для образного тлумачення характерних рис економічних систем, для проникнення в глибинну суть їх потенційних можливостей, механізму функціонування та здатності до реформування, адже саме під впливом релігійних, філософських і прийнятих у суспільстві етичних норм та обов'язків, тобто всього, що в сумі зветься культурою, часто формується структура, мета і правила поведінки в економічних системах. Культура, на його думку, здійснює вагомий вплив на поведінку ринку, характер державного управління та обов'язків [152, с. 13]. Дослідник вважає, що вплив культури на економічну діяльність виявляється в усьому. Вона впливає на усі традиційні чинники продуктивності: робочий час, зусилля, рівень майстерності, сумління, мобільність чинників виробництва, технологічний вибір, рівень інвестицій, фінанси, а звідси випливає, що й на ВВП. Дослідник слушно зауважує, що відношення індивідів до праці і дозвілля визначає кількість часу, котрий витрачається на заняття, які враховуються чи не враховуються при розрахунку ВВП. Як приклад, С.Роузфілд наводить культурні системи Японії та Сполучених Штатів Америки. У Японії, де групова праця вважається задоволенням, громадян спонукають займатися покращенням особистого добробуту через участь у діяльності громади, яка враховується у ВВП, в той час як американці, які також прагнуть покращення власного добробуту, можливо, працюють менше, а відпочивають більше часу. Дослідник слушно зауважує, що задоволення, отримуване в обох цих випадках, можливо, рівнозначне, проте японці виграють вдвічі більше, адже їхня додаткова праця приносить не лише насолоду, а й прибуток. Виходячи з цього, Стівен Роузфілд робить висновок, що «...культурні системи, які

стимулюють докладати більше зусиль, прагнути до вищого рівня майстерності й ставитися до своєї роботи сумлінніше, аніж того вимагають норми поведінки Західного світу, здебільшого демонструють вищий рівень ВВП, – байдуже, за рахунок чого це здійснюється: прагнення досягти спільної для певної громади мети чи ідеологічним натхненням. І, навпаки, культурні системи, які стримують мобільність чинників виробництва, обмежують технологічний вибір та фінансову гнучкість, матимуть нижчий ВВП, незалежно від того, чим це пояснюється – корпоратизмом країн континентальної Європи чи американським колективізмом» [152, с. 61].

Стівен Роузфілд підводить нас до розуміння того, що економічні системи прямо чи опосередковано визначаються системою культури кожної окремої країни, традиціями та ментальністю кожної нації. Такий підхід, на наше переконання, є конструктивними та вартими уваги при обґрунтуванні теоретико-методологічних засад порівняльного аналізу сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації.

Людина є одночасно частинкою природи та творцем культури, виходячи з такого міркування, її економічна діяльність є містком, що пов'язує природу та культуру. У кожній економічній системі людина є рушієм прогресу. Вона здійснює свою економічну діяльність, виходячи з власної економічної культури та панівних цінностей, притаманних суспільству, в якому знаходиться. Важливим при обґрунтуванні теоретико-методологічних засад порівняльного аналізу сучасних економічних систем, на наше переконання, є з'ясування змісту таких складових системи культури, як економічна та екологічна культура.

Л.Кицкай під поняттям «економічна культура» розуміє «...сукупність матеріально-духовних досягнень людей у різних сферах соціально-економічної діяльності» [88]. Економічна культура, на переконання дослідника, є «...якісною характеристикою виробничих сил та економічних відносин і результатом економічного життя» [88]. А.Сур'як, розглядаючи економічну культуру як економічну категорію, вважає її характеристикою

економічних відносин як способу, форми, результату творчої діяльності людей у процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних та духовних благ [169, с. 19]. С.Матвєєв та Л.Лясота трактують економічну культуру як «...комплекс уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній сфері суспільства й пов'язані з економічною діяльністю» [125]. На переконання науковців, економічна культура одночасно функціонує не лише у сфері економіки, але й у сфері соціальних відносин, адже у реальному житті економічна та соціальна сфери функціонують як єдине ціле. Погоджуємось з думкою дослідників, що економічна культура є багатовимірним явищем, котре побудоване як із раціональних, так і з ірраціональних компонентів та включає як базові елементи, зокрема такі як економічні цінності й норми, сформовані та поширені в даному суспільстві, економічні стереотипи й міфологеми, ідеї, концепції та переконання, економічні традиції, так і установки та орієнтації людей щодо існуючої економічної системи в цілому, свого роду «правила гри» і принципи взаємовідносин індивіда та економічних інститутів. Дані компоненти, як зазначають науковці, «...обумовлені соціально-економічними, національно-культурними, суспільно-історичними та іншими факторами, які характеризуються усталеністю, живучістю й стійкістю та не піддаються швидким змінам, навіть у періоди глибоких трансформацій у суспільному житті» [125].

Конкретизують зміст економічної культури дві групи її функцій: конституюючі та регулятивні. Конституюючі функції економічна культура здійснює через пізнання практики і різні способи трансляції інформації як об'єктивованого знання, виконання економіко-господарських ролей, переосмислення та перегляд ситуацій у господарській діяльності і системі господарських відносин особливо в умовах переходу до нового типу суспільного розвитку – постіндустріального (інформаційного) суспільства. Регулюючі ж функції економічної культури реалізуються допомогою вже

існуючих концепцій та накопиченої інформації як об'єктивованого знання [100, с. 275; 95, с. 17-18].

В.Рижиков слушно зазначає, що економічна культура проявляється в економічній поведінці, а та, у свою чергу, проявляється в економічних відносинах сучасного етапу [149, с. 56].

Економічна культура здійснює вплив на економічну систему через поведінку суб'єктів господарювання, котрим притаманна власна економічна свідомість (вміння узагальнювати економічну дійсність, прогнозувати еволюцію економічних процесів і знаходити власне місце в економічній системі) та економічний спосіб мислення.

Економічна культура тісно пов'язана з екологічною культурою та екологічною свідомістю (про що йшлося у п. 1.3). Конструктивною вважаємо думку Л.Курняк, котра вважає екологічну культуру інтегральною категорією, яка «...формується в інтеграції трьох напрямів: екологічної свідомості, морально-естетичного і діяльнісно-практичного ставлення», при цьому дослідниця слушно наголошує, що «...основою екологічної культури є відповідна екологічна свідомість» [108, с. 50]. Переважаючим у суспільстві типом свідомості сьогодні є антропоцентричний тип свідомості, в основі якого лежить сформована століттями протиставлення людини і природи система цінностей. У третьому тисячолітті такого роду споживацький, вузько прагматичний підхід до природи потребує перегляду, адже екологічна криза, що вразила нашу планету, вносить вагомі корективи у відносини людини і природи, змушує переосмислити всі досягнення світової цивілізації [108, с. 48]. У даному контексті Б.Кульчицький та Я.Кульчицький, розглядаючи екологічну культуру як систему ціннісних норм і настанов, моральних орієнтацій, які характеризують основні принципи взаємодії людини і природи, виділяють такі її складові: «...1) перетворююча складова (створення уявних образів майбутніх об'єктів як наслідку природоперетворювальної діяльності); 2) пізнавальна складова (отримання знань про світ і людину, принципи і закони, що визначають характер їх

взаємодії); 3) ціннісно-орієнтаційна складова (визначення цінностей і способів людського буття у природному середовищі, способів, які прийнятні до використання для досягнення мети, відчуття відповідальності за наслідки такої діяльності); 4) комунікативна складова (спілкування людей з приводу і у процесі природоперетворювальної діяльності); 5) виробнича складова (створення матеріальних і духовних благ у процесі природоперетворювальної діяльності); 6) споживацька складова (споживання створених у процесі перетворення природи цінностей); 7) виховна складова (організована передача і засвоєння певної суми знань про природу, професійних та інших практичних навичок, а також виховання відповідних почуттів, пропаганда традицій, моральних цінностей, відповідального ставлення людини до природного світу)» [100, с. 279].

Важливе місце у процесі формування екологічної культури, екологічної свідомості, екологічної відповідальності кожного члена суспільства відіграє екологічна освіта. Вітчизняний філософ Е.Семенюк, роздумуючи над важливістю екологічного виховання людей та формуванням екологічної свідомості, слушно наголошує, що «...необхідна не лише певна спрямованість думок і прагнень, а й неодмінно ще й практична діяльність із втілення цих думок і планів у життя. Отже, на порядку денному сучасного етапу розвитку людства стоїть також екологізація соціальної практики в усіх її можливих проявах» [160, с. 9]. Схожої думки притримується Г.Шойге, котрий розглядає екологічну пропаганду та екологічну освіту як дієві знаряддя екологічної політики [220, с. 135]. Екологічна освіта включає в себе процеси навчання, виховання та розвитку кожного індивіда, що в підсумку передбачає формування екологічної культури як окремої особистості так і суспільства загалом.

Вагомий вплив на екологічну освіту на початку третього тисячоліття здійснює глобалізація як процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації. У даному контексті бельгійський дослідник філософських аспектів екологічних проблем Е.Фермеерс слушно

зауважує: «Перехід від глобального мислення до екологічно усвідомлених дій, крок від розуміння до реальних реформ мусить спиратись на моральне усвідомлення, яке ми називаємо екоетикою. Ця етика може ґрунтуватися на перенесенні самарянської любові до ближнього на майбутні покоління і на тварин. З цього повинна виникнути повага до всього, що має форму, образ і може страждати. На відміну від «чистої екології», повноцінна етика довілля не мусить відмовлятися від того, що людина є джерелом всіх цінностей» [185, с. 62]. Про зростання значення для людства екологічної етики як самостійного і в той же час особливого елемента духовної культури кожної особистості говорить також і вітчизняний науковець В.Лучанська. Дослідниця схиляється до думки, що «...без додержання вимог екологічної етики неможливі екологічно правильне регулювання взаємозв'язків людства та природи, виховання екологічної культури людини» [118, с. 45-46]. Шляхи вирішення вказаних завдань науковець вбачає в релігії, котра є духовним джерелом екологічної культури, саме релігія затверджує безкорисливе ставлення до Буття, виховує благоговіння перед життям. Варта уваги думка В.Лучанської, що «...екологічна культура рівною мірою спирається як на релігію, так і на науку», і тому, пошук наукової істини про суть природи та поєднання її з духовним імперативом є запорукою формування екологічної культури, яка допоможе людству розумно використовувати природу та уникнути екологічної катастрофи» [118, с. 46]. У даному контексті Д.Колотило, акцентуючи увагу у своїх дослідженнях на важливості духовної складової у процесі забезпечення реалізації економічних заходів в екологічно-гармонійних відносинах із природою, стверджує: «Тільки висока духовність людини може обмежити амбітність її інтелекту, прагнення безкоштовного і безмежного задоволення потреб «Homo Sapiens» за рахунок Природи» [94, с. 28].

Беручи до уваги той факт, що процеси соціалізації людини в своїй більшості завершуються у молодому віці, поділяємо точку зору Я.Кульчицького, котрий наголошує, що й зусилля щодо формування

екологічної культури, заснованої на екоцентристській системі цінностей, мають бути зосереджені насамперед на молодшому поколінні. [104, с. 58-60]. Такої ж думки притримується ще одна вітчизняна дослідниця А.Шумілова, котра вважає, що «...екологічні проблеми зі встановлення взаємозв'язків суспільства та природи висувають невідкладні завдання – це виховання молодого покоління, здатного гармонійно співіснувати з природою, раціонально використовувати і відтворювати її багатства, психологічно готового оберігати природу» [205, с. 104-105].

Кожна людина формується з молодого віку певним культурним середовищем, котре включає ментальність та панівні цінності. Ментальність, як слушно зазначає С.Хрипко, є соціальним феноменом, котрий в етно-національному контексті віддзеркалює специфічний стиль світосприйняття та абсорбує тривалий процес духовного буття суспільства у більш-менш сталих геополітичних, ландшафтних, соціальних і культурних умовах [196, с. 6].

Економічна та екологічна діяльність є творчим процесом. Творчість є формою активності, котра передбачає реалізацію людини у найвищій формі свого прояву, як втілення сил природи [201, с. 277]. Творчість, творча праця є ключовою ознакою постіндустріального суспільства. У даному контексті А.Чухно робить конструктивний висновок: «Творчість передбачає подолання феномену відчуження людини від засобів виробництва, від управління на виробництві і в суспільному житті, що було властиве індустріальному суспільству, перетворення людини не просто формально, а реально на рівноправного, активного громадянина і на виробництві, і в усьому суспільному житті» [201, с. 277]. Поділяємо думку дослідника, що існує суттєва відмінність між творчою активністю та працею, трудовою активністю в економічну епоху і тим паче між творчою активністю та інстинктивною діяльністю у доекономічну епоху. Творчість є на щабель вищим та досконалішим типом діяльності у порівнянні з працею. Спонукальний мотив творчої активності базується на внутрішніх потребах людини, прагненні до

самореалізації, примноження своїх здібностей, талантів, можливостей, знань, тощо. Творчість є поєднанням в оригінальних комбінаціях раніше відомих факторів, ідей, концепцій, їхнє узагальнення та вихід на нові положення і висновки, на нові дії у виробництві та суспільному житті, формуванні нової якості. Вона породжується і забезпечується всією системою соціально-економічної організації суспільства, істотною зміною місця і ролі людини у виробництві та суспільстві [201, с. 277].

Свій підхід до аналізу проблеми творчості пропонує Е.Семенюк, котрий її розглядає у контексті роздумів про дві парадигми ставлення людини до світу – 1) пасивно-споглядальна взаємодія з природним довкіллям та 2) активно-перетворювальне ставлення до світу. На переконання науковця творчість є розбудовою нового, перетворенням того, що мало місце в минулому, що трактуємо як точку зору, згідно якої людина неминуче повинна втручатися у природу та перетворювати її. Крім цього, Е.Семенюк доречно наголошує, що у суспільстві діє об'єктивний економічний закон зростання потреб, у зв'язку з яким, людина безперервно змінює світ, пристосовуючи його до себе. Однак у цьому процесі надзвичайно важливим та принциповим є питання міри втручання у природне довкілля [160, с. 3].

А.Колганов і О.Бузгалін вважають, що внаслідок збагачення трудової діяльності творчими функціями, праця поступово перетворюється у самоцінність, а одним з основних мотивів діяльності починає виступати самореалізація людини у праці [92, с. 248].

Ю.Дзекун, поділяючи точку зору О.Акімової, схиляється до думки, що творчість є одночасно як способом дії, так і стимулом до цієї дії, адже розвинений творчий потенціал діє за принципом самовідтворення, постійно підтримуючи у людині бажання до творчого пошуку; творчість є атрибутом діяльності та набутою через діяльність властивістю [53, с. 64].

Ми поділяємо думку, що еволюція економічних систем є творчим процесом, послідовністю «...творчих актів створення нових форм функціонування соціуму, нових економічних інститутів, становлення нових

соціально-економічних відносин, економічної та екологічної культури» [100, с. 287-288]. У даному контексті, враховуючи значущість творчої діяльності у суспільно-економічному розвитку людства, А.Колганов та О.Бузгалін вважають, що у процесі порівняльного аналізу економічних систем ключовими параметрами є міра розвитку творчої діяльності та її роль у житті даної системи. Однак однозначно визначити статистично цей параметр досить важко. Його можна відстежити лише оцінюючи опосередковані дані (рівень освіти, частка осіб з вищою освітою, особливо таких професій, як учені, вчителі, лікарі, діячі культури та ін., праця яких містить значні творчі компоненти), які також варто оцінювати обережно, беручи до уваги специфіку досліджуваної економічної системи – перехідна економіка, розвинута ринкова економіка тощо. Загалом науковці схиляються до думки, що при порівнянні економічних систем важливо виділяти, з однієї сторони, міру розвитку передумов для провадження творчої діяльності і постіндустріальних сфер, а з іншої, – їхній реальний прогрес [92, с. 77].

На значущості неекономічних, духовних чинників та неекономічних потреб при розгляді мотивацій людської діяльності наголошували у своїх численних наукових доробках відомі вітчизняні економісти І.Вернадський, М.Бунге та М.Туган-Барановський [15; 27; 176]. Зокрема М.Туган-Барановський в ході своїх досліджень приходять до висновку про суттєве значення соціальних та психологічних чинників у економічних системах, тим самим науковець виступає проти спрощеного «економічного» трактування людських мотивацій та інтересів. Виходячи з таких наукових позицій, дослідник виділяє наступну структуру потреб: 1) фізіологічні потреби у безпосередній підтримці життя й почуття спадковості; 2) статеві потреби; 3) симптоматичні інстинкти і потреби; 4) альтруїстичні потреби; 5) потреби, не основані на практичних інтересах [176, с. 21].

Слушно зазначає Б.Гаврилишин, що за останні кілька десятиліть умови у світі суттєво змінювались, «...суспільні потреби змінюються так само, як економічні пріоритети і як мали б змінюватись окремі цінності, політичні та

економічні інституції, аби краще відповідати новим реаліям» [33, с. 24]. У зв'язку з розширенням спектру потреб їх задоволення не піддається кількісній оцінці, однак це аж ніяк не означає втрату ними своєї значущості. Узгодженість між цінностями, потребами та їх задоволенням, на думку дослідника, яку ми поділяємо, є комплексним мірилом сукупної суспільної ефективності [33, с. 210].

Беззаперечною цінністю для людства є навколишнє природне середовище, потреба його збереження та покращення для прийдешніх поколінь на початку третього тисячоліття постає як одне з ключових завдань людства, як виклик сьогодення. Ступінь екологізації економічної діяльності, екологізації економічних систем, виступає у наш час «лакмусовим папірцем» сукупної суспільної ефективності.

Беручи до уваги сказане вище, з впевненістю констатуємо, що стійкість розвитку будь-якої економічної системи залежить від трьох складових: економічної, екологічної та соціальної. Виходячи з такої позиції, з метою отримання найбільш точної характеристики тієї чи іншої економічної системи, необхідно оцінити стійкість її розвитку, враховуючи дані складові. У цьому контексті, як слушно зазначають П.Леоненко і О.Черепніна, доцільно оцінювати рівень стійкого розвитку за допомогою відповідного індексу I_{cr} , котрий розраховується як сума індексів для трьох вимірів: економічного (I_{ekv}), екологічного (I_{ev}) та соціального (I_{sv}) з відповідними ваговими коефіцієнтами. Кожен з цих трьох індексів обчислюють, застосовуючи відомі у міжнародних оцінках індекси конкурентоспроможності, економічної свободи, якості та безпеки життя, людського розвитку та ін. Таким чином, індекс стійкого розвитку (I_{cr}) вираховують за формулою:

$$I_{cr} = 0,43 \cdot I_{ekv} + 0,37 \cdot I_{ev} + 0,33 \cdot I_{sv}, \quad (2.1.1.)$$

де використано масштабуючі коефіцієнти з метою забезпечення однакової ваги економічного, екологічного та соціального вимірів в індексі стійкого розвитку [112, с. 366].

Конструктивною вважаємо думку Я.Кульчицького та Б.Кульчицького, котрі в ході дослідження та порівняльного аналізу сучасних економічних систем приходять до висновку, що визначальними екологічними критеріями, які служать основою для визначення ступеня екологізації тієї чи іншої економічної системи є:

$$G_{4j} = \{g_{4j} | j = \overline{1, m}\}, \quad (2.1.2.)$$

- g41 – ступінь екологічної безпеки (загальний рівень);
- g42 – частка природоохоронних витрат у ВВП;
- g43 – ступінь чистоти повітряного і водного басейнів;
- g44 – величина радіоактивного фону;
- g45 – ступінь екологічності продуктів харчування;
- g46 – відсоток лісонасаджень до загальної площі;
- g47 – частка електроенергії, яка виробляється за допомогою екологічно чистих технологій (за допомогою енергії сонця, вітру, води);
- g48 – ступінь утилізації екологічно шкідливих відходів [100, с. 630-631].

Варто зазначити, що виховання та декларативні заходи не дозволяють в повній мірі перебороти суперечності між матеріальними інтересами виробника та потребами суспільства у природозбереженні, вони повинні доповнюватись продуманою екологічною політикою держави.

Сьогодні світ вступив в нову еру розробки екологічної політики, заснованої на даних, так як, саме ретельне вимірювання екологічних тенденцій та прогресу є запорукою ефективності даної політики. У відповідності до цілей ООН стосовно сталого розвитку, в 2015 році урядам

доводиться все частіше роз'яснювати свої результати щодо низки проблем боротьби з забрудненням та управлінням природними ресурсами у прив'язці до кількісних показників. Такого роду підхід, заснований на емпіричних даних з охорони навколишнього природного середовища, покликаний спростити виявлення проблем, відстеження тенденцій, виявлення успіхів та невдач в політиці, визначення передових практик та оптимізацію вигод від інвестицій в охорону навколишнього природного середовища [221]. Виходячи з таких міркувань, Центром екологічної політики і права при Єльському університеті (Yale Center for Environmental Law and Policy) у співпраці з низкою незалежних міжнародних експертів запропоновано комбінований показник – Індекс екологічної ефективності, котрий вимірює досягнення країни з точки зору стану екології та управління природними ресурсами на основі 22 показників в 10 категоріях, що віддзеркалюють різні аспекти стану навколишнього середовища і життєздатності його екологічних систем, збереження біорізноманіття, протидії зміні клімату, стану здоров'я населення, практику економічної діяльності і ступінь її тиску на навколишнє середовище та ефективність державної політики в області екології. Дане глобальне дослідження і супроводжуючий його рейтинг країн світу за показником навантаження на навколишнє природне середовище та раціонального використання природних ресурсів прийшло на зміну Індeksu екологічної стійкості (The Environmental Sustainability Index) в 2006 році, і на даний час, використовується для розрахунку Індeksu розвитку людського потенціалу (Human Development Index) у рамках спеціальної серії доповідей про розвиток людини Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) [76].

Фундаментом екологічної політики є система законів, котра б робила економічно не вигідним безвідповідальне використання природних ресурсів. Про ефективність такої законодавчої системи можна говорити лише у випадку, коли вона відображає вимоги суспільної моралі та ціннісні орієнтації переважної більшості населення [100, с. 305-306].

У процесі екологічної трансформації виділяють чотири ключові етапи: 1) розвиток засобів захисту довкілля від руйнівних, забруднюючих впливів; 2) екологічне удосконалення технологій виробництва без зміни існуючої структури виробництва видів продукції; 3) заміна екологічно несприятливих товарів та послуг екологічно більш досконалыми в межах існуючого стилю життя; 4) виробництво і споживання товарів та послуг, які докорінно змінюють стиль життя: істотне збільшення питомої ваги інформаційних товарів і послуг у загальному обсязі споживання та перехід на структури споживання, котра сприяє підтриманню сталого розвитку суспільства [127, с. 352-353].

Зі загостренням екологічної ситуації у світовому масштабі, зростає кількість інструментів екологічної політики, котрі застосовуються у розвинених економічних системах з метою зменшення екодеструктивного впливу на навколишнє природне середовище. Основними видами економічних інструментів екологічного регулювання є: 1) страхування: видів діяльності (відповідно до характеру їх природокористування); ризику підприємницької діяльності; еколого-економічних наслідків підприємницької діяльності; 2) санкції (штрафи (стягнення) за порушення екологічного законодавства); 3) сертифікати (права на викиди; права щодо забруднення – на купівлю-продаж; маркетабельні дозволи; права на екологозорієнтовану діяльність); 4) компенсаційні виплати реципієнтам (виплачуються за: покращення якості середовища шляхом технологічного оновлення; досягнення в галузі раціонального використання природних ресурсів; збереження чи досягнення оптимального стану природного середовища); 5) ціни (цінове програмування розширення екологозорієнтованих секторів ринку; цінове регулювання екологічної виробничої поведінки підприємців; цінове стимулювання вітчизняного виробництва екотехніки, екотехнологій і «зелених» товарів); 6) податки (спрямовані на позитивну мотивацію щодо природозберігаючої діяльності: податкові пільги на екологічно зорієнтовані торговельні операції; податкові пільги на функціонування екологічної

інфраструктури; податкові пільги на екоінвестиції); 7) платежі за: викиди (скиди) шкідливих речовин в атмосферу, водні джерела, ґрунт; складування (захоронення) шкідливих речовин у природних ландшафтах; фізичні види забруднення навколишнього середовища; 8) кредити та позики – включають: пільгові (на придбання екотехніки та екотехнологій); 9) субсидії (дотації, гранти (спрямовуються на реалізацію: державних міжнародних екологічних проектів, підготовку спеціалістів, підприємців; відповідальність за частину ризику з підприємствами за «пілотними» екологічними проектами; формування екологічної інфраструктури; альтернативних видів енергії тощо); 10) лобіювання (екологічним торговельним операціям; розширенню екологічно орієнтованих секторів економіки) [156].

Активне використання економічних інструментів екологічного регулювання в економічно розвинутих країнах світу стимулює розвиток економіки та підприємництва, а також сприяє «...забезпеченню відповідності між вартістю продукції і природних ресурсів; відшкодуванню витрат за завдану шкоду навколишньому природному середовищу; компенсації екологічних збитків самим забруднювачем, а не всім суспільством» [156].

Отже, на основі проведеного теоретико-методологічного аналізу екологічних аспектів життєдіяльності суспільства, взаємодії економічної системи з навколишнім природним середовищем вважаємо, що дана проблематика є надзвичайно важливою. Має місце як потреба перегляду методології економічної теорії, так і потреба вирішення практичних проблем, пов'язаних з формуванням економічної та екологічної свідомості і культури, котра ґрунтується на творчості та урахуванні неекономічних, духовних, чинників розвитку сучасних економічних систем, ролі нематеріальних потреб у цьому процесі, екологічної відповідальності, усвідомленні глобальних екологічних проблем. Плодом становлення нового типу екологічної та економічної культури, що базуються на творчості, екологічній свідомості і врахуванні неекономічних чинників еволюції економічних систем, є на наше

переконання, усвідомлення об'єктивної необхідності екологізації систем в умовах посилення глобалізаційних процесів.

Ми притримуємось думки, що дослідження та порівняльний аналіз сучасних економічних систем тісно переплітається з аналізом процесів екологізації та формування постіндустріального, інформаційного суспільства. Виходячи з таких позицій, вважаємо, що подальший розвиток економічної теорії та обґрунтування теоретико-методологічних засад порівняльного аналізу сучасних економічних систем повинен базуватись на комплексному дослідженні питань екологізації та трансформації сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів.

Беручи до уваги деяку розпорошеність у наукових дослідженнях екологічних проблем та їх відособленість від досліджень та аналізу економічних систем, вважаємо за необхідне внести до категоріального апарату економічної теорії поняття «екологізація економічних систем». Екологізацію економічних систем пропонуємо трактувати як підвищення рівня екологічної ефективності економічних систем у процесі їх трансформації шляхом становлення сучасної економічної та екологічної свідомості і культури, усвідомлення екологічної відповідальності кожного члена суспільства, формування та утвердження сучасних екологічних цінностей, створення відповідної нормативно-правової та інституційної бази з метою досягнення паритету відносин у тріаді людина-господарство-природа в умовах обмеженості природних ресурсів та загострення глобальних екологічних проблем. Дане поняття, на наше переконання, заповнює відповідну прогалину в економічній теорії та дозволяє врахувати екологічний чинник у процесі аналізу сучасних економічних систем.

Розкриття суті процесу екологізації економічних систем дає можливість по-новому підійти до процесу порівняння сучасних економічних систем, оскільки екологізація віддзеркалює ступінь розвитку кожної економічної системи, характеризує динаміку якості життя суспільства, яке напряду залежить від якості навколишнього природного середовища.

Розвиток економічної теорії та обґрунтування філософсько-методологічних засад порівняльного аналізу сучасних економічних систем вимагають взаємопов'язаного бачення проблем екологізації та трансформації економічних систем з урахуванням посилення глобалізаційних процесів представниками різних галузей наукового знання.

2.2. Стан і соціально-економічні наслідки екологізації економічних систем

XX століття, період індустріальної епохи, характеризувалося переважанням думки, що техніко-економічний прогрес є запорукою майбутніх позитивних змін у житті суспільства. Сьогодні людство вступило в новий етап свого розвитку – постіндустріальний, що характеризується переважанням сфери послуг та розумової діяльності, спостерігається інформатизація та інтелектуалізація як економіки, так і всього суспільного життя. Інформаційний ресурс та людський капітал, як слушно зазначають В.Решетило, М.Наумов та Ю.Федотова, виступають на сьогодні ключовими чинниками розвитку сучасного суспільства і світової економіки в цілому. Від інформації і технологій, котрі з нею пов'язані, залежать темпи приросту щорічного ВВП та ступінь розвитку громадянського суспільства, що у свою чергу, визначає темпи зростання економіки і розвитку соціальної сфери [147, с. 4].

Крім цього, характерною домінантою XXI століття є глобалізація. Посилення глобалізаційних процесів вносить свої корективи у всі сфери суспільного життя. У даному контексті поділяємо думку Н.Сапи, що «...процеси глобалізації відображають інтенсифікацію економічних, політичних, соціальних, культурних та інших зв'язків, які проявляються в різних країнах, детермінуючись історичними, політичними, економічними, культурними особливостями в умовах кожної національної економіки» [157, с. 193]. Все суттєвішу роль відіграють глобальні екологічні проблеми

антропогенного впливу на стан довкілля. Під глобальними екологічними проблемами розуміємо появу суперечностей у системі речовинних, енергетичних, інформаційних зв'язків суспільства з навколишнім природним середовищем, їх вплив на людину та умови її життєдіяльності [138]. Екологічні проблеми є небезпечними для існування людства порушеннями рівноваги біосферних процесів. Найбільш гострими екологічними проблемами сучасності є: 1) забруднення навколишнього природного середовища; 2) зміни клімату; 3) руйнація озонового екрану Землі; 4) використання відновлюваних природних ресурсів (лісів, прісної води, біологічних ресурсів і т.д.) у масштабах, які перевищують здатність природи до відновлення 5) скорочення біорізноманіття, тобто незворотна загибель багатьох видів тварин і рослин внаслідок необмеженого нищення людиною, що веде до непоправної втрати людством світового генофонду тощо.

В результаті господарської діяльності в таких секторах економіки як енергетика, транспорт, сільське господарство та переробка відходів у повітря викидаються забруднюючі речовини, котрі утворюють в атмосфері вторинне забруднення. Дослідження впливу забрудненого повітря на здоров'я людей в окремих країнах світу свідчить, що пов'язана з ним смертність перевищує ту, котра офіційно оприлюднена у висновках Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Зокрема, згідно розрахунків, у Франції в 2010 році внаслідок забруднення повітря дисперсною речовиною і озоном померло більше 17000 людей; у Великобританії лише на території Лондона у 2010 році забруднення повітря викликало передчасну смерть 9500 людей; в Казахстані внаслідок забруднення повітря помирає приблизно 16000 людей щорічно. Кількість втрачених років життя внаслідок забруднення повітря в Південно-Східній та Східній Європі, Центральній Азії та на Кавказі на 20% більше, ніж у Західній Європі. Крім цього, варто зазначити, що забруднення повітря не визнає державних кордонів: викиди шкідливих речовин з джерела забруднення, котре знаходиться в одній країні, можуть переноситися та осідати в іншій країні. Підтвердженням цих слів є той факт, що у 2010 році

лише 36% зважених частинок розміром менше 2,5 мікрона, зареєстрованих у Грузії, та 23% – у Киргизстані, були викинені в атмосферу забруднювачами, що знаходяться на території цих країн [56, с. 5-11].

Існуючі сьогодні у світі інвестиційні моделі, зорієнтовані на створення енергетичної інфраструктури, генеруючої великі обсяги вуглецевих викидів, оскільки домінуючу роль в них відіграє вугілля. Така тенденція та існуюча енергетична політика, на думку групи науковців під керівництвом К.Уоткінса, приведе до зростання викидів вуглецю у 2030 р. на 50% у порівнянні з рівнем 2004 р. Передбачені на період 2004-2030 рр. затрати на задоволення попиту на енергію в обсязі 20 трлн дол. США, можуть приректи світ на рух по неприйнятній траєкторії зміни клімату [58, с. 8].

Глобальне потепління є яскравим прикладом того, що людство перевантажує самовідтворювальні можливості нашої планети. Запаси парникових газів, котрі утримують тепло у земній атмосфері зростають шаленими темпами, що на протязі XXI століття може спричинити зростання середньої глобальної температури більше, ніж на 5°C. Від ефективності боротьби світової спільноти з даною проблемою напряду залежать перспективи подальшого розвитку значної частини людства. Невдачі у вирішенні проблеми зміни клімату ставлять під загрозу шанси 40% найбіднішого населення нашої планети (2,6 млрд людей) на майбутнє з прогресивним збільшенням їх можливостей. Вони збільшать і до того значну нерівність у розподілі доходів та багатств між країнами, і зведуть нанівець всі зусилля, спрямовані на формування більш гармонійних підвалин сучасної глобалізації, закріпивши та посиливши суттєві відмінності, що існують між «багатими» та «бідними» [58, с. 1-3].

Розглядаючи нинішню екологічну ситуацію у світі, все частіше в наукових колах говорять про глобальну екологічну кризу. Розглянемо ж думки науковців з приводу трактування поняття «екологічна криза». Н.Реймерс тлумачить поняття «екологічна криза» як «...напружений стан взаємин між людством і природою, що характеризується невідповідністю

розвитку продуктивних сил і виробничих відносин в людському суспільстві ресурсно-екологічним можливостям біосфери» [138]. А.Єрмоленко, дивлячись на проблему погіршення екологічної ситуації в світі крізь призму соціальної етики, приходять до висновку, що екологічна криза є кризою ставлення до природи, такого роду криза руйнує природу, отриману нами внаслідок еволюції. Екологічна криза, на думку науковця, є процесом, котрий сучасна філософія описує термінами «кінця природи», що корелюється з іншими елементами діагнозу сучасної ситуації «кінця людини» та «кінця історії». Дослідник вважає екологічну кризу не просто кризою довкілля, а свідченням кризи людини й суспільства загалом, їхніх ціннісних орієнтацій та моральних норм [66, с. 14-15]. Однак, як слушно зазначає О.Сулацкова, «...проблема екологічної кризи не вичерпується етичним аспектом, а є ширшою – філософсько-світоглядною, тобто є кризою філософії і духовності» [168, с. 67]. Деградація природного середовища, на думку дослідниці, є результатом не лише техногенного тиску на нього, а результатом зубожіння моральності всього суспільства, його недалекоглядності та сліпоти щодо майбутніх наслідків прийнятого стилю життя. Крім цього вагомий внесок у розвиток кризових явищ додає наявна сьогодні суперечність особистих та суспільних інтересів, переважання регіонального мислення над глобальним. Дослідниця агітує до аналізу допущених прорахунків розвитку, коригування розвитку економіки, політики та культури з метою недопущення переростання екологічної кризи в незворотну екологічну катастрофу з повним руйнуванням біосфери [168, с. 67].

Поділяємо точку зору А.Бохана, котрий стверджує, що кризовість сучасної ситуації полягає ще й у тому, що «...індустріальна цивілізація, створивши могутню технонауку, обґрунтувавши ідеологію економцентризму та споживацтва, спричинивши стрімкий науково-технологічний поступ – не сформувала глибоко наукових, морально-світоглядних і духовних засад, які б гарантували людству гідне еко-майбутнє

та перспективу самозбереження екосистеми й відтворення ресурсів з урахуванням потреб прийдешніх поколінь у планетарному вимірі... Глобальний екологічний контекст, в якому розгортається життєдіяльність сучасників, є активним соціокультурним середовищем, що характеризується безмежністю параметрів» [13].

Отже, як бачимо, екологічна криза – це не просто проблема екології, це проблема соціо-еколого-економічна, котра вимагає комплексного розгляду, аналізу та якомога швидшого вирішення.

Сучасна ситуація, що склалася у взаєминах між суспільством та природою спонукає до сумнівів щодо актуальності індустріального типу мислення у реаліях сьогодення. Людство, оцінюючи очевидні руйнівні наслідки безвідповідального ставлення до природи, починає усвідомлювати загрозу безмежного використання технологічних можливостей з метою отримання надприбутків. Ставлячи перед собою ціль зменшення екодеструктивного впливу господарської діяльності на довкілля та недопущення руйнівних, незворотних, наслідків безвідповідального ставлення до природи, світова громадськість, у своїй більшості, робить кроки назустріч процесу екологізації економіки, яка на наше переконання, є найбільш дієвим способом запобігання самознищення людської цивілізації.

Підходячи до процесу екологізації, на наше переконання, слід прийняти до уваги думку О.Веклич та Ю.Туниці, котрі слушно наголошують на необхідності перегляду традиційних уявлень про взаємозв'язок між економікою та екологією, врахуванні у практичній діяльності наявності еколого-економічних суперечностей з метою отримання економікою чіткої екологічної основи. Таку вимогу дослідники пояснюють важливістю врахування негрошових аспектів функціонування економічної системи, котрі здебільшого ігноруються при аналізі традиційних показників добробуту суспільства, що характеризуються сумою всіх видів діяльності, які пов'язані з грошовими одиницями [23, с. 4; 180, с. 21-27].

Низка науковців, зокрема, Б.Кульчицький, Я.Кульчицький, А.Войцицький, В.Дубровський, В.Боголюбов, поділяючи думку В.Вернадського, стверджують, що потенційний напрямок подолання екологічної кризи демонструє сама біосфера [100, с. 304-305; 31, с. 478-481]. В.Вернадський, в ході своїх досліджень, прийшов до висновку, що найбільш еволюційно розвинуті системи у процесі свого функціонування стихійно реалізують принцип ощадливості, котрий передбачає, що будь-яка речовина, яка потрапила до системи, багаторазово використовується у складній послідовності процесів, реутилізується і у кінцевому підсумку, практично ніколи, не виключається із замкнутого циклу [25, с. 20]. На думку Б.Кульчицького та Я.Кульчицького, котру ми поділяємо, реалізація такого підходу є перспективною в економічній діяльності на порозі третього тисячоліття. Складність впровадження принципу ощадливості полягає у тому, що техніко-технологічний прогрес, без якого про екологізацію виробництва не може йти мова, вимагає залучення суттєвих коштів та докорінної зміни мислення. З точки зору виробника плюси екологізації виробництва не є очевидними, адже глобальні переваги екологізації промислового виробництва дадуть свої «плоди» лише у довгостроковій перспективі, а спокуса примноження прибутку за рахунок екстенсивного використання природних багатств є реальною сьогодні [100, с. 304-305]. У даному контексті А.Войцицький, В.Дубровський, В.Боголюбов слушно зазначають, що наш споживацький підхід до природи, консерватизм мислення та існуючі технології виробництва є далекими від ноосферних принципів господарювання, але іншої альтернативи, зважаючи на наявний кризовий стан довкілля, ніж перехід до розумного, раціонального господарювання на своїй планеті у людства немає. Поділяємо думку дослідників, що ноосфера В.Вернадського, як період домінування розумної діяльності людей, сьогодні уже перебуває у процесі формування, однак ця діяльність поки що не стала мудрою у ставленні як до природи, так і до

самих людей. Ця мета є досяжною і досягається шляхом екологізації освіти, науки, знань та виробництва [31, с. 479-481].

Першими мудрими кроками на шляху переходу людської цивілізації до ноосферних принципів господарювання стало прийняття та просування прогресивною світовою громадськістю ідеології, котра є альтернативою парадигмі економічного зростання, яка ігнорує екологічну небезпеку від розвитку за екстенсивною моделлю, ідеології що сповідує принцип, згідно якого людство повинно стати на шлях розвитку, котрий би задовольняв потреби сьогодення, не приносячи при цьому в жертву здатності прийдешніх поколінь до задоволення своїх потреб, ідеології під назвою сталий розвиток (Sustainable development).

Концепція сталого розвитку – це комплексна система засобів досягнення паритету відносин у тріаді людина-господарство-природа. Економічна складова у даній системі розглядається як оптимальне використання природних ресурсів і екологічних технологій, включаючи видобуток і переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку або знищення відходів. Соціальна складова сталого розвитку орієнтована на людину, її завданням є збереження стабільності соціальних і культурних систем. Екологічна складова повинна забезпечувати консервацію, захист та розвиток фізичної та біологічної ресурсної бази та екосистем. Механізм взаємодії економічного та екологічного елементів утвердив ідею вартісної оцінки та інтерналізації зовнішніх впливів на навколишнє природне середовище. Дослідження поєднання соціального та екологічного елементів передбачає вирішення таких питань як внутрішньопоколінна і міжпоколінна рівність, включаючи дотримання прав майбутніх поколінь, та участі населення в процесі прийняття рішень [8, с. 74-78].

Як слушно зазначають А.Войцицький, В.Дубровський, В.Боголюбов, «...термін «сталий розвиток» набув майже культового звучання і став чимось на зразок мантри після того, як у 1987 р. комісія ООН під керівництвом Гру

Харлем Брунтланд (колишня Прем'єр-міністр Норвегії) опублікувала звіт «Наше спільне майбутнє» [31, с. 484]. Найважчий підхід до запропонованої концепції сталого розвитку «відшліфовувався» протягом декількох десятиліть і ґрунтується на досвіді роботи у сферах природного та суспільного розвитку, накопиченого за весь цей період.

Фундаментальним моментом у процесі становлення ідей концепції «сталого розвитку» стала Конференція з проблем довкілля й розвитку, котра відбулася у Ріо-де-Жанейро у червні 1992р (Ріо-92). Генеральний секретар конференції М.Стронг аргументовано висловився щодо головного завдання цієї конференції: «Модель розвитку суспільства, яку використовували до того часу багаті країни, вичерпала себе. І спроба країн, що розвиваються, повторити її може призвести до краху цивілізації. Необхідна докорінна зміна курсу соціально-економічного розвитку, заміна старої, нестійкої стратегії новою, більш стійкою. Центральними питаннями проблеми є: характер виробництва і споживання в промислово розвинутій частині світу, який підриває природні системи, що підтримують життя на Землі; вибухоподібний ріст населення, переважно в частині світу, що розвивається, де щоденно додається чверть мільйона людей; дедалі зростаюча нерівність між багатими і бідними, яка залучає 75 % людства до боротьби за виживання, і нарешті, економічна система, яка не враховує екологічних цінностей, система, яка розглядає безмежне зростання як прогрес» [12, с. 161-162].

Конференція Ріо-92 стала поштовхом для прийняття 1 лютого 1993 р. П'ятої програми екологічних дій Європейського Союзу (ЄС), яка отримала спеціальну назву: «До стійкості». Дана програма принципово відрізняється від попередніх програм та документів екологічного спрямування, прийнятих ЄС. У П'ятій програмі екологічних дій Європейського Союзу зосереджено увагу на ідеї «сталого розвитку», а також пропагувалося її втілення у національні політики усіх держав світу. У резолюції ЄС, якою була прийнята програма, йшла мова про необхідність стимулювати участь громадських організацій та інших суспільних груп у виокремленні екологічних завдань.

Як зазначає А.Татам, ця програма повністю відповідала духові та формі Маастрихтського договору. Основним секторам, на які зосереджена увага даної програми є промисловість, енергетика, транспорт, сільське господарство і туризм [171, с. 235-238].

Поділяємо точку зору А.Садовенка, Л.Масловської, В.Середі та Т.Тимочко, що «...після зустрічі в Ріо були сподівання на те, що світ нарешті зробить важливі кроки у напрямку забезпечення сталого розвитку. Проте сподівання не справдилися: безупинно тривало погіршення стану довкілля, бідність в багатьох частинах світу посилювалася, а прискорення глобалізації не сприяло справедливому розподілу благ. Стало зрозумілим, що потрібен більш конкретний план реалізації, ніж «Порядок денний на ХХІ століття»» [154, с. 67].

Наступним етапом просування стратегії сталого розвитку стала зустріч керівників країн та урядів «Ріо+10» в Йоганнесбурзі 2002 р., у якій взяло участь більше 22 тисяч людей, зокрема, 100 керівників держав, більше 8 тисяч представників недержавних організацій, бізнесових структур та інших груп, 10 тисяч делегатів та 4 тисячі представників преси [154, с. 67].

В ході зустрічі «Ріо+10» було прийнято два основні документи: Йоганнесбурзьку декларацію зі сталого розвитку та План виконання рішень, в якому були сформульовані пріоритети діяльності.

В декларації визначено основні завдання для досягнення сталого розвитку, а саме: подолання бідності, зміна моделей споживання, охорона та раціональне використання природної ресурсної бази. Зроблено акцент на тому, що швидка інтеграція ринків, рух капіталів і значне розширення інвестиційних потоків в усьому світі обумовили нові проблеми і можливості на шляху до забезпечення сталого розвитку, однак вигоди і втрати глобалізації розподіляються нерівномірно, а країни, що розвиваються, стикаються з значними труднощами, що може зумовити вкорінення глобальної нерівності. Крім цього, декларація підтвердила зобов'язання

урядів приділяти особливу і першочергову увагу вирішенню глобальних проблем, які створюють загрозу сталому розвитку [154, с. 69].

У 2010 році Європейською Комісією розроблено та подано до Ради ЄС Шосту програму екологічних дій під назвою «Навколишнє середовище 2010: наше майбутнє, наш вибір», де було запропоновано Стратегію ЄС, що ґрунтується на чотирьох пріоритетних сферах, а саме: зміні клімату, природі і біорізноманіттю, довкіллю та здоров'ю населення, природним ресурсам і відходам.

20-22 червня 2012 року в Ріо-де-Жанейро було проведено ще одну Конференцію ООН зі збалансованого розвитку під назвою «Ріо+20». Через 20 років після проведення «Саміту Землі» лідери держав світу зібралися знову у Бразилії з метою прийняття важливих зобов'язань щодо збалансованого розвитку, щодо майбутнього планети. Результатом роботи Конференції ООН Ріо+20 стало ухвалення 22 червня 2012 року главами держав і урядів підсумкового документу: «Майбутнє, якого ми прагнемо», де світовими лідерами було підтверджено прихильність меті, прийнятій на Всесвітньому саміті зі збалансованого розвитку у 2002 році, а саме курсу на стійкий розвиток та сприяння побудові економічно, соціально та екологічно збалансованого майбутнього для нашої планети, як для сьогоденного, так і для прийдешніх поколінь.

У розробленій ООН Концепції безпеки людини однією з ключових категорій є екологічна безпека. Екологічна безпека має вагомe значення у функціонуванні сучасних економічних систем. У даному контексті британський соціолог Е.Гіденс слушно звертає увагу, що «...тепер ми живемо в такій глобальній системі, де стикаємося з ризиком для нашої безпеки, включаючи й екологічний ризик, якого не знали попередні покоління» [37, с. 608].

Важливим при обґрунтуванні теоретико-методологічних засад порівняльного аналізу сучасних економічних систем, на наше переконання, є з'ясування суті поняття «екологічна безпека». В.Зеркалов трактує екологічну

безпеку як «...свободу і захист від загроз екологічного забруднення, передусім, наявність чистого повітря і незабрудненої води; можливість придбання екологічно безпечної їжі; можливість проживання в умовах, що не представляють небезпеки для здоров'я з точки зору екології (житло, умови праці і т. п.); захищеність від екологічних катастроф (доступність чистої води і чистого повітря, система землекористування, що зберігає родючість ґрунту)» [69, с. 83]. Основними об'єктами екологічної безпеки, на думку дослідника, є: 1) особистість з її правом на здорове й сприятливе для життя навколишнє природне середовище; 2) суспільство та притаманні йому матеріальні та духовні цінності, котрі залежать від екологічного стану країни; 3) природні ресурси та природне середовище як фундамент сталого розвитку суспільства й благополуччя майбутніх поколінь. Ключовим суб'єктом забезпечення екологічної безпеки В.Зеркалов вважає державу, що через органи національної законодавчої, виконавчої та судової влади реалізує свої функції в цій області [69, с. 150]. Деякі дослідники, зокрема Є.Хлобистов, схиляються до думки, що екологічна безпека є складовою національної безпеки. Згаданий дослідник під поняттям, «екологічна безпека» розуміє певний стан розвитку економічної системи та нормативно-правових відносин у суспільстві, котрий здатний забезпечувати стале відтворення природно-ресурсного потенціалу, а також сприятливі екологічні умови для життєдіяльності суспільства [193, с. 72].

Поділяємо думку, що основними принципами забезпечення екологічної безпеки є: 1) перевага безпеки для життя й здоров'я особистості та суспільства в цілому, загальнолюдських цінностей перед будь-якими іншими сферами діяльності; 2) суверенітет держави над природними ресурсами; 3) неспричинення збитку навколишньому середовищу за межами юрисдикції держави; 4) взаємна консультація зацікавлених держав у ситуаціях, розвиток яких створює або може створювати загрозу екологічної безпеки; 5) узгодження державного механізму відшкодування збитку; 6) невідворотність відповідальності за збиток, заподіяний транскордонним забрудненням

(забруднювач платить); 7) солідарна відповідальність за збиток, заподіяний транскордонним забрудненням (забруднювач платить); 8) солідарна відповідальність за заподіяну шкоду державами-учасницями; 9) платність природокористування; 10) узгодження екологічної політики держав; 11) узгодження законодавчої політики держав у галузі забезпечення екологічної безпеки; 12) взаємодопомога держав при ліквідації наслідків і попередженні екологічного нещастя; 13) широка участь у міжнародній діяльності в галузі екологічної безпеки; 14) дозвільний порядок здійснення виробничої та іншої діяльності, спроможний створювати загрозу екологічної безпеки населення або території; 15) обов'язковість державної екологічної та санітарно-епідеміологічної експертизи всіх проектів будівництва, реконструкції та виробництва будь-якої продукції; 16) державна підтримка заходів щодо оздоровлення середовища проживання людини; 17) організація системи державного екологічного моніторингу стану навколишнього природного середовища; 18) забезпечення повної, достовірної та своєчасної поінформованості громадян, установ та організацій щодо загрози екологічної безпеки; 19) гласність планів здійснення діяльності, здатної загрожувати екологічній безпеці населення, суспільству або природному середовищу [69, с. 150-151].

На початку третього тисячоліття актуалізація питання екологічної безпеки не викликає сумнівів, адже попри формування постіндустріального (інформаційного) суспільства має місце глобальна проблема загострення екологічної кризи, що є реальною загрозою виживання людства.

На наше переконання, забезпечення екологічної безпеки будь-якої країни неможливе без екологізації економіки. У даному контексті Л.Гринів слушно зауважує, що процес екологізації економіки, спрямований на досягнення збалансованості у відносинах між природою та економікою підпорядковується наступним підходам: 1) свідомою людиною, а отже і свідоме суспільство не повинні орієнтуватись лише на економічну доцільність господарювання. Необхідно брати до уваги і екологічну доцільність,

особливо в тих випадках, коли йдеться про природні блага загального користування; 2) новий підхід до розвитку світу передбачає відтворення не лише економічної системи з її компонентами, а й біосфери та її компонентів на стійкій основі; 3) необхідно збільшувати інвестування в збереження природного капіталу, щоб економічний розвиток у часі ставав все нейтральнішим щодо навколишнього природного середовища; 4) науково-технічний прогрес та технічні інновації мають сприяти мінімізації втрат навколишнього природного середовища від впливу на нього господарської діяльності [44, с. 26-28].

Ще одним вагомим кроком на шляху до сталого розвитку людської цивілізації стало підписання 12 грудня 2015р. в рамках Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (UNFCCC) 195-ти країнами світу Паризької кліматичної угоди щодо регулювання заходів зі зменшення викидів діоксиду вуглецю з 2020р. Дана угода передбачає, що зобов'язання зі скорочення шкідливих викидів у атмосферу беруть на себе всі держави-сторони угоди, незалежно від ступеня їхнього економічного розвитку. Ключовою метою цього глобального документу є: а) стримування зростання середньої світової температури на рівні значно нижче +2 С від доіндустріальних рівнів та прикладання зусилля на обмеження зростання температури до +1,5°С від доіндустріальних рівнів, таким чином суттєво знизяться ризики зміни клімату та впливи на них; б) зростання здатності адаптації до негативних ефектів зміни клімату, лобювання протидій змінам клімату, розвиток з низькими викидами парникових газів у спосіб, котрий би не створював загроз виробництву харчів; в) гармонізація фінансових потоків та шляхів розвитку з протидіями змінам клімату і з низькими викидами парникових газів [209, с. 3-4].

Запорукою позитивних досягнень у процесі екологізації економіки є провадження продуманої екологічної політики, ключові принципи та елементи якої перебувають у процесі безперервного розвитку і вдосконалення. У зв'язку з розвитком екологічної політики, розширюється

перелік засобів охорони навколишнього природного середовища. Прикладом такої закономірності є діюча екологічна політика Європейського Союзу, котрий поряд з прийняттям рамкового законодавства покликано забезпечувати високий рівень охорони довкілля, впровадив цілу низку інструментів охорони довкілля: 1) LIFE – фінансовий інструмент екологічного захисту, дія якого спрямована на сприяння розвитку, впровадженню і оновленню екологічної політики та законодавства Співтовариства; 2) угоди про охорону довкілля: покращення екологічних аспектів діяльності підприємств та впровадження методів сталого виробництва шляхом заохочення добровільних заходів та угод щодо охорони довкілля; 3) екологічні мита та податки, покликані сприяти застосуванню державами-членами фіскальних інструментів підвищення ефективності екологічної політики та забезпечення використання екологічних мит та податків у відповідності до законодавства Співтовариства; 4) програма підтримки НУО, що діють у галузі охорони довкілля; 5) інтегрована виробнича політика (Integrated product policy): Комісія представляє стратегію укріплення та зміни спрямування екологічної політики, пов'язаної з виробництвом, з метою сприяння розвитку ринку екологічно безпечної продукції, та стимулювання громадського обговорення відповідних питань; 6) Європейське Агентство з питань довкілля, завдання якого полягає у забезпеченні осіб, відповідальних за прийняття політичних рішень, а також громадськості надійною та достовірною інформацією про стан довкілля; 7) еко-маркування продукції: еко-маркування має на меті рекламування продукції зі зменшеним негативним впливом на довкілля (порівняно з іншими продуктами тієї самої групи); 8) система екологічного менеджменту та екологічного аудиту Співтовариства (EMAS), що покликана забезпечувати постійне вдосконалення ефективності екологічної діяльності європейських організацій та при потребі надавати необхідну інформацію громадськості та зацікавленим сторонам; 9) оцінка впливу на навколишнє середовище (ОВНС) певних державних та приватних проектів; 10) оцінка екологічних наслідків

впровадження планів та програм, метою проведення якої є включення екологічних аспектів на етапах розробки та ухвалення планів та програм; 11) екологічні перевірки; 12) Європейський реєстр викидів та перенесення забруднюючих речовин (PRTR): покращення громадського доступу до інформації про стан довкілля, що сприяє запобіганню та зменшенню забруднення у довгостроковій перспективі [4].

Як слушно зазначає І.Синякевич, розвиток економіки кінця двадцятого століття характеризується зростанням кількості інструментів екополітики, що використовуються з метою економічного захисту навколишнього природного середовища. На основі аналізу світового досвіду використання інструментів екополітики та наукових досліджень у даній галузі, дослідник обґрунтовує наступні принципи формування системи інструментів екологічної політики: 1) трансформації зовнішніх негативних екологічних впливів у внутрішні; 2) інтеграції обов'язкових інструментів екополітики з добровільними; 3) інтеграції інструментів екополітики з інструментами інших політик; 4) першості інструментів екополітики, що забезпечують національну екологічну безпеку; 5) ранжування інструментів екополітики; 6) трансформування інструментів економічної політики в інструменти екологічної політики [163, с. 35].

Розвинуті держави світу з метою екологізації економічних систем своїх країн, та як наслідок, екологізації світової економіки, в процесі провадження екологічної політики використовують різні комбінації інструментів екологічної політики. У даному контексті зауважимо, що одні і ті ж інструменти екологічної політики чи їх комбінації можуть давати неоднакову результативність у різних економічних системах, адже вагому роль у процесі екологізації економічної системи відіграють духовні, ціннісні, інституційні та інші чинники, сила впливу яких на кожен економічну систему є різною.

В багатьох економічно розвинутих державах світу нагромаджено суттєвий досвід використання різного роду економічних методів і інструментів регулювання процесом екологізації економіки. Зокрема у США

та в Німеччині спостерігаємо зміну пріоритетів у боротьбі з забрудненням навколишнього природного середовища. Ключові програми в цих країнах направлені не на введення в експлуатацію очисного обладнання, а на створення екологічно чистих технологій [191, с. 488]. Тим самим, уряди замість боротьби з наслідками забруднення, викликаного господарською діяльністю, намагається шляхом впровадження екологічно чистих технологій пом'якшити тиск господарської діяльності на навколишнє природне середовище. Закон США про водні ресурси передбачає реалізацію 16 програм. За свідоме скидання у водойми забруднень, котрі загрожують здоров'ю і життю людей передбачено кримінальну відповідальність. Федеральним бюро з охорони природи у США встановлюються цільові заходи, котрі в подальшому реалізує кожен штат, пов'язуючи їх з планами розвитку галузі. Окрім цього, ефективним засобом контролю за обсягом шкідливих викидів є запровадження Агентством з охорони навколишнього середовища США «дозволів» на допустиму кількість забруднюючих речовин, що можуть бути викинуті у навколишнє середовище, що дало можливість фірмам, обсяг викидів забруднюючих речовин яких є меншим, аніж встановлений для них ліміт, продавати свої права на викиди іншим фірмам. Таким чином створено «ринок прав» на забруднення навколишнього середовища. Сформувавши банк дозволів на забруднення навколишнього середовища, уряд США покращив екологічну ситуацію в країні. Таким чином, створений американцями механізм, дозволив не лише скоротити подальше забруднення в країні, а й заклав фундамент покращення його якості [191, с. 488].

Аналізуючи особливості екологічної політики країн сучасної Європи, В.Олійник, поділяючи точку зору французького науковця Т.Лаво, виділяє чотири великих регіони, що відрізняються екологічною політикою: перший регіон – це південь Європи, де країни є найменш економічно розвинуті, мають багато складних екологічних проблем та покладаються в їх вирішенні на фінансову допомогу з боку Європейського співтовариства; другий регіон –

північна Європа, держави якої відрізняються найбільш гармонійним розвитком і раціональним використанням природних ресурсів та успішно вирішують екологічні проблеми; третій регіон – країни північно-західної Європи, котрі характеризуються високим промисловим потенціалом та сильно забрудненим середовищем, мають достатньо коштів і з кінця 80-х років почали проводити енергійну екологічну політику; четвертий регіон – країни Східної Європи, для яких характерними є високий рівень забруднення та відсутність економічних і фінансових засобів для оперативного і стратегічного вирішення екологічних проблем [137, с. 187].

Найбільш поширеними в європейських країнах механізмами управління природоохоронною діяльністю є економічні, зокрема екологічні платежі за забруднення навколишнього природного середовища. У даному контексті поділяємо точку зору М.Куща та Н.Авраменко, котрі слушно зазначають, що широке застосування такого роду платежів повністю відповідає прийнятій на Заході концепції, згідно якої найбільш ефективною стратегією охорони природи є не боротьба уже з виниклим забрудненням, а попередження забруднення в його зародку – на початкових стадіях виробництва, шляхом стимулювання виробників до ефективного використання ресурсів за допомогою впровадження маловідходних технологій [109, с. 782].

У більшості європейських країн (Франції, Німеччині, Італії, Фінляндії, Великобританії та інших) як інструмент екологічної політики, при формуванні цін на використання беззаставної тари, використовується система застави, що являє собою систему надбавок до роздрібних цін на товари, утилізація яких доцільна для періоду експлуатації. Прикладом ефективною дії даного інструменту екологічної політики є Швеція, де завдяки використанню системи застави при продажу автомобілів більше 90% проданих автомобілів у країні згодом здається на утилізацію [123].

Низка європейських країн (Великобританія, Франція, Австрія, та інші) практикує використання система пільгових кредитів і субсидій, котрі

видаються, в основному, на конкурсній основі для вирішення різних природоохоронних програм. У деяких країнах фірмам надаються субсидії, якщо ці компанії відмовляються від застосування пестицидів та отрутохімікатів. Таким чином, уряди цих країн зберігають ґрунти від забруднення внаслідок надмірного використання добрив і заохочують біологічні методи збільшення врожайності [123].

Практично у всіх розвинутих країнах світу як інструмент екологічної політики використовуються екологічні податки. Зазначимо, що екоподатки не лише є реалізацією ринкового принципу – «забруднювач платить», а й стимулюють виробників до введення екологічно чистих, ресурсозберігаючих технологій і безвідходних виробництв та є суттєвим джерелом поповнення бюджету різних рівнів природоохоронних фондів. Як зазначають Н. Авраменко та З. Шпильківська, в більшості промислово розвинутих країнах екологічні податки складають 5-10% у загальній системі податків та платежів [2, с. 59]. Зокрема, у Франції, Німеччині, Італії, Фінляндії Австрії, Великобританії та низці інших країн введено податки на мастильні масла, сиру нафту і нафтопродукти. Даним податком здійснюється регулювання збору, зберігання та утилізації використаних масел. Норвегія та Швеція ввели податок на мінеральні добрива і пестициди. У Нідерландах з метою фінансування державних природоохоронних витрат і стимулювання зниження викидів двоокису сірки стягується податок на паливо, доходи від стягнення якого покривають 50% витрат Міністерства екології, включаючи витрати на запобігання і відшкодування збитку, субсидування впровадження передових прогресивних технологій з очищення і переробки, а також фінансування розміщення хімічних відходів [109, с. 782].

Важливим елементом екологізації економіки є стимулювання приватних інвестицій у природоохоронну сферу. Країни Євросоюзу, з метою підвищення привабливості для потенційних інвесторів екологічно збалансованого типу господарювання, використовують механізм прискореної амортизації, який дозволяє знизити податкові платежі корпорацій, стабілізує

їх фінансове становище та знижує ризик, пов'язаний з використанням нової техніки [49, с. 194-195]. Механізм прискореної амортизації з метою залучення інвестицій у природоохоронну сферу використовується у таких країнах як Німеччина, Франція, Італія. Зокрема, діюча в Німеччині система прискореної амортизації очисних споруд і обладнання, а також обладнання, котре сприяє зниженню шумового забруднення передбачає рівень прискореної амортизації 60% в перший рік і 10% в подальші чотири роки, при цьому, загальноприйнята норма становить 6,67%. У Франції 50% очисного обладнання амортизується за один рік, в Італії до 45% обладнання за три роки. Прискорення амортизації в цих країнах сприяло найшвидшому накопиченню капіталу для оновлення морально застарілої техніки і переходу на обладнання, що завдає мінімальної шкоди навколишньому природному середовищу [109, с. 783].

Міжнародний валютний фонд, оцінюючи споживання природних ресурсів на одиницю готової продукції у Франції та Німеччині прийшов до висновку, що щорічно споживання природних ресурсів на одиницю продукції в цих країнах скорочується в середньому на 1,25%. Це яскравий приклад суттєвого екологічного ефекту екологізації економіки, оскільки за таких умов екологізація виробництва є як екологічно, так і економічно вигідною [158].

Отже, зі сказаного вище випливає, що подолання глобальних екологічних проблем, викликаних антропогенним впливом на навколишнє природне середовище, вимагає, в першу чергу, зміни людського ставлення до природи, викорінення з людської свідомості індустріального мислення, котре базується на екстенсивному ставленні до навколишнього природного середовища з метою отримання прибутків.

Ми знаходимось на порозі формування нової ери – постіндустріальної, що базується на інформатизації та інтелектуалізації як економіки, так і всього суспільного життя. В руслі змін, що сьогодні відбуваються, слід змінити тип взаємодії людини та природи з індустріального на постіндустріальний,

котрий би враховував у практичній діяльності наявність еколого-економічних суперечностей з метою отримання економікою чіткої екологічної основи. Відсутність чіткої екологічної основи при провадженні господарської діяльності загрожує переростанням глобальної екологічної кризи у глобальну екологічну катастрофу, котра, у свою чергу, ставить під загрозу існування людської цивілізації.

Поділяємо думку, що потенційний напрямок подолання екологічної кризи диктує сама біосфера, в якій реалізується принцип ощадливості. Перехід на нові, ноосферні, принципи господарювання, досягнення балансу у тріаді людина-господарство-природа, є єдиним доцільним ходом на великій шахівниці буття людської цивілізації, альтернативи якому немає.

Розглянутий нами досвід екологізації розвинутих економічних систем демонструє позитивні зрушення у напрямку зменшення екодеструктивного впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище, що у свою чергу, є одним із чинників позитивних соціальних змін у суспільстві, адже, як ми зазначали у першому розділі даного дисертаційного дослідження, кожна економічна система постійно перебуває у процесі взаємодії з іншими природними системами, спостерігається взаємовплив природи, економічної системи та суспільства; безпосереднє природне середовище здійснює суттєвий вплив на світогляд людей, їх психологічний стан та культуру, яка є результатом еволюції економічних систем у природному середовищі існування людини.

2.3. Вплив глобалізації на екологізацію економічних систем

Екологізація та глобалізація є ключовими домінантами трансформації сучасних економічних систем, врахування яких на початку третього тисячоліття у ході обґрунтування теоретичних засад їх порівняльного аналізу є обов'язковим. Водночас, глобалізація як незворотний процес злиття національних економік до єдиної, загальносвітової системи, котра базується

на вільному переміщенні капіталу, інформаційній відкритості світу, на технологічній революції, лібералізації руху товарів і капіталу внаслідок комунікаційного зближення і результатах планетарної наукової революції міжнародних соціальних рухів, здійснює свій вплив на екологізацію економічних систем [93, с. 239]. Проблема впливу глобалізації на екологізацію економічних систем є не менш багатогранною, як самі процеси глобалізації і екологізації, та пропри стрімке зростання інтересу до даної проблематики науковців різних галузей знань, досі таїть у собі багато питань та невизначеностей, що ще більше притягує до себе дослідників.

Не вдаючись до всеохоплюючого висвітлення генези глобалізму, що виходить за межі предмета нашого дослідження, спробуємо розкрити суть процесу глобалізації у контексті обґрунтування теоретико-методологічних засад порівняльного аналізу сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації.

Серед науковців побутують різні погляди на глобалізацію, що викликано, як слушно зазначає С.Сидоренко, полісемантичністю слова «глобальний», котре походить від французького «globus» – куля, тобто такий, під котрим розуміється універсальний всесвітній процес [162, с. 144]. «Економічна енциклопедія» трактує поняття «глобалізація» як категорію, що «...відображає процес обміну товарами, послугами, капіталом та робочою силою, яка виходить за межі державних кордонів та із 60-х рр. ХХ ст. набуває форм постійного і неухильно зростаючого міжнародного переплетіння національних економік» [59, с. 264]. На думку С.Сидоренка, глобалізація є багатоаспектним процесом тотального включення всіх сфер матеріального й духовного буття різних країн і народів планети у формування єдиної системи, котра безпосередньо взаємопов'язана з біосферою. Особливість даного процесу дослідник вбачає в усвідомленні народами різних країн планетарних загроз та формуванні світової, глобальної, спільноти в основі якої лежать споріднені цінності, культура та спосіб життя [162, с. 144].

Вітчизняна дослідниця В.Воронкова під поняттям «глобалізація» розуміє «...процес, що передбачає реорганізацію виробництва в просторі; взаємопроникнення промислових підприємств через державні кордони, розширення фінансових ринків, збільшення частки іноземних прямих інвестицій в економіки, що розвиваються, розширення глобального ринку праці, розповсюдження технологій, міжнародних комунікацій і всесвітньої культурної інтеграції; розповсюдження споживацьких товарів, масові переміщення населення як на Півдні, так і на Сході і Заході» [32, с.18-19]. Крім цього, науковець слушно зауважує, що між взаємозалежною економікою та глобалізованою є якісна відмінність, так як при глобалізації економіки мова йде не просто про суттєве зростання об'ємів торгівлі, а про такий «...світовий ринок, що являє собою ринок єдиної держави» [32, с.16].

Л. Мельник характеризує глобалізацію як процес інтеграції автономних соціально-економічних систем, діяльність котрих обмежена рамками держав, у глобальне співтовариство, що функціонує як монолітна соціально-економічна система. Особливу інтенсифікацію процесів глобалізації згаданий дослідник відмічає у таких напрямках: 1) створення світових комунікаційних мереж; 2) формування єдиного інформаційного простору; 3) створення єдиних фінансових інститутів та єдиного торгового простору; 4) розвиток єдиних засобів масової інформації; 5) міжнародне співробітництво в таких галузях як захист прав людини, природоохоронна діяльність тощо [127, с. 303].

Е.Семенюк, в процесі аналізу багатогранного і досить суперечливого поняття «глобалізація», прийшов до висновку, що «...глибинна сутність процесу глобалізації, який активно триває нині, полягає в тому, що попри всю свою роз'єднаність по національних, релігійних, мовних «квартирах», людство дедалі більше усвідомлює себе інтегральним, єдиним у своїй внутрішній різноманітності суб'єктом всесвітньої суспільно-історичної творчості. Глобалізація – це сплав усіх тих рис у сучасному розвитку, які об'єднують людство, формують його як системну цілісність» [159].

Західний дослідник М.Кастельс трактує глобалізацію економіки як «...процес об'єднання найважливіших секторів національних економік у складну систему, яка у своїй цілісності функціонує в режимі реального часу» [42, с. 125].

А.Філіпенко переконаний, що суть глобалізації «...полягає в посиленні єдності, системної цілісності світового господарства на основі ринкової парадигми та поглиблення планетарних інтеграційних процесів. Це передбачає якісні та кількісні ознаки, показники і критерії, котрі характеризують розгортання економічної глобалізації, зокрема такі: 1) зростаюча взаємозалежність економік різних країн; 2) усе більша цілісність та єдність світового господарства, в основі якого – посилення відкритості національних ринків; 3) поглиблення міжнародного поділу та кооперації праці» [187, с. 16].

Згаданий вітчизняний дослідник розглядає глобалізацію як багаторівневу, ієрархічну систему: 1) глобалізація на світовому рівні; 2) глобалізація на рівні окремої держави; 3) глобалізація на галузевому рівні; 4) глобалізація на рівні компанії [187, с. 22-23]. При цьому запорукою зближення економічних форм життя народів та країн виступають новітні ресурси і комунікації, котрі визначають організаційно-господарські способи функціонування економік різних країн. Фундаментом даного процесу є зміни у власності на засоби виробництва і глобалізація економічних процесів. Такий підхід пояснюється всебічною соціалізацією власності та її дематеріалізацією на основі інформатизації та інтелектуалізації виробництва [65, с. 250].

На переконання Н.Гражевської, глобалізація, будучи сутнісною ознакою сучасності, є новітнім, складним, багатограним та багаторівневим процесом закономірних якісних перетворень світової економіки, котрі проходять на основі усупільнення виробництва та поглиблення інтеграційних процесів внаслідок стрімкого зростання міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталів, широкого розвитку новітніх

інформаційних технологій та глобальних телекомунікаційних мереж тощо [42, с. 124-125]. Вона, на думку дослідниці, є «... закономірним наслідком взаємовпливу та взаємопереплетення множинності локальних трансформацій різнорівневих соціально-економічних систем, планетарна самоорганізація яких породжує нову якість світогосподарського розвитку...», котру науковець пов'язує з переходом від взаємодії національних економік та політичних систем як між собою, так і на світовому «полі» до взаємодії глобальних гравців на теренах національних держав, при цьому міра цієї взаємодії залежить від міри домінування глобальних гео економічних та геополітичних процесів стосовно національних [42, с. 127].

Р.Робертсон розглядає глобалізацію «...як історичний процес посилення контактів між різними частинами світу, який все більш приводить до одноманітності в житті народів планети» [48, с. 116]. У даному контексті поділяємо точку зору І.Михасюка, що глобалізація як історичний процес, відбувається як у глобальній, так і локальній ритмічності циклічно-хвилеподібного характеру [131, с. 7].

Як слушно зазначає І.Валлерстайн, «...хоча сьогодні стало модним говорити про глобалізацію як про феномен, що відноситься до 70-х р. ХХ ст., по суті транснаціональні товарні ланцюжки добре відомі з тих часів, коли система лише зароджувалася, і набула глобального характеру ще в другій половині ХІХ ст. Зрозуміло, прогрес технологій відкрив можливості транспортування величезної кількості товарів на значні відстані, але я ризикну припустити, що структура і функціонування товарних ланцюжків не зазнали в ХХ ст. кардинальних змін, і такі навряд чи стануться навіть під впливом так званої інформаційної революції» [18, с. 82]. Схожої думки притримується С.Злупко, говорячи, що людська цивілізація з часів свого виникнення рухалася у бік глобалізації; розвиток організаційних, технічних та інформаційних засобів лиш сприяв набуттю глобалізацією теперішніх масштабів [75, с. 266-267].

Американський економіст Л.Туроу в ході дослідження процесу глобалізації світової економіки прийшов до висновку, що наприкінці XIX ст. локальні господарські системи були заміщені національними економіками, котрі наприкінці XX ст. почали заміщуватися глобальним господарством. Проте, погоджуємось із А.Чухном, що такого роду теорія відірвана від дійсності. Адже відомо, що розвинуті країни, котрі перейшли до постіндустріального суспільства, становлять лише 15% населення, при цьому значна кількість населення планети перебуває на доіндустріальній стадії суспільно-економічного розвитку, для якого основною формою існування є тісна взаємодія з природою, використання енергії Сонця, вітру й води, м'язів людини і тварин, примітивних засобів виробництва, що зумовлює низький обсяг продукції та незадовільні умови життя і праці [201, с. 442-443].

Глобалізація, як і інтернаціоналізація, на переконання А.Чухна, є специфічними формами усупільнення виробництва, всього суспільного життя, але у першу чергу, світової економіки. Глобалізація являє собою єдність загального і особливого, загальнолюдського і національного. Дослідник пропонує замість абсолютизації глобалізації розкривати діалектику загальнолюдського, загальносвітового та національного, взаємозв'язок і взаємодію світової та національної економіки, використання можливостей світової економіки з метою піднесення національної економіки і зростання ролі та значення національної економіки у розвитку світової економіки, тим самим замість невизначених і неточних абстракцій процес глобалізації отримує конкретні форми свого розвитку та впливу на національну і світову економіку. Окрім цього, науковець аргументовано доводить, що попри значний вплив глобалізації на різні сторони суспільно-економічного життя, при всьому впливі на національний і світовий розвиток, не може визначати всі процеси, а навпаки, глобалізація сама визначається становленням і розвитком нового технологічного способу виробництва [201, с. 444]. А.Чухно у глобалізації сучасного стану науково-технічної революції, посиленні системних зв'язків різних економічних структур вбачає

об'єктивний процес становлення постіндустріальної цивілізації як структурно цілісної системи [201, с. 28].

На переконання В.Добренькова і А.Рахманова, глобалізація є процесом переходу до домінування у політиці наднаціональних установ (ООН, НАТО), в економіці – транснаціональних корпорацій і наднаціональних органів (Світовий банк, Світова організація торгівлі), становлення глобальної культури, котра носить переважно масовий характер (кіно, література, рок- і поп-музика і т.д.), виникнення глобально-однорідного способу життя (однаковий одяг, їжа, форми організації дозвілля тощо) [38, с. 165].

Як бачимо, у науковій літературі можна виділити три ключові підходи до тлумачення процесу глобалізації: 1) перший підхід пов'язаний з описовою характеристикою глобалізації (передбачає зосередження уваги на поглибленні економічних та соціально-політичних взаємозв'язків, підкреслює ріст світової торгівлі та питомої ваги експортно-імпортних операцій у ВВП, зростання ролі інформаційних і технологічних мереж, появу економічних, політичних та інших наднаціональних інституцій тощо; 2) другий підхід ґрунтується на висвітленні системних якостей глобалізації, зокрема домінування наднаціональних закономірностей економічного розвитку та функціонування щодо національних закономірностей; 3) третій підхід пов'язує розвиток процесів глобалізації з поширенням постіндустріальних інформаційних технологій та якісними змінами, котрі мають місце у всій структурі економічних систем, що дає змогу розглядати їх як новий контекст процесу глобалізації.

Сучасна неоліберальна глобалізація – багатоаспектне і досить суперечливе явище, котрому притаманні позитивні та негативні риси.

Поділяємо точку зору С.Кадієвої, що позитивною стороною глобалізації є перспективи і можливості для розвитку суспільства, засновані на розповсюдженні та освоєнні знань, технологій, інформації; використанні переваг міжнародного поділу праці та виробничої кооперації; свободи особистості та придбанні нових можливостей зростання і розвитку, що у сумі

приводить до утворення взаємопов'язаного світу [83, с. 20]. Однак, як слушно зауважує польський науковець Г.Колодко, взаємозалежне функціонування економік, а тепер уже й світової економіки, породжує загальносвітові проблеми, які неможливо розв'язати поодиночі чи навіть групою країн, якими б потужними ці країни не були [218, с. 100-110].

В процесі аналізу теорії і практики сучасного світогосподарського розвитку Н.Гражевська виокремлює такі характерні риси неоліберальної моделі глобалізації, чим показує негативну сторону посилення глобалізації:

1. стихійний характер здійснення та спрямованість на реалізацію короткострокових інтересів індустриально розвинених країн, де загальний вигреш від рівня відкритості їхніх економік перевищує втрати;
2. поглиблення нерівномірності розвитку та зростання диспропорцій світової економіки, що виявляється у експансії транснаціонального капіталу, нарощуванні монополістичних позицій розвинених країн на глобальних ринках;
3. ігнорування соціально-економічної, культурної, історичної специфіки розвитку національних економік, що на практиці проявляється у нав'язуванні розвиненими країнами менш розвиненим моделі уніфікованого наздоганяючого розвитку, орієнтованого на використання коштів, досвіду та технологій, що надходять з-за кордону;
4. обмеження національного суверенітету та посилення диктату з боку впливових міжнародних фінансових інституцій;
5. пріоритет ідеології ринкового фундаменталізму, котрий породжує загрозу духовного збіднення людства, втрати національної ідентичності, поширення масової культури та споживацького ставлення до природи [42, с. 188-190].

У даному контексті Дж.Стігліц, зваживши позитивні і негативні якості глобалізації, прийшов до наступного висновку: «Глобалізація може приносити добрі результати: глобалізація ідей демократії і громадянського суспільства змінила спосіб мислення, а глобальні політичні рухи привели до списання боргів і договору про заборону протипіхотних мін. Глобалізація допомогла мільйонам людей підвищити рівень їхнього життя – без неї самі

вони, як і більшість економістів, ще недавно могли про це тільки мріяти. Економічна глобалізація принесла вигоди країнам, які скористалися перевагами нових можливостей експорту і залучення інвестицій. Проте країни, які отримали від глобалізації найбільше користі – це ті країни, які взяли на себе відповідальність за свою долю й усвідомили ту роль, яку має в економічному розвитку уряд, а не поклалися на поняття саморегульованого ринку, який нібито самостійно може впоратися з власними проблемами. Але для мільйонів людей глобалізація не спрацювала. Багато хто насправді став біднішим, втративши роботу і відчуваючи більшу небезпеку. Вони почуваються дедалі безсилішими протистояти силам, з якими нічого не можуть вдіяти. Вони бачать, як підринається демократія у їхніх країнах, як руйнується їхня культура. Якщо глобалізація упроваджуватиметься так, як це робилося досі, якщо ми й далі не вчитимемося на власних помилках, глобалізація не тільки не сприятиме економічному розвитку, вона продовжуватиме спричиняти бідність і нестабільність. Без реформ існуюча негативна реакція накопичуватиметься, а невдоволення глобалізацією зростатиме» [167, с. 232-233].

На думку С.Роузфілда, у сучасному світі всі країни умовно поділяються на «три світи»: переможців, претендентів на перемогу та тих, хто бере участь у конкурентній боротьбі, проте реальних шансів на перемогу не має. «Перший світ», котрий налічує 16 % населення земної кулі, охоплює Америку, Канаду, Європейський Союз, Японію, Австралію, Нову Зеландію, Ізраїль, Ісландію, Мальту, Норвегію та Швейцарію. До «другого світу» належать вісім «азійських тигрів»: Китай, Гонконг, Тайвань, Сінгапур, Південна Корея, Малайзія, Індонезія й Таїланд. Новий «третій світ», де проживає 57 % населення планети, представлений найменш розвинутими країнами, країнами СНД та Східної Європи, іншими найбіднішими країнами, котрі за класифікацією Програми розвитку ООН (ПРООН), відносяться до країн, що мають середній і низький рівень розвитку «людських ресурсів». Сповільнення темпів економічного зростання, яке охопило весь світ за

останні три десятиліття, не є безперервним процесом. У рамках цієї тенденції спостерігаються власні цикли та протилежні тенденції. Окремі країни «третього світу» робили сильний ривок, очікуючи в перспективі на глобальну конвергенцію, але швидко «видихалися». Аналогічно деякі країни функціонували значно нижче середніх показників, у той час як у кількох «азійських тигрів» спостерігалось стійке економічне зростання. Коливання цін на ресурси та сировинні товари, а також перехід від нововведень на основі удосконалення механізмів до ґрунтованих на інформаційних технологіях частково пояснюють ці тенденції, що виникають у процесі пристосування культури та політичної системи тієї чи іншої країни до глобальних змін. Посилення багатонаціональних корпорацій різних країн, схильність до об'єднань підприємств та зміна напрямку міжнародних потоків капіталу також є важливими елементами загальної картини, що відбиваються через призму систем. Науковець вважає, що у першій чверті ХХІ ст. розрив між «переможцями» та «учасниками без шансів на перемогу» поступово зростатиме, а США все більше випереджатимуть Європейський Союз і Японію. Росія «зачахне», а Китай, ймовірно, стане недосяжним «азійським тигром» [152, с. 264-265].

Окрім сказаного вище, на наше переконання, доцільно звернути увагу на екологічні аспекти глобалізації. Поділяємо думку Ю.Туниці, що глобалізація пішла не в найкращому напрямку з точки зору збереження і розвитку цивілізації, оскільки супроводжується глобальними негативними змінами у природному життєвому доквіллі (небезпечні зміни клімату, зменшення захисного озонового шару, кислотні дощі, транскордонне переміщення забруднюючих речовин у повітрі та водному середовищі тощо) [180, с. 43-48].

Науково-технічна революція кінця ХХ - початку ХХІ ст. відіграла в історії людської цивілізації досить двояку роль. З однієї сторони сприяла розвитку суспільства, стала поштовхом до переходу людства на постіндустріальний етап свого розвитку, з іншої сторони відзначилась як

каталізатор шкідливих наслідків у природі. У даному контексті Ю.Туниця говорить, що наслідком посилення науково-технічної революції (а також цілого комплексу інших причин – економічних, політичних, демографічних, соціокультурних) стало виникнення низки проблем якісно нового масштабу, з котрими людство раніше не стикалося, – глобальних проблем сучасності. Далеко не всі вони мають ресурсно-екологічний характер, однак саме їх без перебільшення можна вважати одними із провідних, найхарактерніших серед усіх глобальних проблем. Вважаємо конструктивною точку зору науковця, що практично всі глобальні проблеми перетинаються в одній точці, і цим фокусом є людина. Епоха науково-технічної революції не лише вивела дану проблему на глобальний рівень, а й зробила її загальнонауковою, що зобов'язує науку постійно приділяти цій проблемі належну увагу. Одне з важливих питань комплексу глобальних проблем – роль потреб у соціальному механізмі, так як до загострення проблем екологічного характеру найчастіше призводить надмірне виробництво, метою розширення якого є саме задоволення невиправдано великих потреб [182, с. 9].

Поділяємо думку Ю.Кирилова, що прояв екологічного чинника у взаємовідносинах між країнами в сучасному глобалізованому світі можна розглядати за такими ключовими напрямками: 1. міжнародна торгівля, котра на сьогоднішній день є одним з головних каналів поширення екологічної небезпеки; 2. транскордонне перенесення забруднюючих речовин; 3. спільне використання природних ресурсів, їх забруднення та виснаження; 4. збройні конфлікти з використанням новітніх технологій. Дослідник слушно зазначає, що глобалізація та інтеграційні процеси для більшості країн є можливістю для задоволення їх економічних потреб та реалізації певних інтересів, проте одночасно вони знищують умови для задоволення екологічних потреб суспільства. З метою запобігання такому впливу доцільною є вимога здійснення екологізації відносин між країнами. У процесі розгляду питання екологізації відносин між країнами в умовах глобалізації науковець прийшов до висновку, що сьогодні виникла об'єктивна необхідність формування нової

ідеології природокористування, принципово відмінної від існуючої. Процес екологізації відносин між країнами повинен ґрунтуватись, на думку Ю.Кирилова, котру ми поділяємо, на таких пріоритетах: 1) структурній перебудові існуючої економічної системи в певних країнах; 2) зміні експортно-імпоротної політики країн; 3) сприянні розвитку маловідходних і ресурсозберігаючих технологій, виробництва та споживання товарів і послуг; 4) прямих заходах щодо охорони навколишнього середовища, в тому числі економічного характеру [87, с. 291-292].

Однак, глобалізація – це не лише загроза можливості задоволення екологічних потреб суспільства. Позитивна роль глобалізації проявляється у сприянні консолідації зусиль світової громадськості у сфері збереження та покращення довкілля. Зокрема, глобалізація політики у сфері навколишнього середовища, як слушно зазначають О.Білорус та Ю.Мацейко, стала рушійною силою, котра сприяла активній участі країн, що розвиваються у процесі просування концепції сталого розвитку суспільства, дотримання якої світовою спільнотою, як ми зазначали у пунктах 1.3 та 2.2., дасть змогу досягти паритету відносин у тріаді людина-господарство-природа [8, с. 32]. Що є яскравим прикладом корекції процесу глобалізації з урахуванням ноосферних принципів господарювання, зміщення акцентів з економічної площини до екологічної. У даному контексті поділяємо точку зору Ю.Туниці, котрий слушно зауважує: «Якщо пріоритети міжнародного екологічного співробітництва займуть своє гідне місце поруч з нинішніми пріоритетами економічного і торговельного співробітництва, точніше кажучи, якщо майбутнє міжнародне екологічне співробітництво стане таким же сильним інтересом держав і ТНК, як і нинішнє економічне, то в такому разі екологічний глобалізм буде нейтралізувати та урівноважувати негативні риси економічного глобалізму» [180, с. 48].

Більше того, вважаємо, що проблема сучасної кризової екологічної ситуації криється не лише у самому процесі глобалізації, а й у міжнародних інституціях, роль яких посилюється, котрі допомагають встановлювати

«правила гри» у суспільстві та сповідають, як правило, суто економічні інтереси. У даному контексті повністю погоджуємось з думкою М.Михасюка та І.Бочана, що «...світ сьогодні вимагає нових інститутів для вирішення проблем, які країни не можуть розв'язати поодиночі. На часі інституційний аспект глобалізації» [14, с. 43]. Саме такою проблемою є проблема екологізації економічних систем з метою недопущення переростання сучасної екологічної кризи у екологічну катастрофу, котра ставить під загрозу існування людської цивілізації.

Висновки до розділу 2

Дослідження суті процесу екологізації сучасних економічних систем як пріоритетної домінанти їх трансформації на зламі тисячоліть та впливу глобалізації на екологізацію економічних систем дало змогу зробити наступні узагальнення:

1. Виходячи з беззаперечності факту взаємодії людини і природи, поділяємо думку, що найбільш доцільним в процесі дослідження та порівняльного аналізу сучасних економічних систем є використання діяльнісного підходу, який слід скорегувати з урахуванням екологізації та посилення глобалізаційних процесів. Даний підхід продиктований часом, об'єктивною потребою відходу від антропоцентристського підходу у взаємодії людини і природи та становлення нового типу взаємодії, що ґрунтуватиметься на економічній та екологічній культурі нового рівня, філософії пріоритету екологічних цінностей та екологічної відповідальності.

2. Акцентовано увагу на наявності глибоких суперечностей між традиційною ринковою економікою та екологічними вимогами.

3. Висловлено переконання, що побудована на постіндустріальній парадигмі економічна теорія стає теоретико-методологічною основою

формування екологічної економіки як галузі знань, котра слугує відображенням екологічного імперативу в економічній теорії.

4. З'ясовано, що процес взаємодії людини та природи характеризується різного роду закономірностями, котрі не можна звести суто до природних чи суто до суспільних законів, у зв'язку з чим доцільно говорити, що відносини між суспільством та природою, соціально-екологічні відносини, є надзвичайно важливими та займають чільне місце у системі економічних відносин суспільства.

5. Доведено, що економічна культура здійснює вплив на економічну систему через поведінку суб'єктів господарювання, котрим притаманна власна економічна свідомість (вміння узагальнювати економічну дійсність, прогнозувати еволюцію економічних процесів і знаходити власне місце у економічній системі) та економічний спосіб мислення. Економічна культура тісно пов'язана з екологічною культурою та екологічною свідомістю.

Обґрунтовано переконання, що природні умови та безпосереднє природне середовище здійснюють суттєвий вплив на світогляд людей, їх психологічний стан та культуру.

6. Запропоновано власне трактування поняття «екологізація економічних систем», під яким пропонуємо розуміти підвищення рівня екологічної ефективності економічних систем у процесі їх трансформації, шляхом становлення сучасної екологічної та економічної культури, усвідомлення екологічної відповідальності кожного члена суспільства, формування та утвердження сучасних екологічних цінностей, створення відповідної нормативно-правової та інституційної бази з метою досягнення паритету відносин у тріаді людина-господарство-природа в умовах обмеженості природних ресурсів та загострення глобальних екологічних проблем.

7. Проаналізований досвід екологізації розвинутих економічних систем демонструє позитивні зрушення у напрямку зменшення екодеструктивного впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище.

Зменшення екодеструктивного впливу на природу є одним із чинників позитивних соціальних змін у суспільстві.

8. В ході дослідження виявлено, що сучасна неоліберальна глобалізація є досить суперечливим явищем, котрому притаманні як позитивні так негативні сторони. Позитивна сторона глобалізації проявляється у перспективах, котрі вона відкриває для людства, зокрема можливості для розвитку суспільства, засновані на розповсюдженні та освоєнні знань, технологій, інформації; використання переваг міжнародного поділу праці та виробничої кооперації тощо, з іншої ж сторони вона у великій мірі сприяє зростанню навантаження на навколишнє природне середовище. Однак ми переконані, що глобалізація є не лишень загрозою для можливості задоволення екологічних потреб суспільства. Її позитивна роль проявляється у сприянні консолідації зусиль світової громадськості у сфері збереження та покращення довкілля.

9. Результати розділу опубліковані у працях:

1) Онуфрик І.П., Табачук А.Я. Економічне зростання, сталий розвиток та українські реалії. *Науковий вісник НЛТУ України*. Львів, 2009. Вип. 19.7. С. 180-186 (0,479 д.а.; особистий внесок здобувача (0,408 д.а.)).

2) Табачук А.Я. Екологізація економічних систем як об'єктивний процес їхніх докорінних змін на початку третього тисячоліття. *Науковий вісник НЛТУ України. Серія економічна*. Львів, 2017. Вип. 27 (2). С. 29-33 (0,64 д.а.).

3) Табачук А.Я. Стан і соціально-економічні наслідки екологізації економічних систем. *European Cooperation*. Warsaw, 2017. Vol. 8(27). P. 63-77 (1,16 д.а.).

4) Табачук А.Я. Економічна та екологічна культура як вагомий чинник взаємодії суспільства і природи. *Актуальні проблеми функціонування господарської системи України: матеріали XXIV-тої міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Львів, 2017. С. 131-132 (0,193 д.а.).

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Удосконалення інституційних механізмів для прискорення екологізації розвинутих економічних систем в умовах глобалізації

Сучасний світ вступив у третє тисячоліття. До цього важливого рубежу людство підійшло з великими досягненнями і великими втратами. Доба індустріальної цивілізації завершилась і людство увійшло до наступного етапу розвитку – постіндустріального. Як слушно зазначає Л.Титаренко, у новій економіці з'являються поняття, котрі не мають матеріального змісту, у зв'язку з чим нове суспільство називають не тільки постіндустріальним, а і постекономічним. У новому суспільстві панує сфера послуг, нематеріальне виробництво, послуги стають головним показником його розвитку. Ключовими чинниками виробництва в новій економіці є інформація і знання, котрі, на відміну від традиційних чинників – необмежені, а в процесі споживання не лише не зношуються і не зникають, а ще більше поширюються [173, с. 74].

У зв'язку з переходом суспільства на якісно новий, постіндустріальний, щабель розвитку виникає необхідність кардинальних змін у політиці, управлінні, економіці та інших сферах людської діяльності з метою зменшення екодеструктивного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище. Позаяк всі форми людської діяльності пов'язані з певними соціальними інститутами, постає проблема інституційних змін, котрі визначають як безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних соціальних й економічних інститутів [124, с. 3].

Поділяючи методологічний підхід Д.Норта та Дж.Ходжсона (див. п.1.2), вважаємо, що ключем до розв'язку проблеми прискорення екологізації

економічних систем з метою досягнення балансу у відносинах між людиною та природою є формування дієвого, якісно нового інституційного механізму, котрий підніс би взаємовідносини між людиною та природою на вищий, постіндустріальний, щабель розвитку. Скоректований інституційний механізм екологізації економічних систем обмежуючи вплив антропогенного фактора на довкілля, сприятиме акумуляції зусиль світової спільноти на проблемі пошуку альтернативних шляхів розвитку людської цивілізації.

Говорячи про мету інституційного механізму стосовно «зеленого» розвитку поділяємо думку, що вона полягає у: 1) стабілізації та поліпшенні екологічної ситуації загалом, екологізації економічної діяльності у межах інституційних та структурних перетворень, адекватних ринковим відносинам; 2) створенні оптимальних умов для ефективного використання, збереження та відтворення природно-ресурсного потенціалу територій; 3) мінімізації навантаження на екосистеми, відшкодуванні збитків та страхуванні екологічних ризиків; 4) впровадженні ресурсозберігаючих технологій, біотехнологій, використання ощадливих методів природокористування; 5) оптимізації структури світової економіки загалом та економіки кожної окремої країни з урахуванням особливостей територій; 6) стимулюванні економічної зацікавленості в раціональному та економному використанні природних ресурсів; 7) обмеженні неефективної конкуренції з метою витіснення з ринку неекологічних технологій, устаткування, продуктів та послуг [16, с. 140].

Як зазначалось у пункті 2.3., ключовою домінантою ХХІ століття є глобалізація. Вона накладає свій відбиток на всі сфери суспільного життя. Як слушно зазначає Е.Семенюк, «...семантична серцевина дуже актуального нині поняття глобалізації пов'язана з тією особливістю нашої доби, що людство дедалі більше відчуває себе єдиним, інтегральним суб'єктом всесвітньо-історичної діяльності» [161, с. 193]. Погоджуємось з дослідником, що при цьому зберігається традиційна роз'єднаність народів по етнонаціональних, релігійних, мовних «квартирах», проте водночас швидко

прискорюються інтеграційні, глобальні процеси, котрі є результатом інтенсифікації низки могутніх соціокультурних факторів – економічних, політичних, технологічних, інформаційних, соціоекологічних тощо. Глобалізація є сплавом усіх тих рис у сучасному розвитку, котрі еднають людство, формують його як системну цілісність [161, с. 193].

Глобалізація є потужною силою, здатною як провокувати негативні тенденції у світовому масштабі, так і сприяти формуванню людської цивілізації ноосферного типу. У даному контексті І.Вітер слушно говорить: «До глобалізації треба підходити як до об'єктивної реальності. Не можна однозначно характеризувати глобалізацію як суто позитивний або суто негативний процес. Не можна не визнавати, що глобалізація надає великі можливості; у той же час вона приносить людству великі загрози» [28, с. 125].

Ми переконані, що глобалізація як складний і досить суперечливий процес, потребує перетворення зі стихійного в інституційно оформлений та свідомо спрямований процес, що ґрунтується на принципах рівноправного діалогу таких сфер як економіка, суспільство та природа з метою отримання від глобалізації максимально позитивних результатів в напрямку покращення еколого-економічної ситуації у світі.

У зв'язку з посиленням процесів глобалізації та погіршенням екологічної ситуації у світі виняткової актуальності набуває ідея створення глобального еколого-правового акту, котрий би визначав обов'язкові норми поведінки у стосунках між суспільством і природою для всіх країн світу – Екологічної Конституції Землі (ЕКЗ).

Екс-президент Франції Ж.Ширак у своєму зверненні на конференції з глобального екологічного управління «Громадяни Землі», що відбулася у Парижі 2 лютого 2007 р., доречно зазначив, що наша відповідальність перед Землею невіддільна від нашої відповідальності перед людством. Екологічний імператив відкриває безпрецедентну главу в царині людських прав. Сьогодні у людства не залишилось часу для провадження напівзаходів, виникла

об'єктивна необхідність революції в справжньому значенні цього слова – революції в нашому мисленні та свідомості; революції в нашій економіці; революції в наших політичних ініціативах. Людству слід змінити свій статус «повелителя і власника природи», адже така амбіція, що свого часу була необхідною для спрацювання ідеї триумфального прогресу, веде його у прірву [181, с. 40-42].

Створення Екологічної Конституції Землі стане тим революційним кроком, що утвердить і забезпечить нове фундаментальне право – право на здорове і захищене довкілля.

На сьогоднішній день існує чимала кількість чинних міжнародних еколого-правових актів загального характеру, зокрема Стокгольмська декларація з навколишнього середовища (1972 р.), Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку (1992 р.), Всесвітня хартія природи (1982 р.) та інші, проте дані документи, як слушно зазначає Ю.Шемшущенко, не мають обов'язкової юридичної сили і не є системоутворювальними для міжнародного екологічного права. Вони були прийняті у різний час, різними суб'єктами та містять чималу кількість прогалин. Як правило, дані документи мають лише декларативний характер, є суперечливими між собою і не базуються на сучасній міжнародно-правовій доктрині розвитку екологічного права. Вони не є достатньо досконалим засобом для розв'язання таких проблем як зміни клімату, руйнування озонового шару Землі, вирубки тропічних лісів, опустелювання, збереження мігруючих видів тварин, риб та птахів, транскордонного забруднення води й атмосферного повітря, стихійних природних лих, збереження біологічного різноманіття та природної спадщини людства, котрі сьогодні набули глобального характеру. Окрім цього, за умов продовження загального зростання населення Землі викликає тривогу зростання темпів спустошення невідновлюваних природних ресурсів як в окремих регіонах, так і в планетарному вимірі [204, с. 3-4].

Разом з тим, як слушно зауважує Г.Хорік, міжнародне право, зокрема щодо природних ресурсів, котрі перебувають під винятковою юрисдикцією держав, недостатньо забезпечує їх охорону. Немає жодної міжнародної організації на кшталт світового уряду, котра б займалася провадження екологічної політики, агітуючи країни, що здійснюють надмірну експлуатацію природних ресурсів, до порядку. У зв'язку з цим, вирішення даної проблеми через підписання нових угод повинно лягти на плечі держав та міжнародних організацій. Однак, поділяючи думку дослідника, вважаємо, що юридичний аспект питання значно ускладнює ситуацію. Видається очевидним той факт, що простіше досягти домовленості щодо використання спільних природних ресурсів (таких, як відкрите море), аніж щодо тих, котрі підпадають під принцип суверенності (тропічні ліси). Зі зростанням кількості держав-учасниць переговорів, зростає ймовірність погіршення якості досягнутого компромісу, у зв'язку з постійним тяжінням до пошуку компромісу. Адже важливою вимогою до угод щодо навколишнього природного середовища є наявність якнайбільшої кількості сторін, у зв'язку з чим в них спостерігається тенденція до досить м'яких формулювань. Г.Хорік схильний вважати, що причина погіршення екологічної ситуації у світовому масштабі з юридичного погляду, найбільшою мірою зумовлена принципом суверенності, котрий передбачає можливість державами як зберігати свої природні ресурси, так і експлуатувати чи знищувати, або допускати їх знищення. Тому даний принцип сьогодні потребує перегляду та переосмислення з урахуванням екологічного імперативу. У даному контексті вважаємо конструктивною позицію Г.Хоріка, що важливу роль у цьому процесі може відіграти принцип спільної спадщини, визнання якого є складовою частиною міжнародного звичаєвого права і протиположним принципу суверенності, зокрема у питаннях, котрі стосуються природних ресурсів, які належать суверенним державам. В основу принципу спільної спадщини закладено ідею, що існують певні ресурси, котрі, не зважаючи на їх розташування, географічне поширення та правовий статус, повинні

перебувати під охороною, адже їх збереження в інтересах всього людства. Іншими словами, окремі елементи навколишнього природного середовища відіграють настільки суттєве значення для людства, що їх доцільно вважати спільною спадщиною, охорона котрої є справою загальної уваги і відповідальності [195, с. 94-95].

Важливою умовою впровадження принципу спільної спадщини є забезпечення права кожної окремої держави, незалежно від її розташування чи позиції на світовій арені, права *locus standi* (лат. – право бути вислуханим у суді) щодо інших держав, які ігнорують обов'язки стосовно принципу спільної спадщини. Це сприятиме співпраці країн в напрямку просування ідеї сталого розвитку і використання природних ресурсів, зокрема тих, котрі знаходяться під національною юрисдикцією, та покращення екологічної ситуації у глобальному масштабі. Таким чином визнання принципу спільної спадщини полегшить процес прийняття нових екологічних угод, зокрема такого міжнародного загальнообов'язкового еколого-правового акту як Екологічна Конституція Землі. В даному випадку принцип спільної спадщини у новому представленні повинен бути одним з наріжних каменів цієї ідеї [195, с. 99].

Вперше ідея створення Світової Екологічної Конституції (такою була робоча назва даного документу) прозвучала на Міжнародній науковій конференції з проблем федералізму в університеті Гофстра (Нью-Йорк) у квітні 1992 року. Тобто за два місяці до початку проведення всім відомої конференції ООН з проблем довкілля, котра відбулася у червні 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. З ініціативою обговорення питання Екологічної Конституції Землі на Конференції у Нью-Йорку виступила українська делегація, в котру ввійшли академік НАН України Ю.Шемшукенко, професори Ф.Бурчак, М.Костицький, С.Кравченко та Ю.Туниця. На цій конференції було прийнято резолюцію «Про створення нових організаційних структур міжнародного екологічного співробітництва», а також делегатами підтримано ідею прийняття на рівні ООН Всесвітньої екологічної конституції. У резолюції

містилося звернення до тодішнього Президента України Л.Кравчука запропонувати та підтримати на Конференції «Ріо-92», однак, попри доручення Президента, Міністерство закордонних справ та Міністерство охорони навколишнього природного середовища України не відважилися запропонувати світовій громадськості цю ідею. Лиш у 1997 р. на 19-й спеціальній сесії Генеральної асамблеї ООН, котра була присвячена питанню огляду та оцінки здійснення «Порядку денного на ХХІ століття» («Ріо+5»), українською стороною було проголошено ініціативу створення «глобального міжнародного правового акта, покликаного гарантувати екологічну безпеку всіх країн світу. Такого акта, який визначав б допустимі норми екологічної поведінки усіх держав в інтересах виживання й процвітання цивілізації у ХХІ столітті» [178, с. 33].

Міністерство закордонних справ та Міністерство охорони навколишнього природного середовища України не виявили бажання запропонувати на розгляд світової громадськості у далекому 1992 р. ідею створення Екологічної Конституції Землі, скоріш за все, у зв'язку з тим, що така ідея стала несподіваною та унікальною, чим здалась не зовсім прийнятною. Проте, як і ідеї видатних науковців ХХ ст. з приводу їх «божевільних» та той час ідей, рано чи пізно настає час, коли такого роду ідеї долають бар'єр недопустимості, котрий існує у людській свідомості, зміст цих ідей досліджується, аналізується, поступово переосмислюється та починає позитивно сприйматися громадськістю, що і відбулось з пропозицією підготовки та створення Екологічної Конституції Землі.

Вихідним методологічним підґрунтям ідеї створення ЕКЗ є необхідність узгодження законів господарювання та законів природи, адже природа є джерелом будь-якої господарської діяльності.

Суть ідеї Екологічної Конституції Землі криється у необхідності удосконалення міжнародної законодавчої бази, котра б була універсальною для усіх заходів соціально-екологічного характеру, що мають місце в світі, їх систематизації та юридичного закріплення. Лиш у такий спосіб, як слушно

зазначає Е.Семенюк, можна реально забезпечити природне право кожної людини на якісне довкілля, право на саме життя, адже відомо, що воно належить до основних людських прав, котрі є загально визнаними. Лише таким чином вдасться гарантувати право прийдешніх «громадян Землі» на повноцінне життя. Погоджуємось з дослідником, що дані положення мають глибоко філософський характер та органічно поєднують проблематику ЕКЗ з екологічною філософією як закономірним наслідком історії людської цивілізації [161, с. 192].

Екологічна Конституція Землі має можливість стати фундаментом міжнародного екологічного права, консолідуючим документом усіх до того прийнятих міжнародних природоохоронних актів.

Поділяємо точку зору Ю.Туниці, що даний глобальний рамковий документ повинен містити ключові програмні міжнародно-правові норми з метою створення конкретних угод, котрі б стали засобом виконання Конференції «Ріо-92». У ньому необхідно сформулювати екологічні імперативи та пріоритетні напрямки співпраці світової спільноти у сфері охорони довкілля, акцентуючи увагу на існуючих сьогодні та потенційних екологічних загрозах, а також реальні матеріальні та технологічні можливості недопущення чи подолання наслідків екологічного дисбалансу [178, с. 38-39].

На сьогоднішній день в Інституті держави і права ім. В.М.Корецького НАН України проведено теоретичні дослідження концептуальних засад Екологічної Конституції Землі, котрі доцільно покласти в основу майбутньої концепції відповідного глобального правового акту. Зокрема вважаємо доречним при формуванні концептуальних засад ЕКЗ використати наступні рекомендації вітчизняних науковців: 1) утриматись від надмірної деталізації Конституції і намагання врегулювати нею усе різноманіття екологічних відносин, так як міжнародний досвід (зокрема, кодифікації міжнародного морського права) засвідчує, що такого роду акти, в основному, мають рамковий характер, а пропонується Екологічна Конституція Землі повинна

закріпити основні, принципові засади, що стосуються міжнародного співробітництва держав у відповідній сфері суспільних відносин; 2) ключова ідея ЕКЗ повинна ґрунтуватись на доктрині про право людини на безпечне навколишнє середовище, цінність котрого, як слушно зазначає В.Іванюшенко, «...виявляється у тому, що воно, по-перше, належить до тих прав, сукупність яких дає можливість судити про положення особистості у суспільстві; по-друге, оскільки зараз від стану довкілля великою мірою залежить здоров'я і життя людини, успішна реалізація цього права створить необхідні умови для здійснення усіх інших прав людини; по-третє, відповідно забруднення довкілля може розглядатися як опосередковане порушення всіх інших прав людини...», проте про нього нічого не сказано ні в Загальній декларації прав людини (1948 р.), ні у Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини (1950 р.), ні у міжнародних Пактах про громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), лише опосередковано йдеться про це право у Стокгольмській декларації з навколишнього середовища та Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку [77, с. 22]; 3) доцільно закріпити й інші екологічні права людини, зокрема такі як здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів, вільний доступ до інформації стосовно стану навколишнього природного середовища та вільне отримання такого роду інформації, участь у прийнятті рішень з екологічних питань та участь у проведенні екологічної експертизи як на національному, так і на міжнародному рівнях, одержання екологічної освіти тощо; 4) на забезпечення даних прав повинна бути спрямована екологічна політика як окремих держав, так і всієї світової спільноти; ефективність екологічної політики залежатиме, в першу чергу, від універсальності фундаментальних принципів (раціонального і бережного використання ресурсів, неприпустимості забруднення навколишнього середовища і комплексної оцінки його стану, забезпечення екологічної безпеки та сталого розвитку економіки, запобігання екологічній шкоди та вирішення еколого-правових

спорів мирними засобами та ін.), котрі на даний час є розкиданими по різних міжнародно-правових актах та належним чином не класифіковані; 5) з метою підвищення ефективності міжнародної екологічної співпраці слід зосередити увагу на визначенні Конституцією форм і методів такої співпраці за конкретними його видами, зокрема кожному з цих видів доцільно присвятити окремий розділ; 6) окремо слід виокремити міжнародне співробітництво в галузі розвитку міжнародного і національного екологічного права кожної окремої країни, під чим розуміється уніфікація еколого-правової термінології, опрацювання міжнародних і узгоджених з ними національних стандартів якості навколишнього середовища, гармонізація міжнародного і національного екологічного права тощо; 7) створити нові або реформувати існуючі органи ООН з метою інституційного забезпечення ЕКЗ [204, с. 5-6].

З метою інституційного забезпечення Екологічної Конституції Землі виникає необхідність формування органів контролю за дотриманням задекларованих у ЕКЗ норм економічної діяльності національних і міжнародних виробничих структур. У зв'язку з цим, спираючись на фундамент, закладений вітчизняними дослідниками даної проблематики, зокрема Ю.Туницею [178] та Ю.Шемшушенком [204], пропонуємо створити наступні органи Організації Об'єднаних Націй, котрі б сприяли дотриманню норм Екологічної Конституції Землі: Раду з екологічної безпеки та сталого розвитку, Міжнародну організацію з питань екології та сталого розвитку, Міжнародний екологічний трибунал та Міжнародний екологічний фонд (схематично структуру пропонованих органів ООН відображено у додатку Г).

Рада з екологічної безпеки та сталого розвитку (далі Рада) повинна стати органом ООН, за яким буде закріплено ключові контролюючі функції з дотримання норм Екологічної Конституції Землі, рішення якого були б обов'язковими для виконання кожною країною, що входить до даної організації. Раду пропонуємо сформувати з науковців (представників по одній особі від кожної країни-учасниці організації), котрі є спеціалістами з

проблематики сталого розвитку. Головування на засіданнях Ради відводиться керуючому (спікеру), котрого обирає Рада шляхом голосування.

За Радою пропонуємо закріпити наступні повноваження:

- прийняття норм ЕКЗ, внесення до них змін, визнання їх такими, що втратили юридичну силу, скасування або призупинення їх дії;
- визначення ключових засад екологічної політики у глобальному вимірі;
- контроль за діяльністю Міжнародної організації з питань екології та сталого розвитку, Міжнародного екологічного трибуналу та Міжнародного екологічного фонду;
- обрання з членів Ради керуючого засідань (спікера), його заступника та секретаря, шляхом таємного голосування на період, передбачений нормами ЕКЗ;
- призначення та усунення з посад наступних осіб: а) голови Міжнародної організації з питань екології та сталого розвитку; б) головуючого судді та інших суддів Міжнародного екологічного трибуналу; в) голови Міжнародного екологічного фонду.

Міжнародну організацію з питань екології та сталого розвитку пропонуємо створити шляхом реформування існуючої Програми ООН з охорони довкілля (UNEP), котра сьогодні, як слушно зазначає Ю.Шемшукенко, «...переживає серйозну кризу. Про недостатню ефективність її діяльності неодноразово говорилося на різних екологічних форумах і з трибуни ООН» [204, с. 6]. Ключовим завданням даної організації повинна стати координація роботи її складових структурних одиниць – Комітету з відстеження екологічних правопорушень та оцінки завданих навколишньому природному середовищу збитків і Комітету зі сприяння сталому розвитку. Комітет з відстеження екологічних правопорушень та оцінки завданих навколишньому природному середовищу збитків вважаємо за доцільне сформувати з двох відділів: моніторинго-статистичного та експертно-аналітичного. В його обов'язки пропонуємо включити моніторинг

стану навколишнього природного середовища, виявлення фактів екологічних порушень, котрі загрожують погіршенням стану навколишнього природного середовища як у певному регіоні, так і в глобальному вимірі та оцінку збитків для суспільства внаслідок даних порушень. Комітет зі сприяння сталому розвитку, на наше переконання, необхідно сформувати на базі чотирьох відділів: а) відділу реагування на надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру, котрий би розробляв плани заходів з попередження потенційних природних і техногенних загроз та усунення наслідків тих загроз, що мали чи мають місце у певний момент часу; б) відділу аналізу якості екологічної політики країн, в обов'язки котрого вважаємо за необхідне включити аналіз якості екологічної політики країн-членів організації та розробку програм і стратегій подальшого сталого розвитку людської цивілізації, на які зможуть орієнтуватись уряди країн у процесі формування екологічної політики на своїх теренах; в) юридичного відділу, котрий повинен дати юридичну оцінку того чи іншого правопорушення і делегувати свого представника як обвинувачувача під час розгляду справи у Міжнародному екологічному трибуналі; г) відділу зв'язків з формальними і неформальними інститутами та громадськістю, обов'язком котрого повинно стати пропагування і роз'яснення на різних рівнях ідей сталого розвитку та об'єктивної необхідності екологізації суспільного буття, а також збір, опрацювання та перенаправлення у відділ аналізу якості екологічної політики альтернативних ідей отриманих «ззовні» стосовно покращення існуючої соціо-еколого-економічної ситуації як в регіональному, так і в глобальному масштабі.

Підтверджені факти порушень екологічного законодавства та вартісна оцінка завданих збитків, що були виявлені в ході діяльності структурних підрозділів Міжнародної організації з питань екології та сталого розвитку, направлятимуться до Міжнародного екологічного трибуналу, котрий, на основі Екологічної Конституції Землі, виноситиме вирок забруднювачеві. Варто згадати, що спробу утворення Міжнародного екологічного суду було

зроблено ще у 1994 році, коли у Мехіко на міжнародній установчій конференції з ініціативи вчених-екологів було утворено новий судовий орган під назвою «Міжнародний суд екологічного арбітражу та примирення», що складався з вчених-екологів, представників 24-х країн. Однак ця спроба не увінчалась успіхом. Дана судова інстанція виявилась практично бездіяльною у зв'язку з відсутністю єдиного фундаментального міжнародного екологічного нормативно-правового документу, котрий би консолідував усі до того прийняті міжнародні природоохоронні акти – Екологічної Конституції Землі. Існування Міжнародного екологічного трибуналу сприяло б зростанню ефективності притягнення до відповідальності за екологічні правопорушення, в тому числі і за порушення вимог Екологічної Конституції Землі.

Функцією Міжнародного екологічного фонду повинна стати акумуляція грошових ресурсів, отриманих шляхом стягнень із забруднювачів та їх перенаправлення на програми, що сприяють покращенню екологічної ситуації як на регіональному рівні, так і в глобальному масштабі, а також на фінансування усунення наслідків природних та техногенних лих, виходячи з подання Міжнародної організації з питань екології та сталого розвитку.

На наше переконання, пропонований інституційний механізм сприятиме прискоренню екологізації розвинутих економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів, що позитивно позначиться на екологічній ситуації загалом, створенні умов для ефективного використання, збереження та відтворення природних ресурсів, зменшенні навантаження на екосистему Землі шляхом провадження ощадливих методів природокористування, оптимізації структури економіки як кожної окремої країни, так і світової економіки загалом, стимулюватиме економічну зацікавленість у раціональному використанні природних ресурсів тощо.

Ядром даного інституційного механізму виступає Екологічна Конституція Землі, котра дозволить вирішити цілу низку важливих для світової спільноти і кожного її члена загальних проблем: 1) скристалізувати

систему екологічних прав людини та закріпити її право на безпечне навколишнє середовище; 2) визначити напрями світової екологічної політики та екологічного співробітництва держав і міжнародних організацій; 3) заповнити прогалини у міжнародно-правовому регулюванні екологічних відносин; 4) утворити додаткові міжнародні організаційно-правові та судові гарантії забезпечення екологічного правопорядку у світі; 5) сприяти сталому розвитку національних систем екологічного законодавства [204, с. 7].

3.2. Напрями трансформації економічної системи України у контексті посилення її екологізації

Перехід людства на постіндустріальний етап розвитку, посилення глобалізаційних процесів та екологізації економічних систем, потребують ґрунтовного дослідження та осмислення на парадигмальному рівні, що дозволить спрогнозувати подальші перспективи розвитку як національних економік, так і світової економіки загалом, привести інтелектуальний арсенал та пізнавальний інструментарій економічної теорії у відповідність до стрімких змін, що сьогодні маємо можливість спостерігати [106, с. 49-52]. Виходячи з таких міркувань вважаємо, що особливої актуальності сьогодні набуває проблема визначення напрямів трансформації економічної системи України у контексті її екологізації.

Проблема визначення стратегічної економічної моделі вітчизняної економіки не є новою, однак і не є до кінця вирішеною. З метою вирішення даної проблеми, на наше переконання, слід в першу чергу окреслити конфігурацію економічної системи України та виявити сукупність як економічних, так і неекономічних чинників, котрі здійснюють як безпосередній, так і опосередкований вплив на неї, що сприятиме отриманню найбільш відповідного рішення, котре дозволить вирішити цю доволі складну проблему.

Визначення конфігурації сучасної економічної системи України, котра, як слушно зазначають Я.Кульчицький та Б.Кульчицький, досі відчуває на собі колоніальну спадщину минулого, потребує її теоретичної оцінки, тобто першочерговим завданням є необхідність вирішення важливої теоретико-методологічної проблеми: «Чи можна охарактеризувати сучасну економічну систему України як національну економіку» [100, с. 194].

На наше переконання, під поняттям «національна економіка» доцільно розуміти відносно автономну економічну систему суверенної держави, котра забезпечує задоволення інтересів та потреб своїх громадян (у тому числі екологічних), створює передумови для розвитку економічної системи та її інтеграції до світового економічного простору з умовою забезпечення економічної безпеки держави.

Виходячи з такого підходу до трактування поняття «національна економіка» вважаємо, що економічну систему України поки зарано називати національною в повній мірі, вона лише стала на шлях свого розвитку. Подібну точку зору відстоюють Я.Кульчицький та Б.Кульчицький, котрі слушно зауважують, що з набуттям незалежності «...Україна опинилася у стані системної кризи, вихід з якої вбачається у переході від тоталітаризму до демократії, від колоніальної залежності до самостійної держави європейського типу, від економічного занепаду до сучасної структури економіки, інноваційного механізму економічного зростання та стійкого розвитку» [100, с.196].

На процес формування національної економіки України суттєвий вплив здійснює низка об'єктивних та суб'єктивних чинників. Серед об'єктивних, як слушно зазначають В.Мельникова та ін., варто виділити наступні: 1) розпад Радянського Союзу, котрий зумовив руйнацію традиційних економічних зв'язків; 2) значна сировинна та енергетична залежність від інших країн; 3) нераціональна та неефективна структура національного господарства; 4) ресурсоємне, екологічно шкідливе виробництво; 5) суттєва залежність від

іноземної допомоги; б) наслідки аварії на Чорнобильській атомній станції; 7) існування значного тіньового сектора економіки [134, с. 22].

Окрім цих чинників варто виділити як особливий чинник сьогодення військову агресію з боку Російської Федерації, спрямовану проти суверенітету та територіальної цілісності України, котра почавшись у 2014 році триває досі. Як зазначає Міністерство закордонних справ України, «...збройна агресія є лише одним з елементів гібридної війни Росії проти України. Іншими елементами стали: 1) пропаганда, що базується на брехні та підміні понять; 2) торговельно-економічний тиск; 3) енергетична блокада; 4) терор і залякування громадян України; 5) кібер-атаки; 6) категоричне заперечення самого факту війни попри наявність безлічі неспростовних доказів; 7) використання у своїх інтересах проросійських сил та держав-сателітів; 8) звинувачення іншої сторони у власних злочинах» [51].

Внаслідок збройної агресії Росії проти України загинули близько 9940 осіб, зазнали поранень близько 23455 людей. Крім цього, близько 1 млн. 584 тис. мешканців Криму та Донбасу були змушені покинути свої помешкання як внутрішньо переміщені особи. Станом на вересень 2017 року окупованими залишаються: Автономна Республіка Крим (26 081 км²), м.Севастополь (864 км²), частина Донецької та Луганської областей (16799 км²), що в сумі складає 43744 км² або 7,2% території України [51].

Щодо суб'єктивних чинників, що здійснюють значний вплив на формування національної економіки України поділяємо думку про доцільність виділення наступних: 1) повільний хід ринкових перетворень; 2) невідповідність державної влади та населення до реформування, важкий і хворобливий процес адаптації до нових економічних умов; 2) відсутність узгодженості відносин між законодавчою та виконавчою гілками влади; 3) недоцільне самоусунення держави від виконання регульованих функцій, помилки й прорахунки уряду; 4) «кумівство» та корумпованість у всіх гілках влади; 5) недостатня кількість кваліфікованих фахівців-реформаторів, котрі б шукали шляхи виходу з кризи; 6) політична нестабільність та зростання

соціальної напруженості, викликане величезною диференціацією доходів і зuboжінням значної частини населення; 7) особливості українського менталітету, котрі полягають в консерватизмі, обережності, надмірній терпимості та надії на чиюсь допомогу [134, с. 22].

Серед низки об'єктивних і суб'єктивних причин, що сповільнюють темпи системної трансформації економіки України, як слушно зазначають Я.Кульчицький та Б.Кульчицький, є і «...важка колоніальна спадщина, яка до цього часу відчувається практично у всіх її структурних елементах, включаючи такі важливі складові життєдіяльності соціуму, про особливе значення яких ще на зламі ХІХ-ХХ ст. писали І.Вернадський, М.Туган-Барановський, І.Франко та ін., як суспільна та економічна психологія, базові цінності суспільства, економічна, екологічна та політична культура, національна, державницька свідомість та почуття патріотизму, бажання і вміння відстоювати свої національні, у т.ч. економічні інтереси тощо» [100, с.196].

У даному контексті О.Скаленко, оцінюючи сучасний стан українського суспільства, прийшов до висновку, що воно переживає кризу перманентно-системного характеру, котра проявляється в обрамленні соціального простору економічною кризою, явищами дегуманізації та деморалізації суспільних відносин. Існує тенденція до зменшення довіри до влади, взаємодовіри та взаємоповаги між людьми, деградації відчуття відповідальності у політико-управлінській, економічній сферах та природного бажання творчо працювати [36, с.301-302].

Розпад Радянського Союзу став по-справжньому переломним моментом історії країн, що в нього входили. Пострадянські країни постали перед об'єктивною необхідністю становлення національних економік. Шлях трансформаційних перетворень для різних країн був неоднаковим. Це зумовлено тим, що трансформація, як слушно зазначає Н.Петришина, є «...складним, різнорівневим та багатоаспектним процесом, який передбачає перехід від однієї економічної системи до іншої і має свої особливості у

різних країнах...» [141, с. 32]. Усі країни колишнього Радянського Союзу зіткнулися з проблемою вибору методів перетворень, котрі б сприяли переходу від командно-адміністративної економіки до ринкової системи господарювання. Найбільшого поширення набули еволюційний (градуалістський) та радикальний («шокова терапія») методи трансформаційних перетворень.

Еволюційний шлях перетворень передбачає поступовий (еволюційний) поступ до зміни відносин з командно-адміністративних до ринкових, котрий може тривати більше десятка років. Яскравим прикладом отримання позитивних результатів від провадження реформаторських дій з використанням еволюційного методу трансформації економіки став для пострадянських країн Китай, де на протязі 1979-1989 рр., шляхом реформаторських дій, було сформовано двосекторну модель економіки. Виробництво споживчих товарів та переважної більшості капітальних благ регулювалось ринком, у той же час досить широко використовувались і прямі методи регулювання, що у своїй сукупності зумовило у даний період перевищення 10% річних темпів економічного зростання, підвищення рівня життя, зростання у п'ять разів обсягів зовнішньої торгівлі, створення понад 10 млн. приватних підприємств у сфері послуг, роздрібній торгівлі і легкій промисловості та зростання прямих іноземних інвестицій в китайську економіку [7, с. 53].

Узагальнюючи наявні підходи до дослідження трансформаційних економік, Н.Гражевська виокремлює такі специфічні риси китайської національної моделі соціально-економічних перетворень: 1) перехід до нової економічної системи відбувався без радикальних змін ключових параметрів стійкості панівного суспільного ладу, зокрема ідеології, реалій тоталітарного соціалізму керівної ролі комуністичної партії та авторитарної влади, проте з допущенням приватного підприємництва та ринкової свободи при умові збереження централізованого планового розвитку економіки; 2) інституційна еволюція, котра передбачає планову, послідовну трансформацію економічної

системи та відсутність радикальної, стихійної ломки; 3) керований характер, підконтрольність перетворень, що проводяться під управлінським впливом державної влади, котра використовує адміністративні та економічні методи управління, поступово переносючи центр ваги на економічні; 4) поетапний (інкрементний) характер реформ, суть яких криється не у перерозподілі наявного обсягу ресурсів, а в зростанні ролі ринкового механізму у створенні та перерозподілі частини ресурсів, що зростає, при цьому кожний наступний етап трансформаційних перетворень ґрунтується на попередніх досягненнях та підпорядковується виконанню більш складніших завдань, що пов'язані з появою нових можливостей; 5) співмірність внутрішніх трансформацій та панівних міжнародних тенденцій, активне залучення країни до процесу глобалізації, котрий китайський уряд використати у національних інтересах [42, с. 147-149].

Попри високу ефективність застосування градуалістського методу у Китаї низка дослідників, зокрема Дж.Сакс і О.Пивоварський, відстоюють думку, що: «Багато хто переконаний, що реформи мають здійснюватись менш рішуче і навіть поступово, але досвід країн, що опинилися у глибокій кризі, засвідчує протилежне. Повільні реформи можна дуже легко звести нанівець через протистояння й чвари в політиці. Всілякі політичні угруповання, захищаючи свої часткові інтереси, блокують перетворення, яких потребує все суспільство. Демократичний уряд може уникнути такої патової ситуації, якщо не почне відкладати проведення реформ. Зрозуміло, на чергових виборах йому доведеться звітувати перед виборцями, але до того часу економічні перетворення вже дадуть необхідні плоди» [155, с. 338-339].

Радикальний метод трансформаційних перетворень («шокова терапія») є комплексом радикальних заходів, покликаних оздоровити економіку, котрий, як правило, супроводжується тимчасовим стрімким зростанням цін, падінням зайнятості тощо. Програма «шокової терапії» була розроблена фахівцями МВФ й Світового Банку, котрі відштовхувались від постулатів монетаристської теорії. Вона передбачала сукупність чотирьох завдань: по-

перше, макроекономічну стабілізацію, шляхом проведення жорсткої податкової та кредитної політики, вилучення з обігу незабезпеченої грошової маси; по-друге, лібералізацію економіки, котра полягала у проведенні цінової реформи та реформи банківської системи, лібералізацію зовнішньої торгівлі, надання підприємствам права змінювати профіль своєї діяльності, зняття обмежень на створення нових компаній та розширення поля підприємницької діяльності; по-третє, формування та розвиток приватного сектора, приватизація державної власності; по-четверте, зміну ролі держави: відмову від панування державної власності та прямого контролю над виробництвом, розвитку непрямих методів регулювання – монетарної і фіскальної політики [141, с. 33]. Даним шляхом переходу до ринкової економіки, з певною мірою послідовності скористалися країни Центрально-Східної Європи, зокрема Польща та Україна. У Польщі протягом 1990-1991 рр. урядом Лешека Бальцеровича, за допомогою «шокової терапії» вдалося побороти інфляцію та вивести національну економіку на шлях економічного зростання.

Проведення ж в Україні «шокової терапії» попри існування хороших стартових умов для ринкових перетворень у порівнянні з іншими пострадянськими країнами (станом на 1989 р. Україна була другою після Росії державою СНД за виробничим потенціалом (на неї припадало більше 16% загальносоюзного національного доходу), кількістю населення (52 млн. осіб або 18% загальної чисельності населення колишнього СРСР) та значними запасами природних ресурсів) не дало очікуваних результатів [60]. Впродовж 1991-1999 рр. відбувався перманентний економічний спад, ВВП скорочувався в середньому на 9,5 % щорічно. На кінець 1999 р. він вже становив лише 38 % від рівня 1990 р. [146, с. 108]. Зокрема впродовж 1994 року падіння ВВП у країні склало 23%, промислового виробництва – 27,8%, у тому числі випуску непродовольчих товарів – 40,4%, сільськогосподарське виробництво зменшилось на 16,5%. Суттєво розбалансованими були грошова та фінансова системи. Мала місце рекордна за світовими мірками гіперінфляція попереднього року, котра становила 10255%. Дефіцит

державного бюджету, котрий у жовтні 1994 року досяг рівня 18,9%, покривався прямою грошовою емісією Нацбанку. Все це у своїй сукупності зумовило падіння життєвого рівня населення, зокрема середня заробітна плата робітників та службовців, що становила \$22,4, забезпечувала лише 40% прожиткового мінімуму [22, с. 17-18].

А.Колганов і О.Бузгалін причину провалу економічних реформ в Україні на початку 90-х років ХХ століття пояснюють тим, що на практиці в Україні, як і в більшості країн СНД, процес «реформ» швидко змінив свій напрям, зумовивши формування кримінально-олігархічного капіталізму залежного типу як виду трансформаційних економік. Для нього, як слушно зазначають згадані дослідники, «...характерним є домінування локального монополістичного контролю і регулювання в області координації (алокції ресурсів) при збереженні значних бюрократичних пережитків планової системи (перш за все державного патерналізму) і розвиткові добуржуазних (натуральне господарство, клановість) форм; переважання кримінально-олігархічних форм капіталістичної власності, гранична ступінь розвитку корпоративної конкуренції (зіткнення кланів, еліт і т.п.)» [92, с. 617]. У випадку слабкості інституційної системи та центральної влади такого роду модель приведе до кризи і стагнації, що і відбулося в Україні. Говорячи про соціальну складову даної моделі, то вона характеризується, як правило, реалізацією лише мінімальних соціальних цілей з метою стримування соціальної напруженості або для масової підтримки того чи іншого з кланів [92, с. 617].

У даному контексті Л.Шевченко та ін. слушно зазначають, що криміналізація економіки є переведенням «...взаємовідносин учасників господарського процесу в сферу деструктивно-руйнівних, антисоціальних, антагоністичних за своїм характером відносин, які негативно впливають на економічну безпеку держави, руйнують її економічну основу» [133, с. 155]. Поділяємо думку дослідників, що ключовою детермінантою криміналізації вітчизняної економіки і економічної злочинності у перші роки після набуття

статусу незалежної держави стали грубі порушення регулятивних функцій управління в економічній системі, що зумовило хибну політику проведення реформ [133, с. 155]. У даному контексті С.Вегера зауважує, що у зв'язку з відсутністю необхідного державного управління і контролю зріс рівень тінізації економіки, невідповідності нікому великої кількості підприємств [22, с. 18].

Специфіка тінізації економіки України в період ринкових трансформацій зумовлена наступними чинниками: по-перше, особливостями її існування в попередніх умовах, тобто особливостями радянської економічної системи котра характеризувалася дефіцитом, потенційною інфляцією, ідеологією тощо; по-друге, спадковістю вже існуючих форм та їх еволюцією в нових умовах; по-третє, позицією країни, економічна система якої перебуває на трансформаційному етапі розвитку, у світовому господарстві; по-четверте, впливом глобалізаційних процесів на національний менталітет країни, що, у свою чергу, зумовлює створення специфічних форм прояву тіньової економіки [133, с. 154].

Розвиваючи свою думку з приводу кризовості економічної ситуації в Україні та посиленні її криміналізації, Л.Шевченко та ін. слушно звертають увагу на умови в яких проводилось реформування економіки України, зокрема мала і має місце сьогодні проблема правового дефіциту, котрий у великій мірі є штучно створеним за рахунок свідомої затримки прийняття невідкладних законодавчих рішень. Посилення економічних та фінансових можливостей осіб, задіяних в тіньовому секторі вітчизняної економіки, зумовлює зростання масштабів підкупу державних чиновників: «...87% опитаних українських підприємців підтвердили, що безпосередньо стикаються з корупцією у держустановах і змушені сплачувати хабарі; 77% – упевнені, що працівники контролюючих органів штучно створюють ситуації, які провокують на порушення законодавства» [133, с. 155, 160]. Таким чином приходимо до розуміння суспільної небезпеки криміналізації економіки, котра полягає у прихованому перерозподілі доходів, загрозі ключовим

економічним інтересам країни, дестабілізації економічного життя, посиленні соціальної напруженості та відсутності довіри до влади серед населення [133, с. 156-157]. У даному контексті В.Кульчицький та Б.Тищик, доречно підкреслюють, що «...Україна має усі можливості стати однією з найрозвинутіших, найбагатших держав світу. Були б тільки у ній при владі патріотично налаштовані, професійні, немеркантильні керівники, які дбали б не про свої особисті, вузькопартійні чи кланові інтереси, не оглядалися б на сусідів, не розмовляли б чужою мовою, а дбали б про добро рідної землі, рідного народу» [101, с. 598].

Порівнюючи трансформаційні процеси в Україні, в Польщі та у Китаї, на умови, в яких проводились реформи акцентує увагу і В.Бандера, котрий говорячи про кризову ситуацію, яка склалася в нашій державі на початку 90-х років, слушно зазначає, що Україна «...відрізняється від Польщі, де сутність «переходу» полягала передусім у системній зміні командної системи на ринкову і потребувала лише невеликого регулювання завдяки розпаду радянського блоку з його досить слабкими угодами РЕВ. Так само і Китай іде від радянської моделі економіки до її ринкової системи, маючи свою державність» [19, с. 452-453]. У даному контексті М.Диха доречно зауважує, що «...Україна більше ніж інші колишні республіки була інтегрована в єдиний народногосподарський комплекс СРСР, значна частина її економіки працювала на військово-промисловий потенціал, а основні фонди мали великий ступінь зносу. Основу господарства становили галузі, що важко піддавались реформуванню, які й у розвинених країнах здебільшого є малорентабельними або дотаційними. Тому створення збалансованого господарського комплексу на ринкових засадах передбачало не тільки зміну функціональних зв'язків, а й кардинальну реструктуризацію економіки, інше розміщення продуктивних сил. Суть соціально-економічної трансформації мала зводитись до того, щоб змінити існуючий економічний порядок (економічну систему), забезпечити економічне зростання на основі науково-обґрунтованих підходів, концепцій, моделей» [54, с. 72]. Однак причиною

провалу політики радикальних перетворень, на переконання науковця, стали не лише прорахунки та недалекоглядність тодішніх реформаторів, а й політичні процеси, зокрема, неготовність до рішучих дій та гальмування і протидія будь-яким змінам з боку української посткомуністичної політичної верхівки, котра, на відміну від лівих сил інших європейських країн, які після падіння комуністичних режимів адаптували свою ідеологію до нових умов і долучилися до розбудови ринкової економіки з соціальною спрямованістю, агітувала українське суспільство рухатися не вперед, а назад [54, с. 74].

М.Павловський в процесі аналізу дій реформаторів на початку 90-х років виявив наступні стратегічні помилки, що не дозволили «підняти» економіку «з колін»: 1) реформи розпочалися без мети, без системності та без створення необхідних умов для розвитку вітчизняного промислового виробництва, що фактично залишило українську ринкову систему без належної фундаментальної основи; 2) перевагу було надано шляху до дикого капіталізму; 3) державу відгородили від регулювання економіки; 4) у тогочасних політичних та економічних лідерів спрацювала більшовизація мислення, що виявилась у переході від однієї крайності суспільного розвитку – державного соціалізму, котрий передбачає абсолютну регламентацію державою економічного життя, до іншої – дикого капіталізму, що виключає державне втручання у економічні процеси, відводить державі роль «нічного вартового» [140, с. 62-63].

Погоджуємось з Б.Лановиком, М.Лазаровичем, В.Чайковським у тому, що попри затяжну системну кризу та її вкрай негативні наслідки, економічна політика України досі не має стратегічної основи, здійснюється фрагментарно, і як правило, зусиллями Національного банку, що зовсім недостатньо для формування передумов економічного зростання. Уряд у різних складах виявлявся неспроможним забезпечити адекватне управління економічними процесами, більше того, значною мірою сприяв «тінізації» української економіки та відлякував зовнішніх інвесторів. Законотворча діяльність парламенту була суттєво політизована, що сприяло зростанню

економічних втрат для держави та створило несприятливий економічний режим у країні. [110, с. 251-252]. У таких умовах про «оспіване» політиками покращення життя пересічного громадянина говорити не приходиться, адже як доречно зазначає Д.Норт: «Не можна мати продуктивного суспільства з високими доходами за умов політичного безладдя» [136, с. 46].

В даному контексті поділяємо думку О.Соскіна, що «...сьогодні в Україні співіснують три моделі економічного розвитку: 1) модель державного соціалізму; 2) модель державно-монополістичного капіталізму; 3) модель народного капіталізму. Кожній моделі притаманні свої атрибути, як-от: цілеспрямованість; ідеологічне підґрунтя; внутрішній і зовнішній виміри; певна модель влади; характер розвитку; способи, механізми та інструменти реалізації; управлінські інститути; носії і прибічники» [166].

Перша модель – модель державного соціалізму, як вважає науковець, є системою економічних відносин, котрі базуються на державній власності та надмірній ролі держави в економічному житті. Дана модель розвитку економіки дісталася нам у спадок від російсько-радянської імперії, у складі якої перебувала Україна. Модель державного соціалізму орієнтована на всебічний розвиток державної власності, державного сектора економіки, нерівноправних інтеграційних зв'язків із Росією, існування тотальної адміністративно-командної бюрократичної системи, державної валютної та зовнішньоекономічної монополії, трудових армій, колгоспів і радгоспів, фабрично-заводської організації промислового сектора, директивного планування, низки популістських соціальних програм та пільг. Ідеологічною основою моделі цієї моделі розвитку є комуністична ідеологія. Як засвідчила історія розвитку всіх посткомуністичних країн, цій моделі притаманний реакційний, тоталітарно-тиранічний характер [166].

Друга модель – модель державно-монополістичного капіталізму – передбачає створення замкнених груп олігархічного спрямування, котрі базуються на державно-монополістичній власності та орієнтуються на пріоритетний розвиток експортоорієнтованої та сировинної моделі

економіки. Іншими словами суть даної моделі виглядає наступним чином: до влади приходить клан, котрий вийшов із надр комуністичної номенклатури, захоплює державну власність та проводить її перерозподіл в особистих інтересах, усе більше трансформується у верховну касту, що здобуває риси фінансової олігархії [166].

Третя модель – модель народного капіталізму, – на переконання дослідника, відповідає як національним інтересам України щодо забезпечення її економічної незалежності, так і ментальності українців, так як основними параметрами даної економічної моделі у внутрішньому вимірі є: 1) недопущення існування умов для розвитку в Україні державно-монополістичної, кланово-олігархічної економічної моделі; 2) скорочення питомої ваги етатизму в житті кожного пересічного громадянина та надання йому якомога більшого спектра свобод; 3) утвердження експортоорієнтованої, інноваційно-інвестиційної моделі розвитку економіки; 4) формування відносин між економічними суб'єктами на принципах відкритої конкуренції; 5) трансформацію приватної власності на органічний елемент суспільного устрою, характерного більшості населення України, а не привілейованій вузькій касті олігархів; 6) формування потужного середнього класу приватних власників; 7) створення великої кількості малих та середніх приватних суб'єктів господарювання, що сприятиме відновленню генетично властивого українській нації тяжіння до приватної власності; 8) запровадження простої в адмініструванні моделі оподаткування; 9) зміцнення національної грошової одиниці; 10) введення валютного комітету, що передбачає прив'язку гривні до чотирьох основних валют; 11) реалізацію національної кадрової революції: в уряді, на підприємствах ключові позиції мають зайняти національне свідомі, економічно підготовлені, високоосвічені, ефективні фахівці, котрі дотримуються принципів християнської моралі в повсякденному житті [166].

«Україна, – як слушно зауважує І.Кірнос, – обрала шлях розвитку від тотального соціалізму в бік скорочення соціальних гарантій держави» [89, с.

32]. Проте, поділяємо думку дослідника, що має місце діаметрально «...протилежний односторонній процес: очікування населенням соціальних гарантій від держави при посиленні індивідуалізму і небажанні робити свій внесок у добробут суспільства через солідарну розподільну систему [89, с. 32-33].

Як же сформуванню основи вітчизняної економічної політики – єдину стратегічну модель розвитку, від чого відштовхуватись, яку економічну модель брати за приклад і чи взагалі доцільно копіювати чужий рецепт успіху?

У даному контексті О.Беляєв, А.Белло, В.Кириленко та ін., доречно зазначають, що «...глобалізація світового економічного простору із притаманною для неї лібералізацією економічних процесів, ринків капіталу, робочої сили, товарів і послуг, утворення регіональних угруповань національних економік заради досягнення їх якісно нового конкурентного статусу обумовлюють значні й численні виклики перед українською спільнотою, для вчасного та ефективного реагування на які необхідні виважені стратегія і тактика реформування вітчизняної економіки. Глибоке усвідомлення закономірностей еволюції національних моделей економічних систем, що ґрунтується на наявному передовому досвіді, у теперішніх умовах може бути методологічним орієнтиром для конструювання відповідної економічної та соціальної політики в Україні, а також пошуку й реалізації державою збалансованої моделі соціально-економічної трансформації, здатної забезпечувати позитивні синергійні ефекти від радикальних зрушень у високодинамічному внутрішньому та зовнішньому політико-економічному середовищі» [135, с. 3].

Серед науковців не припиняються численні дискусії з приводу вибору найбільш прийнятної та ефективної стратегічної економічної моделі для України на початку XXI ст. Так І.-С.Коропецький, І.Михасюк та І.Грабинський [41, с. 215; 96, с. 162; 132, с. 37] вважають за доцільне орієнтуватись на французьку економічну модель, котра, як зазначає

Ю.Ніколенко, «...характеризується різноманітністю економічних інструментів, включаючи стратегічне планування, стимулювання конкуренції, регулювання. Відмінною особливістю цієї моделі ринку є включення стратегічного планування у ринковий механізм. Французька модель виходить з того, що ринок сам по собі не вирішує багатьох проблем. Зокрема, не вирішує проблеми соціального захисту населення; не забезпечує проведення фундаментальних наукових досліджень; слабку участь бере у створенні і розвитку соціальної інфраструктури» [142, с. 130-131].

А.Ліндбек, Ю.Туниця та І.Тивончук вважають, що більш прийнятною для України могла б стати шведська модель соціального ринкового господарства, в основі якої лежить так званий функціональний соціалізм, суть котрого полягає у збереженні основних засобів виробництва в приватному володінні за відторгнення від капіталу права розпорядження всіма доходами. Суттєва частка доходу вилучається у бюджет з метою подальшого перерозподілу на соціально-економічні потреби. Дана модель включає різні форми власності: державну, корпоративну, комунальну і кооперативну. В умовах ринкової економіки державне регулювання економічних процесів не спрямовується на приватного сектора, розвиток котрого відбувається за законами конкурентної боротьби на споживчому ринку [142, с. 131-132].

Як зазначає у даному контексті А.Ліндбек, дана модель на початкових стадіях економічного реформування у постсоціалістичних країнах може стати взірцем для наслідування, адже вона гармонійно «...поєднує ефективність, динамізм і гнучкість капіталістичної ринкової економіки з економічною безпекою та рівністю...» [219, с. 145].

Схожої думки дотримується Ю.Туниця, озвучуючи власний варіант використання ключових ідей шведської моделі трансформації економіки: «Не опускаючи доходи нижче 30 % від середнього для найбідніших верств і не стимулюючи (обмежуючи фіскальними засобами) доходи, вищі 70 % для найбагатших громадян, тим самим держава спроможна створити

середньозаможне суспільство (модель Швеції), де нема надбагатих і надбідних людей» [179].

І.Тивончук попри переконання, що шведська модель соціальної ринкової економіки для України підходить найбільше, відкидає необхідність її «сліпого» копіювання, «...але при формуванні власної системи ринкової економіки вона може максимально орієнтуватись саме на неї» [172, с. 38].

Л. Мекшун позитивно оцінюючи модель Швеції як взірець для України додає, що кращого результату в нашій країні вдасться досягти, якщо гармонійно поєднати сильні сторони шведської моделі «демократичного соціалізму» та німецької моделі «добробуту для всіх», котра поєднує соціальний захист людини з почуттям її соціальної відповідальності, що виступає рушійною силою суспільного прогресу [126, с. 31-37; 142, с. 130]. Свою позицію науковець пояснює тим, що дані моделі «...орієнтовані на політичну культуру й етичні ідеали, а саме: повагу до законів і державної влади, готовність до ризику при впровадженні нових ідей і одночасної відповідальності за наслідки своєї діяльності, повагу до приватної власності, дотримання моральних і правових норм, відданість своїй професії, саме те, до чого повинна прагнути Україна на сучасному етапі соціально-економічного розвитку» [126, с. 37].

Дещо схожу теоретико-методологічну позицію до позиції І.Тивончука [172] висловлює О.Прутська, котра аргументовано стверджує: «Світовий досвід доводить, що жодна країна, яка стала на шлях незалежності при розбудові власної держави, ніколи не досягала успіхів, копіюючи чужу практику. Навпаки, визначні досягнення Японії, Німеччини, нових індустріальних країн базуються на власній економічній специфіці, своїх історичних традиціях, генетичному корінні, культурі свого народу» [144, с. 51].

У даному контексті львівські дослідники З.Ватаманюк, С.Панчишин та ін. стверджують: «Основою моделювання як політичної, так і економічної системи держави є визначення головних цінностей народу та особливостей

його ментальності. Ментальність визначає форму політичного правління, остання, у свою чергу, – тип економічної системи» [61, с. 461].

Справді, кожен народ є по-своєму унікальним, відмінним від інших, зі своїми традиціями, культурою, світоглядом, ментальністю, історією, людським капіталом, географічним розташуванням тощо і йому необхідно підібрати такі специфічні соціально-економічні параметри, котрі є притаманними лише йому, бо лиш у такому випадку може йти мова про формування процвітаючої, конкурентоздатної, економічно захищеної національної економіки.

Виходячи з аналізу німецької та шведської моделей економіки, Л.Мекшун в нашій країні пропонує використати принципи, запропоновані В.Ойкеном:

1. Принцип сильної держави, котрий виключає втручання держави у господарські процеси, відводячи їй місію створення необхідних правових умов для їхнього ефективного розвитку.

2. Принцип індивідуальної свободи: економічний лад має відповідати ідеалам свободи і гідності людини, захищати приватну власність і приватну автономію.

3. Принцип системної економічної політики, що передбачає орієнтацію економічної політики на ієрархію політичних цілей та спрямованих на їхню реалізацію програм, а не долати всі проблеми, які виникають через постійне і безладне втручання держави в економіку [126, с. 36-37].

Однак ми вимушені не погодитись з доцільністю використання в Україні першого принципу – сильної держави, у трактуванні, що передбачає відсутність державного втручання в економіку. У даному контексті повністю поділяємо точку зору І.Рижого, що базову основу сучасної моделі вітчизняної економіки має складати змішана економіка, де «...органічно поєднуються і доповнюють одне одного приватний, державний та муніципальний сектори, ринкові та державні регулятори, тобто грошово-фінансові та адміністративно-планові інструменти і важелі, внутрішні і

зовнішні чинники соціально-економічного розвитку» [148, с. 47]. Необхідно сформувати таку інтегральну модель економіки, суть якої не зводиться лиш до механічного («сліпого») перенесення чужого досвіду на власний ґрунт. Це дозволить уникнути однобічності, односторонності у постановці і вирішенні першочергових завдань, гіпертрофії одних складових на шкоду іншим, що, як довела історія трансформаційних перетворень в Україні, веде до помітної деформації системи [148, с. 47]. Так в Україні, як слушно підкреслюють О.Веренич та Т.Подчасова, у рамках запозиченої моделі, зміна форми власності, котра розпочалася широкомасштабною приватизацією державних підприємств без вагомого економічного, соціального, технологічного, екологічного обґрунтування, без врахування регіональних особливостей, створилося становище, коли органи регіонального управління, де-факто, не впливали на ефективність приватизації, а лише «сліпо» виконували плани, котрі централізовано розроблялися Фондом державного майна України, що звело процес приватизації до процедури юридичного переоформлення права власності на активи підприємств і жодним чином не пов'язувалося із залученням додаткових інвестицій, з ефективним функціонуванням підприємств у постприватизаційний період. Такий підхід до приватизації державного майна (а саме відсутність будь-якого зв'язку приватизації підприємств з розвитком територій, на яких вони розташовані) спричинив масове безробіття [24, с. 61].

Виходячи з «гіркого» досвіду не до кінця обдуманого реформування вітчизняної економіки, поділяємо думку, що інтегральна модель соціально-економічного устрою України повинна увібрати в себе все розмаїття сучасного цивілізаційного процесу, його найвищі економічні, соціальні і науково-технічні досягнення та, одночасно, твердо опиратись на власну господарську структуру, її порівняльні і конкурентні переваги, враховуючи при цьому національні історичні, економічні та соціальні особливості. Серцевиною пропонованої моделі має стати здійснення глибоких структурних зрушень в економіці відповідно до світових тенденцій

економічного та науково-технологічного процесу. Ключовими її елементами є інноваційна та соціальна складові. Інноваційна складова, з однієї сторони, сприяє забезпеченню оновлення виробництва, його матеріальних активів та форм організації й управління, всіх суміжних сфер життєдіяльності, а з іншої, стає каталізатором проривних технологій, котрі гарантуватимуть випереджаюче економічне зростання в порівнянні з європейськими та середньосвітовими темпами. Соціальна складова є «лакмусовим папірцем» (індикатором) сфери розподілу і перерозподілу національного продукту [148, с. 47].

Разом з тим, поділяємо думку Б.Кульчицького та Я.Кульчицького, що в існуючих умовах посилення глобалізаційних процесів державі необхідно розробити стратегію ефективного входження України у глобальний економічний простір, котра ґрунтуватиметься на гармонійному «...поєднанні принципів відкритості економіки із захистом внутрішнього ринку, аналізі державних, регіональних та галузевих концепцій і програм соціально-економічного розвитку у співставленні із загальною ситуацією на світовому ринку і перспективами інтеграції України у світову економіку, узгодженні норм законодавства України з міжнародними нормами та правилами і розробленні законопроектів щодо їх максимальної інтеграції» [100, с. 244-245].

У даному контексті заслуговують уваги застереження Н.Гражевської: «Зважаючи на те, що сучасна світова економіка вступає в період завершення чергового еволюційного циклу розвитку, слід взяти до уваги значні екзогенні та ендогенні ризики трансформації економіки України» [42, с. 218-219]. Системні ризики екзогенної природи, як зазначає науковець, зумовлені біфуркаціями світогосподарської системи та стремліннями економічно розвинутих країн перемістити тягар витрат трансформації на нові та традиційні перехідні економіки. Ендогенні ж ризики пов'язані з формуванням у перехідних економіках моделі залежного типу розвитку внаслідок їхньої інституційної слабкості та структурної відсталості. У своїй

сукупної екзогенні та ендогенні ризики породжують небезпеку мультиплікації негативних тенденцій [42, с. 219].

Беручи до уваги факт, що характерною домінантою трансформації сучасних економічних систем є екологізація, вважаємо за необхідне звернути увагу на екологічну складову трансформаційної моделі розвитку вітчизняної економіки.

Україна володіє значними запасами природних ресурсів, проте їх використання в національній економіці є недостатньо раціональним. Зокрема, як зазначає А.Цибуляк, це стосується «...високої ресурсоемності ВВП, яка в два-три рази перевищує середній рівень, притаманний країнам ЄС; низького рівня глибини переробки мінеральної сировини; недостатності екологічно чистих територій відносно загальної площі країни; зменшення обсягів фінансування природоохоронної діяльності та ін.» [197, с. 32].

Згідно з рейтингом країн за Індексом екологічної ефективності (див. п.2.1.) у 2018 році Україна серед 180 країн посіла лише 109 сходинку (див. дод. Д) [221]. Така рейтингова позиція викликає занепокоєння, адже протягом 2012-2016 рр. спостерігалася тенденція до покращення рейтингових позицій нашої країни за даним індексом, зокрема у 2016 р. Україна зайняла 44 сходинку рейтингу із 180 країн, що досліджувались (детальніше див. дод. Е) [212, 210, 211, 216, 215, 214, 221]. В розрізі напрямків, а саме «стан навколишнього середовища» та «життєздатність екосистеми», за якими формувався рейтинг країн за Індексом екологічної ефективності у 2018 р., Україна зайняла 87 (значення 64,44 зі 100-а) та 139 (значення 45,16 зі 100-а) місця в рейтингу відповідно. За напрямком «стан навколишнього середовища» найвище місце у рейтингу (15 зі значенням 88,71) зайняла категорія «забруднення важкими металами», найнижче науковці оцінили «якість води та санітарію» у нашій країні – 63 позиція у загальному рейтингу зі значенням 60,89. За напрямком «життєздатність екосистеми» «найслабкішою», на переконання аналітиків, виявилась категорія «ліси», котра була оцінена значенням 14,08 та зайняла 93 позицію у рейтингу країн;

найвище дослідники оцінили відсоток очистки стічних вод («водні ресурси») значенням 78,76 та 69 місцем у рейтингу (див. дод. Ж та дод. И) [221].

Виходячи з низьких рейтингових позицій України за Індексом екологічної ефективності, вважаємо, що в нашій країні сформувалась яскраво виражена екологічна криза, зумовлена свідомим ігнорування законів розвитку і відтворення природно-ресурсної системи держави. У даному контексті М.Хвесик та А.Степаненко виділяють наступні першопричини існуючих у нашій країні екологічних проблем: 1) отримана у спадок від колишнього Радянського Союзу структура економіки з переважаючою часткою ресурсо- та енергомістких галузей, негативний вплив якої посилюється з переходом до ринкових умов; 2) зношеність та моральна застарілість основних фондів промислової та транспортної інфраструктур; 3) існуюча система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища і регулювання використання природних ресурсів; 4) відсутність виразного розмежування природоохоронних і господарських функцій; 5) недостатня сформованість інститутів громадянського суспільства; 6) недостатність розуміння суспільством принципів збереження навколишнього природного середовища та переваг сталого розвитку; 7) недотримання чинного природоохоронного законодавства [192, с. 76].

Проте, як доречно зауважує А.Жихарева, екологічна ситуація в Україні, в силу наявних проблем (АТО, зниження рівня суспільної стабільності, важка соціально-економічна ситуація, підвищення забруднення території) мало привертає уваги як влади, так і громадськості [67, с. 74]. У даному контексті Л.Гринів, М.Кічурчак на основі проведених досліджень прийшли до висновку, що існуючі тенденції, пов'язані з загостренням екосоціальних проблем, вимагають визначення національних пріоритетів екологічно збалансованого розвитку України. Проте, поділяємо думку науковців, що такого роду питання займають ще дуже мізерну частину в державних програмах економічного реформування. Переважно до їх розв'язання підходять формально, без належного обґрунтування особливостей

національної економіки, що у свою чергу, зумовлює неадекватні результати і наслідки економічних перетворень й ускладнює процес побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки в державі [45, с. 365].

На наше переконання, стратегічним національним пріоритетом екологічно збалансованого розвитку повинна стати екологізація як економічного, так і суспільного життя та поступовий перехід на ноосферні принципи господарювання, котрі закладені у концепції сталого розвитку суспільства.

Аналіз досвіду низки країн, що стали шлях сталого розвитку, як зазначає М.Бондарець, дає підстави стверджувати, що ефективні національні стратегії сталого розвитку розвинутих країн мають спільні особливості, котрі доцільно досліджувати та враховувати транзитивним країнам, а саме: 1) неухильне та послідовне втілення у життя політичних зобов'язань щодо обраного курсу на сталий розвиток і відповідна розробка та реалізація стратегії; 2) поєднання стратегічного і прагматичного підходів щодо бачення майбутніх перспектив розвитку, на фундаменті котрого засновано стратегічний план дій; 3) провідна роль у формуванні стратегії сталого розвитку належить країні та її народу, а не міжнародним інституціям та організаціям, тому що це призводить до ускладнень та невдач; 4) стратегія сталого розвитку окремої країни, як правило, представляє собою, офіційний документ, що включає формулювання стратегії, участі та імплементації. Дослідник переконаний, що узагальнивши вищенаведені особливості, можна сформулювати наступні першочергові принципи, котрі дозволять кожній країні, і Україні зокрема, успішно просуватися на шляху до сталого розвитку: 1) стратегічне планування повинне враховувати роль та місце вже діючих стратегій і планів розвитку; 2) стратегії сталого розвитку мають співпрацювати з існуючими стратегіями, домагаючись їх конвергенції та інтеграції; 3) з метою забезпечення координації сталого розвитку вкрай необхідним є створення відповідного Інституту: комісії, міністерства, або національної ради, котра матиме підтримку на урядовому рівні [11].

Поділяємо думку, що у зв'язку зі специфічністю умов, котрі сьогодні склались у вітчизняній перехідній економіці, доцільно сконцентрувати основну увагу на збалансованому природокористуванні, так як це не вимагає додаткових фінансових ресурсів, достатнім є лише зміна стратегічного менеджменту в сфері природокористування на основі введення, згаданої вище, ноосферної моделі та її функцій в макроекономічний аналіз [45, с. 365].

Висновки до розділу 3

На основі дослідження перспектив екологізації розвинутих економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів та дискусій щодо напрямів трансформації економічної системи України у контексті посилення її екологізації можемо зробити наступні узагальнення:

1. Доведено необхідність перетворення складного і досить суперечливого процесу глобалізації у інституційно оформлений та свідомо спрямований процес, котрий базуватиметься на засадах рівноправного діалогу таких сфер як економіка, суспільство та природа.

2. Обґрунтовано необхідність створення глобального еколого-правового акту – Екологічної Конституції Землі, завданням якого стало б визначення обов'язкових норм поведінки у стосунках між суспільством та природою у всіх країнах світу.

3. З метою інституційного забезпечення Екологічної Конституції Землі запропоновано сформувати низку органів контролю за дотриманням задекларованих у ній норм економічної діяльності національних та міжнародних виробничих структур, а саме: Раду з екологічної безпеки та сталого розвитку, Міжнародну організацію з питань екології, Міжнародний екологічний фонд, Комітет з відстеження екологічних правопорушень, Міжнародний екологічний трибунал, Комітет зі сприяння сталому розвитку.

Пропонований інституційний механізм сприятиме прискоренню екологізації розвинутих економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів, що позитивно позначиться на екологічній ситуації загалом, створенні умов для ефективного використання, збереження та відтворення природних ресурсів, зменшенні навантаження на екосистему Землі шляхом провадження ощадливих методів природокористування, оптимізації структури економіки як кожної окремої країни, так і світової економіки загалом, стимулюватиме економічну зацікавленість у раціональному використанні природних ресурсів тощо.

4. Запропоновано авторське трактування поняття «національна економіка». Під національною економікою розуміємо відносно автономну економічну систему суверенної держави, котра забезпечує задоволення інтересів та потреб своїх громадян, створює передумови для розвитку економічної системи та її інтеграції у світовий економічний простір з умовою забезпечення економічної безпеки держави.

5. Обґрунтовано твердження, що економіку України поки зарано називати національною в повній мірі, вона лише стала на шлях свого розвитку. При цьому виявлено низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, що здійснюють значний вплив на трансформацію економіки України, серед яких чільне місце посідає важка колоніальна спадщина.

6. Зазначено, що Україна володіє значними запасами природних ресурсів, однак про раціональність їх використання говорити не доводиться. Цю обставину засвідчують низькі рейтингові позиції України за Індексом екологічної ефективності (див. дод. Д, И). В Україні, на думку дисертанта, простежується яскраво виражена екологічна криза, зумовлена свідомим ігноруванням законів розвитку та відтворення природно-ресурсної системи держави.

7. З'ясовано, що серед науковців не існує єдності у виборі найбільш прийнятної та ефективної стратегічної моделі для України на початку XXI ст. Одні відстоюють переконання щодо необхідності орієнтації на французьку

економічну модель, інші – шведську чи німецьку. Ми ж переконані, що інтегральна модель соціально-економічного устрою України повинна увібрати в себе все розмаїття сучасного цивілізаційного процесу та, одночасно, опиратись на власну господарську структуру, її порівняльні і конкурентні переваги, враховуючи при цьому національні історичні, економічні, соціальні особливості та об'єктивну необхідність переходу на ноосферні принципи господарювання.

8. Результати розділу опубліковані у працях:

1) Табачук А.Я. Екологізація економічної системи України шляхом державного стимулювання інноваційного розвитку. *Управління інноваційними процесами в економічній системі України*: матеріали I-шої міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Львів, 2014. С. 130-131 (0,183 д.а.).

2) Табачук А.Я. Екологізація економіки в умовах посилення глобалізації. *Філософсько-психологічні аспекти духовності: соціально-економічні трансформації та відродження національної гідності*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів, 2015. С. 204-206 (0,226 д.а.).

3) Табачук А.Я. Роль держави у сучасних економічних системах в умовах їх екологізації та глобалізації. *Науковий вісник НЛТУ України*. Львів, 2016. Вип. 26.6. С. 45-49 (0,351 д.а.).

4) Табачук А.Я. Екологізація як стратегічний орієнтир розвитку економіки України. *Стратегічні орієнтири розвитку економіки України*: матеріали III-ї міжнародної наукової інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Львів, 2017. С. 86-87 (0,189 д.а.).

5) Табачук А.Я. Екологізація та глобалізація як ключові доміанти трансформації сучасних економічних систем. *Аналіз сучасних підходів до ефективного використання потенціалу економіки країни*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпро, 2017. С. 9-10 (0,132 д.а.).

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення важливого наукового завдання – обґрунтування інституційних засад екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів, що знайшло відображення в удосконаленні та доведенні необхідності запровадження до наукового обігу низки економічних категорій, розкритті черговості парадигм порівняння економічних систем та, зокрема, змісту нової удосконаленої постіндустріальної парадигми порівняльного аналізу систем. На основі проведеного дослідження сформульовано висновки і пропозиції, котрі відображають вирішення сформульованих у вступі завдань відповідно до поставленої мети. Зокрема, проведене дослідження дало змогу зробити такі висновки:

1. Теорія постіндустріального (інформаційного) суспільства виконує нині роль глобальної методологічної парадигми. У зв'язку з цією обставиною, обґрунтування теоретико-методологічних засад порівняльного аналізу економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації має здійснюватись саме крізь призму теорії постіндустріального суспільства, де провідну роль відграють необмежені чинники розвитку сучасних економічних систем – інформація та знання. Ключовим критерієм цивілізаційного прогресу у цьому випадку є людина творча (*homo creator*), а визначальним показником порівняльного аналізу економічних систем – становище людини у суспільстві.

2. Інструментарій порівняльного аналізу економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації, на нашу думку, повинен базуватись на інтеграції наукового знання як економічних, так і інших соціально-гуманітарних наук. Порівняльний аналіз сучасних економічних систем доцільно здійснювати на основі діалектичного синтезу еволюційної економічної теорії та неоінституціоналізму.

3. Інституційний підхід до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах глобалізації полягає у регулятивній ролі держави та міжнародних організацій щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної рівноваги, турботи про майбутні покоління на основі безперервного пропагування і утвердження прогресивних екологічних цінностей, формування належної екологічної свідомості та екологічної культури.

4. Суттєвий недолік наявних (традиційних) підходів до трактування економічних систем полягає у відсутності врахування націленості економічних систем на формування інформаційного суспільства та процесів екологізації систем в умовах посилення глобалізаційних процесів. Трактування та порівняльний аналіз сучасних економічних систем обов'язково необхідно розглядати як діалектичну єдність панівних цінностей, інституцій, соціальної, правової, екологічної та освітньої систем, науки та самої економічної системи з притаманною їй системою економічних відносин.

5. Діяльнісний підхід, скоригований з урахуванням екологізації та посилення глобалізаційних процесів, котрий зумовлений об'єктивною потребою переходу від антропоцентристського підходу у взаємодії людини і природи та становлення нового типу взаємодії, заснованого на економічній та екологічній культурі якісно нового рівня, філософії пріоритету екологічних цінностей та екологічної відповідальності кожного члена суспільства.

6. У порівняльному аналізі економічних систем доцільно використовувати позаекономічні, духовні чинники. Неформальні інституції, екологічна та економічна культури відіграють вагомую роль у розвитку сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації. Зроблено наголос на необхідності перегляду та вдосконалення поняттєвого апарату економічної теорії, котрий сьогодні обов'язково повинен враховувати екологічний імператив.

7. Під «екологізацією економічних систем» доцільно розуміти підвищення рівня екологічної ефективності економічних систем у процесі їх трансформації через становлення сучасної екологічної та економічної культури, усвідомлення екологічної відповідальності кожного члена суспільства, формування та утвердження сучасних екологічних цінностей, створення відповідної нормативно-правової та інституційної бази задля досягнення паритету відносин у тріаді людина-господарство-природа в умовах обмеженості природних ресурсів та загострення глобальних екологічних проблем. Необхідна трансформація складного і досить суперечливого процесу глобалізації у інституційно оформлений та свідомо спрямований процес, котрий ґрунтуватиметься на принципах паритету відносин у тріаді людина-господарство-природа.

8. Посилення екологізації та зростання впливу глобалізаційних процесів на економічні системи зумовлюють необхідність розширення критеріїв типізації економічних систем за рахунок індикаторів екологізації, глобалізації та критеріїв інтелектуального спрямування, котрі б візуалізували націленість економічних систем на формування інформаційного суспільства.

9. Завдання Екологічної Конституції Землі полягає у визначенні обов'язкових норм поведінки у взаємовідносинах між суспільством та природою. Інституційне забезпечення цього глобального акту передбачає створення низки органів контролю за дотриманням задекларованих в ньому норм економічної діяльності національних та міжнародних виробничих структур, зокрема: Ради з екологічної безпеки та сталого розвитку, Міжнародної організації з питань екології та сталого розвитку, Міжнародного екологічного фонду, Міжнародного екологічного трибуналу. Пропоновані дії, на наше переконання, у своїй сукупності сприятимуть прискоренню екологізації розвинутих та неусталених економічних систем в умовах глобалізації.

10. Порівняльний аналіз сучасних економічних систем дає змогу виявити найефективніші, соціально зорієнтовані, інноваційні моделі соціуму,

котрі б відповідали викликам XXI століття та повною мірою враховували процеси посилення екологізації, інтелектуалізації, глобалізації за одночасного гарантування дотримання прав і свобод людини.

11. Авторське трактування поняття «національна економіка» полягає в тому, що це відносно автономна економічна система суверенної держави, котра забезпечує задоволення інтересів та потреб своїх громадян (у тому числі екологічних), створює передумови для розвитку економічної системи та її інтеграції у світовий економічний простір з умовою зміцнення економічної безпеки держави.

Економіку України поки зарано називати національною в повній мірі, тому що вона лише стала на шлях свого розвитку. При цьому виявлено низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, що здійснюють значний вплив на трансформацію економіки України, серед яких чільне місце посідають: 1) розпад Радянського Союзу; 2) суттєва залежність від іноземної допомоги; 3) значна сировинна та енергетична залежність; 4) наявність значного тіньового сектора економіки; 5) повільний хід ринкових перетворень; 6) неузгодженість відносин між законодавчою та виконавчою гілками влади; 7) політична нестабільність; 8) «кумівство» та корумпованість в усіх гілках влади; 9) особливості українського менталітету; 10) військова агресія з боку Російської Федерації тощо.

12. Акцентовано увагу на наявності в Україні значних запасів природних ресурсів, однак про раціональність їх використання говорити немає підстав. Дисертант вважає, що в Україні простежується яскраво виражена екологічна криза, зумовлена свідомим ігноруванням законів розвитку та відтворення природно-ресурсної системи держави. Дисертант переконаний, що стратегічним національним пріоритетом екологічно збалансованого розвитку повинна стати екологізація економічного та суспільного буття.

Потенційний напрям трансформації економічної системи України вбачаємо у формуванні інтегральної моделі соціально-економічного ладу,

котра вбере в себе все розмаїття сучасного цивілізаційного процесу та одночасно спиратиметься на власну господарську структуру, економічну та екологічну культуру, її порівняльні і конкурентні переваги, враховуючи при цьому національні історичні, економічні, соціальні особливості та об'єктивну необхідність переходу на ноосферні принципи господарювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л.И. Логика экономического роста: монография. М.: Институт экономики РАН, 2002. 228 с.
2. Авраменко Н.Л., Шпильківська З.В. Шляхи удосконалення системи екологічного податкування в Україні. *Молодий вчений*. Херсон, 2015. № 2 (17). С. 58-63.
3. Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980) URL: <http://sum.in.ua>.
4. Аналіз досвіду Європейського співробітництва щодо формування і втілення інституцій та інструментів екологічної політики: аналітична записка. URL: <http://www.niss.-gov.ua/articles/840>.
5. Ареф'єва О.В., Прохорова В.В. Управління розвитком економічних систем: теорія, механізми регулювання та управління: монографія. Харків: УкрДАЗТ, 2010. 301 с.
6. Балудянський М. Про національне багатство. *Українська економічна думка*: хрестоматія / упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С.М.Злупко. К.: Знання, 1998. С. 68-78.
7. Бардиш Г.О. Проблеми трансформації і реструктуризації української економіки в напрямі соціальної спрямованості: монографія. Л.: Нац. банк України. Львів. банк. ін-т, 2006. 479 с.
8. Білорус О.Г., Мацейко Ю.М. Глобальна перспектива і сталий розвиток: (Системні маркетинг. дослідж.). К.: МАУП, 2005. 492 с.
9. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / пер. з англ. І.Дзюб. К. : Основи, 2001. 670 с.
10. Блауг М. Несложный урок экономической методологии. *THESIS*. 2004. Т. 2. Вып. 4. С. 53-59.
11. Бондарець М. Імперативи глобалізації сталого розвитку транзитивних країн в кризових умовах. *Стратегія розвитку України. Економіка*,

соціологія, право. 2013. № 2. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/SR/article/view/6255/6973>.

12. Борщук Є.М. Концепція стійкого розвитку і проблеми переходу на еколого-економічну модель господарювання. *Науковий вісник НЛТУ України*. Л. 2005. Вип. 15.6. С. 160-165.

13. Бохан А.В. Екологізація підприємництва в контексті збалансованого соціально-економічного розвитку. *Publishing house Education and Science s.r.o.* 2007. URL: http://www.rusnauka.com/2._SND_2007/Economics/19070.-doc.htm.

14. Бочан І.О., Михасюк І.Р. Глобальна економіка: підручник. К.: Знання, 2007. 403 с.

15. Бунге М. Основи політичної економії. *Українська економічна думка: хрестоматія / упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід.* С.М.Злупко. К.: Знання, 1998. С. 141-156.

16. Буркинський Б.В., Хумарова Н.І. Інституційний механізм реалізації екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку національної економіки. *Екологічні науки: науково-практичний журнал*. 2013. №3. С. 139-148.

17. Бьюкенен Дж.М. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном / пер. с англ., гл. ред. кол.: Нуреев Р.М. и др. М.: Таурас Альфа, 1997. 560 с.

18. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века. М.: Логос, 2003. 368 с.

19. Ватаманюк З., Панчишин С. Економіка України: десять років реформ / за ред. З.Ватаманюка та С.Панчишина. Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 496 с.

20. Ватаманюк З., Панчишин С. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка: навч. посіб. / За ред. З. Ватаманюка, С. Панчишина. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 606 с.

21. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму / перкл. з німецької О. Погорілий. К.: Основи, 1994. 261 с.

22. Вегера С.А. Трансформація економіки України та її соціальні наслідки. *Економічний часопис – XXI*. 2011. №1-2. С. 16-19.

23. Веклич О.А. Эколого-экономические противоречия. К.: Наукова думка, 1991. 144 с.
24. Веренич О., Подчасова Т. Проблеми трансформаційної економіки в Україні. *Збірник наукових праць «Економіко-математичне моделювання соціально-економічних систем»*. 2013. Вип. 18. С. 55-73.
25. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера: монография. М.: Наука, 1989. 258 с.
26. Вернадский И. Очерк теории потребностей. *Економічна думка України*: навч. посіб. / С.М.Злупко. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. С. 179-189.
27. Вернадський І. Про обмін і торгівлю. *Українська економічна думка*: хрестоматія / упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С.М.Злупко. К.: Знання, 1998. С. 93-103.
28. Вітер І. Вплив глобалізації на європейські інтеграційні процеси. *Антологія творчих досягнень*. К.: ІСЕМВ НАН України, 2004. Вип. 1. С. 125-131.
29. Власенко В. О. Екологічна економіка як інструмент упровадження сталого розвитку: поняття та принципи правового регулювання. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 5-6. С. 22-28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/-uazt_2013_5-6_6.
30. Водолазська О.Г., Водолазська Н.В. Конспект лекцій з дисципліни «Основи теорії систем і системного аналізу» (для студентів денної та заочної форм навчання спеціальності «Менеджмент»). Краматорськ: ДДМА, 2003. 75 с.
31. Войцицький А.П., Дубровський В.П., Боголюбов В.М. Техноекологія: підручник / за ред. В. М. Боголюбова. К.: Аграрна освіта, 2009. 533 с.
32. Воронкова В. Глобалізація як процес універсалізації стосунків між державою та ринком. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 35. С. 15-35.

33. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / упоряд. В. Рубцов. Вид. 3-тє, допов. К.: ПУЛЬСАРИ, 2009. 248 с.
34. Гальчинський А. Економічна наука: проблеми методологічного оновлення. *Економіка України*. 2007. № 3. С. 4-13.
35. Гегель Г. Энциклопедия философских наук / пер. с нем. А.Яровой. М.: Наука, 1974. Т. 1. С. 375-388.
36. Геоекономічні сценарії розвитку і Україна : [монографія] / Згуровський М.З. та ін. К.: ВЦ «Академія», 2010. 328 с.
37. Гіденс Е. Соціологія / пер. з англ. І.Дзюб. К.: Основи, 1999. 735 с.
38. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / гл. ред.: И.И.Мазур, А.Н.Чумаков. М. С.-Пб. Н.-Й.: ИЦ «ЕЛИМА», ИД «Питер», 2006. 1160 с.
39. Голубка С.М. «Економічна система» М.А. Балудянського. Львів: Світ, 1998. 229 с.
40. Гордєєв О. Концептуальні підходи до сутності інституційного механізму. *Публічне управління: теорія та практика*. 2012. №3(11). С. 36-42.
41. Грабинський І.М. Еколого-економічна система України: порівняльний аналіз. Львів: НТШ, 1997. 240 с.
42. Гражевська Н.І. Еволюція сучасних економічних систем: навч. посіб. К.: Знання, 2011. 286 с.
43. Гражевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін. К.: Знання, 2008. 431 с.
44. Гринів Л.С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії: монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 240 с.
45. Гринів Л.С., Кічурчак М.В. Національна економіка: навч. посіб. Львів: «Магнолія 2006», 2008. 464 с.
46. Гриценко А. Інституційна архітектура і механізми економічного розвитку. *Економічна теорія*. 2005. № 1. С. 94-116.

47. Гриценко А.А. Політична економія: актуалізація проблематики, методологічний потенціал і сполученість з інституціоналізмом. *Економічна теорія*. 2012. № 1. С. 5-20.
48. Гришунін О.В. Наслідки глобалізації інформаційних технологій. *Гуманітарний журнал*. 2010. № 1-2. С. 116-122.
49. Грушева Т.І. Зарубіжний досвід та міжнародні аспекти управління природокористуванням. *Менеджер*. 2007. № 4 (42). С. 192-198.
50. Дворецька Г. В. Соціологія: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2002. 472 с. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-8314.html>.
51. Десять фактів про збройну агресію Росії проти України (дані Міністерства закордонних справ України). URL: <http://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5026>.
52. Джалилов О. О. Теоретико-методологічні підходи до визначення суті поняття «національна економіка». *Формування ринкової економіки*. 2013. № 29. С. 27-37.
53. Дзекун Ю. Розвиток творчого потенціалу майбутніх менеджерів. *Витоки педагогічної майстерності*. 2014. Вип. 14. С. 63-67.
54. Диха М.В. Трансформація економіки України за роки незалежності під призмою макроекономічної стабільності. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2012. № 4, т. 3. С. 72-77.
55. Добровольський В. В. Екологічні знання: навч. посіб. К.: ВД «Професіонал», 2005. 304 с. URL: http://pidruchniki.com/18340719/-ekologiya/priroda-_lyudske_suspilstvo.
56. Доклад ЕЭК ООН «Чистый воздух для жизни». *Информационная служба Европейской экономической комиссии Организации Объединенных Наций*. 2016. 35 с. URL: https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/lrtap/Publications/Clean-air-for-life_-rus.pdf.
57. Доклад Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию: Рио-де-Жанейро, 3-14 июня 1992 год. *Издание Организации Объединенных Наций, Нью-Йорк*, 1993. 520 с. Т 1.

URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/836/57/PDF/-N9283657.pdf?OpenElement>.

58. Доклад о развитии человека 2007/2008. Борьба с изменениями климата: человеческая солидарность в разделённом мире. М.: Весь Мир, 2007. 400 с.

59. Економічна енциклопедія: У 3-х т. К.: «Академія», 2000. Т. 1. 537с.

60. Економічна історія: лекції / Н.О.Тимочко та ін. К.: КНЕУ, 2000. 268 с.
URL: <http://buklib.net/books/33701>.

61. Економічна теорія: макро- та мікроекономіка: навч. посіб. / З.Г.Ватаманюк та ін. Львів: Інтереко, 1998. 708 с

62. Економічна теорія: політекономія: підручник / за ред. В.Д.Базилевича. К.: Знання-Прес, 2001. 581 с.

63. Економічна теорія: Політекономія: підручник / за ред. В.Д.Базилевича. 7-ме вид., стер. К.: Знання-Прес, 2008. 719 с.

64. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О.М. Алимов та ін. К.: Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. 540 с.

65. Економічні системи: монографія / за ред. проф. Г.І.Башнянина. Львів: ЛКА, 2006. 484 с.

66. Єрмоленко А.М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи. К.: Лібра, 2010. 416 с.

67. Жихарева А.Б. Розвиток екологізації державного управління в Україні: монографія. Київ: АМУ, 2017. 196 с.

68. Згуровський М.З. Сценарний аналіз як системна методологія передбачення. *Систем. дослідж. та інформ. технології*. 2002. № 1. С. 7-38.

69. Зеркалов Д.В. Екологічна безпека та охорона довкілля: монографія. К.: Основа, 2011. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. – Систем. вимоги: Pentium; 512 Mb RAM; Windows 98/2000/XP; Acrobat Reader 7.0. – Назва з тит. екрана.

70. Злупко С. Іван Франко і економічна думка світу. Л.: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 413 с.
71. Злупко С. Основи екогемології : текст лекцій і програмно-методичне забезпечення. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 240 с.
72. Злупко С.М. Економічна думка України: навч. посіб. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. 496 с.
73. Злупко С.М. Історія економічної теорії: підручник. К.: Знання, 2005. 719 с.
74. Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: (Укр. економіст світ. слави). Львів: Каменяр, 1993. 192 с.
75. Злупко С.М. Перехідна економіка: сучасна Україна: навч. посіб. К.: Знання, 2006. 324 с.
76. Индекс экологической эффективности. Гуманитарные технологии (Аналитический портал) URL: <http://gtmarket.ru/ratings/environmental-performance-index/info>.
77. Іванюшенко В.В. Право людини і громадянина на безпечно для життя і здоров'я довкілля: поняття та зміст. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2010. Вип. 6(1). С. 17-23.
78. Ільченко В.М., Гулейко Ю.О. Аналіз застосування індексів та індикаторів сталого розвитку. *Економіка і регіон*. 2012. № 6 (37). С. 30-34.
79. Історія економічних учень: навч. посіб. / В. Д. Базилевич та ін. К.: Знання, 2004. 1300 с.
80. Історія економічних учень: підручник / Л.Я Корнійчук, та ін. К.: КНЕУ, 1999. 564 с.
81. Історія економічних учень: підручник: у 2 ч. – Ч.1 / За ред. В.Д. Базилевича. К.: Знання, 2006. 582 с.
82. Історія економічних учень: підручник: у 2 ч. – Ч.2 / За ред. В.Д. Базилевича. К.: Знання, 2006. 575 с.
83. Кадиева Самира Абдул Самед кызы. Глобализация: проблемы и перспективы. *Культура народов Причерноморья*. 2011. № 199, Т. 2. С. 19-21.

84. Квасов Р.А. Философия экономических отношений. *Экономический вестник РГУ*. 2003. Т. 1. № 3. С. 43-52.
85. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег / Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классика экономической мысли: сочинения. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. С. 480-786.
86. Кеннет Дж. Эрроу Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов. *Теория и история экономических социальных институтов и систем*. А.В. Полетаев и др. М: Пролетарий, 1993. С. 59.
87. Кирилов Ю.Є. Глобалізація: екологічні ефекти та наслідки для навколишнього природного середовища. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. 2012. Вип. 1 (4). Том 3 «Економічні науки». С. 289-293.
88. Кицкай Л.І. Економічна культура як складова економічної освіти *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2007. № 3, Ч. 2. URL: http://novyn.kpi.ua/2007-3-2/09_Kickai.pdf.
89. Кірнос І.О. Передумови вибору національної моделі соціально-економічного розвитку. *Економіст*. 2011. № 11. С. 30-33. URL: <http://ea.donntu.edu.ua>. 109
90. Ковальчук В.М. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / В.М. Ковальчук, М.В. Лазарович, М.І. Сарай. К.: Знання, 2008. 647 с.
91. Козьменко С.М., Волковець Т.В. Особливості екологічного оподаткування в зарубіжних країнах. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2012. № 1. С. 11-18.
92. Колганов А.И., Бугалин А.В. Экономическая компаративистика: учебник. М.: ИНФРА-М, 2005. 746 с.
93. Колосова В. Міжнародні фінансові інституції в умовах фінансової глобалізації. *Дослідження міжнародної економіки: Зб. наук. пр.* 2011. № 1 (66). С. 238-246.

94. Колотило Д.М. Екологія і економіка: навч. посіб. К.: КНЕУ, 1999. 368с.
95. Кондрашова-Діденко В.І. Закономірності впливу економічної культури на господарювання у транзитивних умовах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2005. № 74. С. 17-20.
96. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ ст. та західна наука. К.: Либідь, 1993. 192 с.
97. Костючик О. В. Постіндустріальна парадигма як методологічна основа досліджень сучасної економічної теорії. *Формування ринкової економіки*. 2014. Вип. 31. С. 214-218.
98. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика: навч. посібн. К.: Заповіт, 1996. 352 с. URL: http://geoknigi.com/book_view.php?id=1130.
99. Кульчицький Б.В. Економічні системи суспільства: теорія, методологія, типологізація: монографія. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 352 с.
100. Кульчицький Б.В., Кульчицький Я.В. Філософія економічних систем (розвиток методології їх порівняльного аналізу в умовах екологізації, інтелектуалізації та глобалізації): монографія. Львів: Ліга-Прес, 2015. 710 с.
101. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 624 с.
102. Кульчицький Я.В. Інтеграція наукового знання як основа дослідження сучасних економічних систем. *Вісник Львів. комерц. академії. Сер. економічна*. Вип. 25. Львів: ЛКА, 2007. С. 163-167.
103. Кульчицький Я.В. Методологічні передумови виокремлення соціально-екологічних відносин у системі суспільних відносин. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2004. Вип. 14.2. С. 19-24.
104. Кульчицький Я.В. Проблеми формування соціально-екологічних суспільних відносин у контексті трансформації сучасних еколого-економічних систем : монографія. Львів: Камула, 2005. 144 с.

105.Кульчицький Я.В. Сучасні економічні системи в умовах екологізації та глобалізації (теоретико-методологічні засади порівняння): монографія. Львів: Ліга-Прес, 2011. 687 с.

106.Кульчицький Я.В., Кульчицький Б.В. Європейський вектор трансформації економічної системи України. *Економічні та соціопсихологічні проблеми організації управління: європейський досвід. Наук. Збірник.* Львів: Інтереко, 2008. С. 49-52.

107.Кульчицький Я.В., Кульчицький Б.В. Порівняння економічних систем (проблеми методології) : монографія. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 318 с.

108.Курняк Л.М. Екологічна культура: поняття та формування. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна».* 2015. №10. С. 48-51.

109.Куш М.О., Авраменко Н.Л. Досвід ЄС в сфері економічного стимулювання до охорони НПС. *Молодий вчений.* 2016. № 12 (39). С. 780-784.

110.Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф. Економічна історія : курс лекцій. К.: Вікар, 2000. 300 с.

111.Лебедева Л. Про методологію дослідження постіндустріальної економіки. *Вісник КНТЕУ.* 2013. № 2. С. 28-38.

112.Леоненко П.М. Сучасні економічні системи : навч. посіб. / П.М.Леоненко, О.І.Черепніна. – К.: Знання, 2006. – 429 с.

113.Лисий В.П., Кульчицький Б.В. Діяльність в умовах багатоваріантності моделей економічного розвитку: соціально-філософський аспект. *Наукові записки.* 2001. Вип. 3. С. 118-122. URL: <http://uadpub.uad.lviv.ua/nz/3/41.pdf>.

114.Лист Фридрих. Национальная система политической экономии / пер. с нем. К.В. Трубникова. С.-Пб.: А. Э. Мартенс, 1891. 452 с.

115.Лобко О. Роль економічної культури в інституційному перетворенні економічних відносин. *Вісник Полтавської державної аграрної академії.* 2010. №3. С. 195-198.

116. Лукашевич В.М. Глобалістика : навч. посіб. Львів: «Новий Світ-2000», 2005. 440 с.
117. Лукашевич М.П. Соціологія економіки : підручник. К.: Каравела, 2005. 288 с.
118. Лучанська В. Екологічна культура в релігії і народних традиціях слов'ян. *Вісник Книжкової палати*. 2010. № 1. С. 45-46.
119. М. Бунге: Сучасний дискурс / за ред.. В.Д. Базилевича. К.: Знання, 2005. 697 с.
120. Мазурок П.П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях: навч. посіб. К.: Знання, 2006. 477с.
121. Малиш Н.А. Екологічна політика: конфліктність, стратегія, тактика. *Державне управління: теорія та практика*. 2009. № 10. URL: http://www.academy.gov.ua/ej-/ej10/doc_pdf/Malysh.pdf.
122. Малый И.И. Институциональные изменения системы распределения экономических факторов в транзитивной экономике. *Экономическая теория*. 2004. № 1. С. 56-68.
123. Мартиненко В. О. Досвід країн Європейського Союзу щодо сучасних механізмів управління охороною навколишнього середовища в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2006. Вип.1 (13). С. 272-278. URL: <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/896/1/5.pdf>.
124. Марушевський Г.Б. Інституційні проблеми державного управління збалансованим розвитком в Україні. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. №2. С. 1-9. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/04.pdf>.
125. Матвеев С.О., Лясота Л.І. Економічна соціологія: підручник. Суми: Університетська книга, 2006. 184 с. URL: <http://infotour.in.ua/matveev.htm>.
126. Мекшун Л.М. Німецька та шведська моделі побудови соціально-орієнтованої ринкової економіки. *Науковий вісник ЧДІЕУ*. 2014. № 3 (23). С. 31-37.
127. Мельник Л.Г. Екологічна економіка : підручник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 367 с.

- 128.Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку : навч. посібн.для студ. ВНЗ. Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. 383 с.
- 129.Мельник Л.Г. Экологическая экономика: учебник для вузов Украины. Сумы : Университетская книга, 2001. 350 с.
- 130.Менеджмент персоналу / В.М. Данюк та ін. К.: КНЕУ, 2004. 398 с.
- 131.Михасюк І. Глобалізація і регіоналізація: місце України. *Регіональна економіка*. 2011. №4. С. 7-13.
- 132.Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки : підручник / за ред. І.Михасюка. К.: Атіка, Ельга-Н, 2000. 592 с.
- 133.Національна економіка / Л.С.Шевченко та ін. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України», 2011. 182 с.
- 134.Національна економіка: навч. посіб. / Мельникова В.І та ін. К.: Центр учбової літератури, 2012. 248 с.
- 135.Національні моделі економічних систем : навч. посіб. / О.О.Беляєв та ін. К.: КНЕУ, 2010. 319 с.
- 136.Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.
- 137.Олейник В.В. Формирование экологической политики ЕС. *Украина – Болгария – Европейский Союз: современное состояние и перспективы*: сборник материалов международной научно-практической конференции, 12-18 сентября 2013 г., г. Варна. Варна; Херсон: Наука и экономика, 2013. С. 186-190.
- 138.Олійник Я.Б., Шищенко П.Г., Гавриленко О.П. Основи екології: підручник. К.: Знання, 2012. 558 с. URL: http://pidruchniki.com/1233090937911/ekologiya/osnovi_ekolo-giyi
- 139.Онуфрик І.П., Табачук А.Я. Економічне зростання, сталий розвиток та українські реалії. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. Вип. 19.7. С. 180-186.

- 140.Павловський М. Помилки реформ. Чи можливо їх виправити? *Віче*. 1997. № 1. С. 62-63.
- 141.Петришина Н.В. Проблеми трансформації економіки України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2014. Вип. 24. С. 31-38.
- 142.Політична економія: підручник / Ю.В.Ніколенко та ін. К.: Центр учбової літератури, 2009. 632 с.
- 143.Полтерович В. М. Кризис экономической теории. Экономическая наука современной России. 1998. № 1. С. 47.
- 144.Прутська О. Невраховані фактори українських реформ. *Економіка України*. 2002. № 8. С. 51-55.
- 145.Радаев В.В. Экономическая социология : курс лекций: учеб. пособие. М: Аспект Пресс, 2000. 368 с.
- 146.Радченко О.П., Шавалюк О.І. Особливості становлення трансформаційних процесів економіки України. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2014. Т. 1, вип. 2. С. 106-109.
- 147.Решетило В.П., Наумов М.С., Федотова Ю.В. Трансформаційні процеси в суспільстві в умовах інформаційної економіки: монографія. Х.: ХНУМГ, 2014. 275 с.
- 148.Рижий І.Б. Трансформація економіки України: тенденції та перспективи. *Науково-інформаційний вісник «Економіка»*. 2012. №5. С. 245-250.
- 149.Рижиков В. Економічна культура: історичний аспект, аналіз та перспективи розвитку в умовах становлення економічних відносин ринкового. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. №1 (163). С. 52-58.
- 150.Рикардо Д. Сочинения: Том 2. Начала политической экономии и податного обложения. М: Соцэкгиз, 1935. 294с.
- 151.Романова В.О. Світосистемний аналіз Іммануїла Валлерстайна. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Випуск 93 (Частина II). С. 73-79.

- 152.Роузфілд С. Порівнюємо економічні системи / пер. з англ. В.Вишенська. К.: «К.І.С.», 2005. Х, 370 с.
- 153.Рошер В. Начала народного хозяйства: в 2 т. М.: Грачев, 1860. Т. 1. Отд. 1. 224 с.
154. Садовенко А., Масловська Л., Серета В., Тимочко Т. Сталий розвиток суспільства: навч. посіб. К.: Академія муніципального управління, 2011. 392 с.
- 155.Сакс Дж., Пивоварський О. Економіка перехідного періоду: уроки для / пер. з англ. О.Пивоварський. К.: Основи, 1996. 345 с.
- 156.Салатюк Н.М. Зарубіжний досвід регулювання природокористування та охорони навколишнього середовища. *Наукові праці НУХТ*. 2010. № 36. С. 210-214. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2486/1/-333.pdf>.
- 157.Сапа Н.В. Глобальна трансформація сучасних економічних процесів: теоретико-методологічні засади. *Гуманітарний вісник ЗДІА. Секція «Політологія»*. 2008. Вип. №32. С. 190-195.
- 158.Свида І.В. Формування інституційних засад концепції сталого розвитку. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2014. Вип. 47. С. 262-270.
- 159.Семенюк Е. Глобалізація: філософський аналіз поняття. *Видавництво Львівської політехніки*. № 578 (2007). URL: http://vlp.com.ua/files/02_49.pdf.
- 160.Семенюк Е.П. Суспільство і природа. Глобальні проблеми сучасності і концепція сталого розвитку: лекція з екологічної філософії. Львів: РВВ НЛТУ України, 2007. 13 с.
- 161.Семенюк Е.П., Олянишен Т.В., Сеньківський В.М., Мельников О.В. Екологічна Конституція Землі: ідея, концепція, перешкоди. *Поліграфія і видавнича справа*. 2011. № 3 (55). С. 191-198.
- 162.Сидоренко С.В. Глобалізація та її суперечності. *Мультиверсум. Філософський альманах: зб. наук. пр.* 2008. Вип. 74. С. 144-150.

- 163.Синякевич І.М. Концепція формування системи інструментів національної екополітики. *Лісівнича академія наук України: наукові праці*. 2002. Вип. 1. С. 35-39.
- 164.Сисмонди Ж. Новые начала политической экономии: в 2-х т. М.: Соцэкгиз, 1937. Т.1. 326 с.
- 165.Сміт. А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. К: Port-Royal, 2001. 593с.
- 166.Соскін О. Визначення національної економічної моделі України: порівняльний аналіз можливих альтернатив. *Актуальні проблеми економіки*. 2010. №1(103). URL: <http://soskin.info/news/2897.html>.
- 167.Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / пер. з англ. А.Іщенко. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 252 с.
- 168.Сулацкова О. Антропогенні чинники екологічної кризи. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Розділ І. Філософська антропологія та філософія культури. 2013. № 27. С. 63-68.
- 169.Сур'як А.В. Основи економічної культури : навч. посіб. К.: Кондор, 2009. 256 с.
- 170.Суслов И. П. Методология экономического исследования. М. : Экономика, 1983. 216 с.
- 171.Татам А. Право Європейського Союзу. К.: Абрис, 1998. 424 с.
- 172.Тивончук І. Про модель ринкової економіки для України. *Ринкова економіка: проблеми викладання і вивчення в Україні: матеріали міжнар. літнього екон. семестру «Інтереко»*. Львів: Інтереко, 1993. С. 37-40.
- 173.Титаренко Л.М. Еволюція парадигми сучасної економічної теорії. *Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* 2015. С. 74-78. URL: <http://dSPACE.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789-/4329/1/Titarengo.pdf>.
- 174.Тоффлер Е. Третя Хвиля / пер. з англ. Т.Андрусевич. К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 516 с.

175. Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. С.-Пб.: Изд-во ред. журн. «Мир Божий», 1905. 259 с.
176. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / наук. редактор, автор передмови і вступної статті С.М.Злупко. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 628 с.
177. Туниця Т.Ю. Міжнародні аспекти проблем екологізації економіки. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2005. Вип. 15.6. С. 238-242.
178. Туниця Ю. Екологічна Конституція Землі: сутність і концептуальні засади. *Вісн. НАН України*. 2005. № 11. С. 32-42.
179. Туниця Ю. Екологічний імператив як об'єднавча ідеологічна платформа всіх політичних партій України. *День*. 2012. № 104. С. 7-8.
180. Туниця Ю.Ю. Екоеконіміка і ринок: подолання суперечностей. К.: Знання, 2006. 314 с.
181. Туниця Ю.Ю. Екологічна Конституція Землі. Методологічні засади / за ред. акад. НАН України, д-ра екон. наук, проф. Ю.Ю. Туниці. Львів: РВВ НЛТУ України, 2011. 440 с.
182. Туниця Ю.Ю., Семенюк Е.П., Туниця Т.Ю. Екологізація економіки: теоретико-методологічний аспект. *Економічна теорія*. 2011. № 2. С. 5-15.
183. Утаві Алі Абдулкарім. Методологічні засади дослідження глобалізації: синергетичний підхід. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. 2013. № 1060. Питання політології. С. 231-235.
184. Фенно І. Діяльнісний підхід в екології: сутнісні характеристики. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 74. С. 240-242. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_74_93.
185. Фермеерс Е. Очі панди. Філософське есе про довкілля / пер. з нідерландськ. Я.Довгополий. Львів: Стрім, 2000. 72 с.
186. Філіпенко А. Структура сучасного економічного дискурсу. *Економіка України*. 1996. № 8. С. 26-35.
187. Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність. К.: Знання, 2007. 670 с.

- 188.Філіпенко А.С. Основи наукових досліджень. Конспект лекцій : посіб. К.: Академвидав, 2004. – 208 с.
- 189.Франко І. Що таке поступ? Нью-Йорк: Накладом Української Книгарні, 1917. 63 с.
- 190.Франко І.Я. Поза межами можливого. URL: http://libruk.in.ua/templates/protostar/html/reader/reader.php?poza_mezhamy.
- 191.Хвесик М.А., Горбач Л.М., Кулаковський Ю.П. Економіко-правове регулювання природокористування: монографія. К.: Кондор, 2004. 524 с.
- 192.Хвесик М.А., Степаненко А.В. Екологічна криза в Україні: соціально-економічні наслідки та шляхи їх подолання. *Економіка України*. 2014. 1 (626). С. 74-86.
- 193.Хлобистов Є. Теоретичні аспекти соціально-економічного дослідження екологічної безпеки. *Економіка України*. 2002. № 6. С. 72-77.
- 194.Ходжсон Джеффрі. Економічна теорія і інститути: Манифест сучасної інституціональної економічної теорії. М.: Дело, 2003. 464 с.
- 195.Хорік Г. Принцип спільної спадщини людства як основа Екологічної Конституції Землі / Екологічна Конституція Землі. Методологічні засади // За ред. акад. НАН України, д-ра екон. наук, проф. Ю.Ю. Туниці. Львів: РВВ НЛТУ України, 2011. С. 89-99.
- 196.Хрипко С. А. Духовно-релігійні вияви української ментальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11. К.: 2003. 19 с.
- 197.Цибуляк А. Екологізація Економіки України в умовах розширення співпраці з ЄС . *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 8. С. 31-35.
- 198.Чмиленко, Ф.О., Жук Л.П. Методологія та організація наукових досліджень: посібник до вивчення дисципліни. Д.: РВВ ДНУ, 2014. 48 с.
- 199.Чухно А. А. Й. Шумпетер – засновник еволюційної економічної теорії. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2011. Вип. 579-580. Економіка. С. 3-9.

200. Чухно А. Інституціоналізм: теорія, методологія, значення. *Економіка України*. 2008. № 6. С. 4-13.
201. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. К.: Логос, 2003. 631 с.
202. Чухно А.А., Леоненко П.М., Юхименко П.І. Інституціонально-інформаційна економіка: підручник / за ред. акад. НАН України А.А. Чухна. К.: Знання, 2010. 687 с.
203. Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. Сучасні економічні теорії: підручник / за ред. А.А. Чухна. К.: Знання, 2007. 878 с.
204. Шемшущенко Ю. Екологічна Конституція Землі: від ідеї до практичного втілення. *Вісн. НАН України*. 2007. № 9. С. 3-7.
205. Шумілова А.В. Формування екологічної свідомості школярів еколого-освітніми заходами НПП «Слобожанський». *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна серія «Екологія»*. 2015. Вип. 13. С. 104-111.
206. Шумпетер Йозеф А. Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицького, П. Таращука. К.: Основи, 1995. 528 с.
207. Щерба С.П., Заглада О.А. Філософія: підручник. К.: Кондор, 2011. 548 с. URL: http://pidruchniki.com/12581122/filosofiya/lyudska_diyalnist.
208. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних учень: навч. посіб. К.: Знання-Прес, 2005. 583 с.
209. Adoption of the Paris Agreement: Materials of the Framework Convention on Climate Change. Paris, 30 November to 11 December 2015. 32 p. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/l09r01.pdf> (accessed 10 August 2018).
210. Daniel C., M.A. Levy, C.H. Kim, A. de Sherbinin, T. Srebotnjak, and V. Mara. (2008). The 2008 Environmental Performance Index. New Haven: Yale Center for Environmental Law and Policy. URL: www.epi.yale.edu.
211. Emerson, J., D. C. Esty, M.A. Levy, C.H. Kim, V. Mara, A. de Sherbinin, and T. Srebotnjak. 2010. 2010 Environmental Performance Index. New Haven:

Yale Center for Environmental Law and Policy. URL: <https://epi.envirocenter.yale.edu>.

212. Esty, Daniel C., Marc A. Levy, Tanja Srebotnjak, Alexander de Sherbinin, Christine H. Kim, and Bridget Anderson (2006). Pilot 2006 Environmental Performance Index. New Haven: Yale Center for Environmental Law & Policy. Available: www.epi.yale.edu.

213. Fiedor B. [red.] Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych / B. Fiedor, S. Czaja, A. Graczyk, Z. Jakubczyk. Warszawa : Wyd-wo C.H. Beck, 2002. 484 s.

214. Hsu, A. et al. (2016). 2016 Environmental Performance Index. New Haven, CT: Yale University. Available: www.epi.yale.edu.

215. Hsu, A., J. Emerson, M. Levy, A. de Sherbinin, L. Johnson, O. Malik, J. Schwartz, and M. Jaiteh. (2014). The 2014 Environmental Performance Index. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy. URL: www.epi.yale.edu.

216. Hsu, A., J. Emerson, M. Levy, A. de Sherbinin, L. Johnson, O. Malik, J. Schwartz, and M. Jaiteh. (2012). The 2012 Environmental Performance Index. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy. URL: www.epi.yale.edu.

217. Kaczmarek T. Ład ekonomiczny w demokratycznym państwie. Warszawa: Difin, 2007. 200 s.

218. Kołodko G.W. Wędrujący świat. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2008. 440 s.

219. Kornai J., Haggard S., Kaufman R. Reforming the State: Fiscal and Welfare Reform in Post-Socialist Countries. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 284 p.

220. Szoegé H. Zarys problemów ekonomiki środowiska. Warszawa: Wydawnictwo SGGW, 2005. 220 s.

221. Wendling Z.A., Esty D.C., Emerson J.W., Levy M.A. Environmental Performance Index. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy, 2018. URL: <https://epi.envirocenter.yale.edu>.

ДОДАТКИ

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Онуфрик І.П., Табачук А.Я. Економічне зростання, сталий розвиток та українські реалії. *Науковий вісник НЛТУ України*. Львів, 2009. Вип. 19.7. С. 180-186 (0,479 д.а.; особистий внесок здобувача (0,408 д.а.)).

2. Табачук А.Я. Роль держави у сучасних економічних системах в умовах їх екологізації та глобалізації. *Науковий вісник НЛТУ України*. Львів, 2016. Вип. 26.6. С. 45-49 (0,351 д.а.).

3. Табачук А.Я. Екологізація економічних систем як об'єктивний процес їхніх докорінних змін на початку третього тисячоліття. *Науковий вісник НЛТУ України. Серія економічна*. Львів, 2017. Вип. 27 (2). С. 29-33 (0,64 д.а.).

4. Табачук А.Я. Коротко про інструментарій дослідження сучасних економічних систем. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. Львів, 2017. Вип. 52. С. 126-130 (0,597 д.а.).

5. Табачук А.Я. Інституційний підхід до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізації. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2017. Вип. 4 (10). С. 7-11 (0,614 д.а.).

Статті у іноземних виданнях:

6. Табачук А.Я. Стан і соціально-економічні наслідки екологізації економічних систем. *European Cooperation*. Warsaw, 2017. Vol. 8(27). P. 63-77 (1,16 д.а.).

Публікації у інших виданнях:

7. Табачук А.Я. Екологізація економічної системи України шляхом державного стимулювання інноваційного розвитку. *Управління інноваційними процесами в економічній системі України*: матеріали І-шої

міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Львів, 2014. С. 130-131 (0,183 д.а.).

8. Табачук А.Я. Екологізація економіки в умовах посилення глобалізації. *Філософсько-психологічні аспекти духовності: соціально-економічні трансформації та відродження національної гідності*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів, 2015. С. 204-206 (0,226 д.а.).

9. Табачук А.Я. Роль держави в сучасних економічних системах *Актуальні проблеми функціонування господарської системи України*: матеріали XXIII-тої міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Львів, 2016. С. 156-157 (0,151 д.а.).

10. Табачук А.Я. Екологізація як стратегічний орієнтир розвитку економіки України. *Стратегічні орієнтири розвитку економіки України*: матеріали III-ї міжнародної наукової інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Львів, 2017. С. 86-87 (0,189 д.а.).

11. Табачук А.Я. Економічна та екологічна культура як вагомий чинник взаємодії суспільства і природи. *Актуальні проблеми функціонування господарської системи України*: матеріали XXIV-тої міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Львів, 2017. С. 131-132 (0,193 д.а.).

12. Табачук А.Я. Екологізація та глобалізація як ключові доміанти трансформації сучасних економічних систем. *Аналіз сучасних підходів до ефективного використання потенціалу економіки країни*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпро, 2017. С. 9-10 (0,132 д.а.).

Таблиця А.1.

Апробація результатів дисертаційної роботи

№ з/п	Типи конференцій	Назви конференцій	Місце і дата проведення	Тип участі
1	I-ша Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих учених	Управління інноваційними процесами в економічній системі України	Львів, 2014	дистанційна
2	Всеукраїнська науково-практична конференція	Філософсько-психологічні аспекти духовності: соціально-економічні трансформації та відродження національної гідності	Львів, 2015	дистанційна
3	XXIII-тя Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених	Актуальні проблеми функціонування господарської системи України	Львів, 2016	дистанційна
4	III-тя Міжнародна наукова інтернет-конференція студентів, аспірантів та молодих учених	Стратегічні орієнтири розвитку економіки України	Львів, 2017	дистанційна
5	XXIV-та Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених	Актуальні проблеми функціонування господарської системи України	Львів, 2017	дистанційна
6	Міжнародна науково-практична конференція	Аналіз сучасних підходів до ефективного використання потенціалу економіки країни	Дніпро, 2017	дистанційна

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
 ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
 IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
 тел./факс: (032) 261-60-48, тел. 260-34-02
<http://www.lnu.edu.ua>, e-mail: lnu@lnu.edu.ua
 Код ЗКРД 02070987, Державна Капітальна служба України
 МФО 820172, р.р. 35225230001061
 Місцевий рахунок № 17701483, ід. код № 020709813029
 Валютний рахунок № 26005000028567, 26005000028110
 в Укресіббанку
 м. Львів МФО 322313
 № 2320-4 від 01.07.2019

1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine
 Phone/Fax: +38 (032) 261-60-48, 260-34-02
<http://www.lnu.edu.ua>, e-mail: lnu@lnu.edu.ua
 Code ZKPD 02070987 State Treasury Service of U.
 MFO 820172, Settlement Acc. 35225230001061
 Certificate No. 17701483, Tax ID 020709813029
 Foreign Currency Acc. No. 26005000028567, 26005000028110
 in Lviv Branch of Ukresibbank
 MFO 322313
 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження в навчальний процес результатів дисертаційного дослідження А.Я.Табачука, виконаного на тему:

«Інституційні засади екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізації»

Дисертаційна робота безпосередньо пов'язана з тематикою наукових досліджень кафедри економічної теорії факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка. Понятійно-категоріальний апарат, методичний інструментарій, окремі теоретичні положення, а також практичні рекомендації щодо дослідження інституційних засад екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізації та обґрунтування оптимальної стратегічної економічної моделі України, вибору вектора трансформації її економічної системи у XXI ст., що містяться в дисертаційній роботі А.Я.Табачука, використовуються для розроблення методичного забезпечення та під час викладання курсів «Мікроекономіка» та «Макроекономіка».

Проректор з наукової роботи

член-кореспондент НАНУ
 проф. Гладшевський Р.Є.

Рис. В.1. Ключові інструменти екологічної політики
Джерело: побудовано автором.

Додаток Г

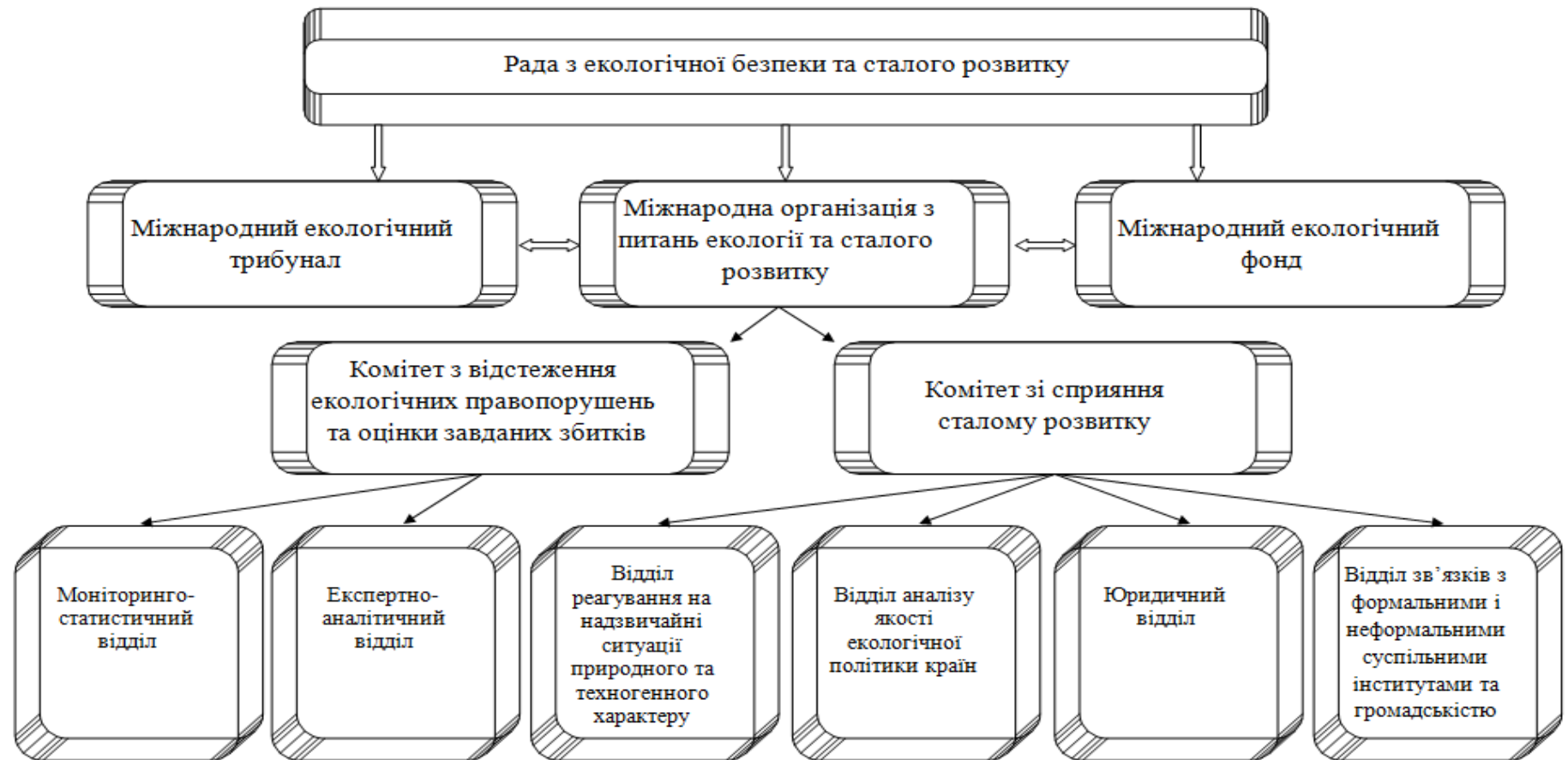

Рис. Г.1. Структура органів ООН, покликаних сприяти реалізації положень ЕКЗ

Додаток Д

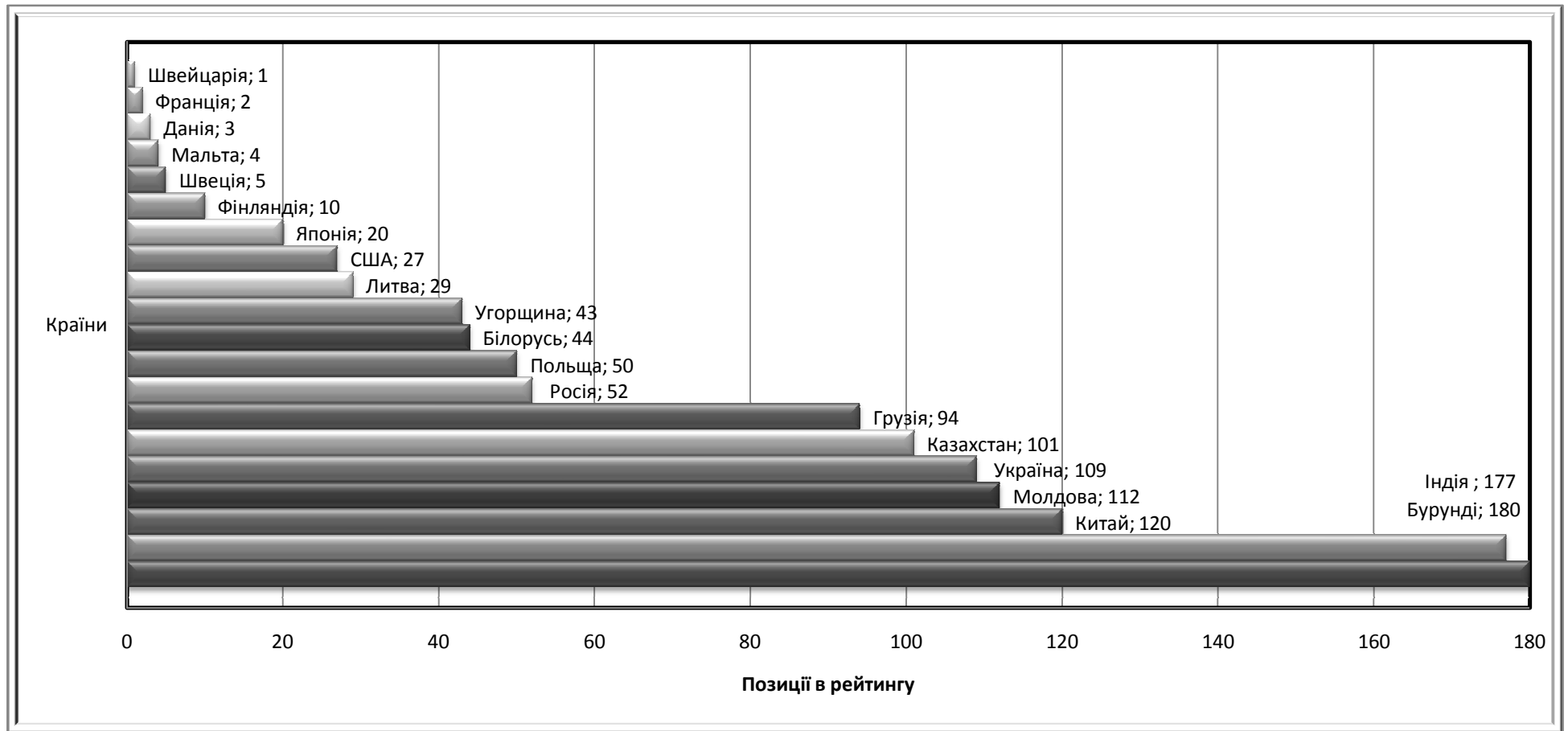

Рис. Д.1. Рейтингові позиції України та деяких країн світу за Індексом екологічної ефективності у 2018 році
Джерело: побудовано автором за [221].

Додаток Е

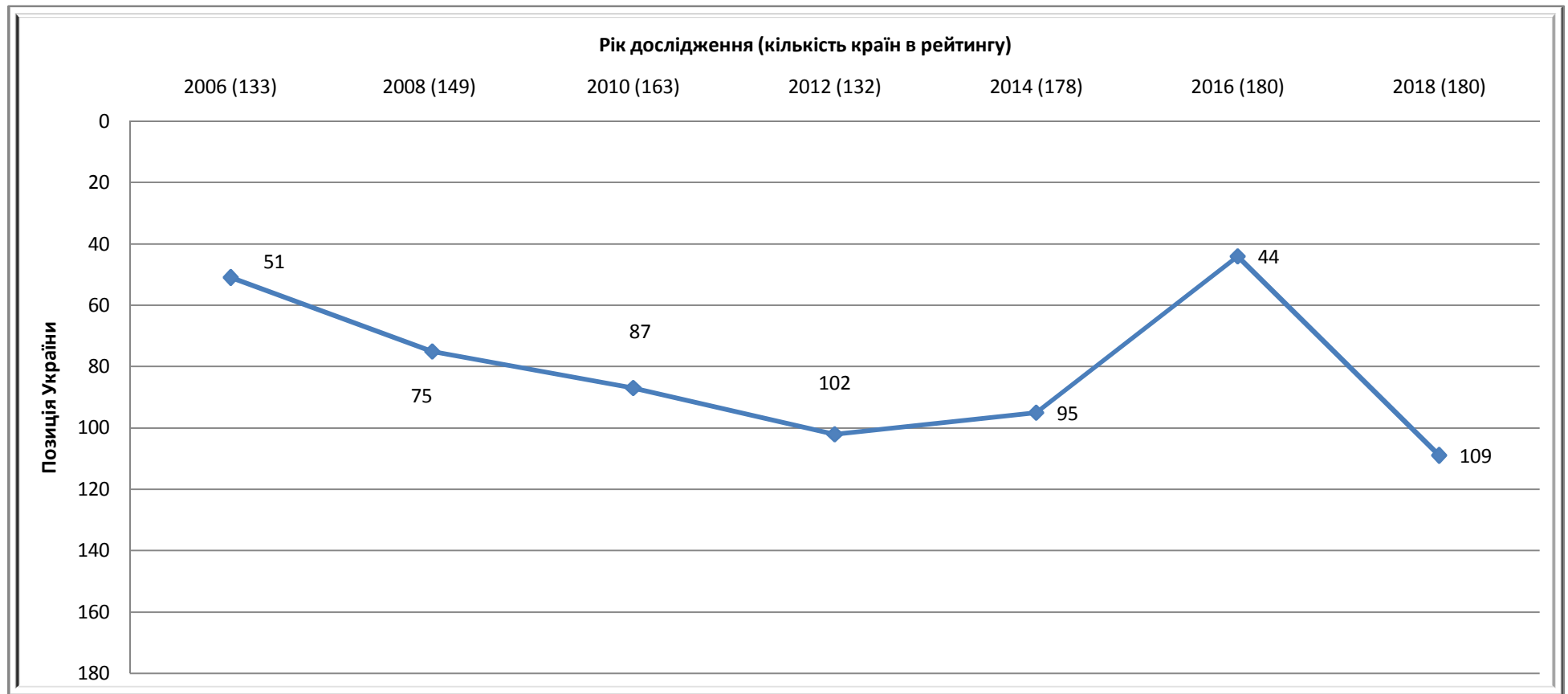

Рис. Е.1. Позиції України в рейтингах 2006-2018 рр. за Індексом екологічної ефективності.
Джерело: побудовано автором за [212, 210, 211, 216, 215, 214, 221].

Таблиця Ж.1.

Позиції України за Індексом екологічної ефективності у 2018 році

Напрямок	Категорії	Місце в рейтингу	Значення
СТАН НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА (87 місце в рейтингу; значення 64,44)	Якість повітря	105	64,21
	Вода та санітарія	63	60,89
	Забруднення важкими металами	15	88,71
ЖИТТЄЗДАТНІСТЬ ЕКОСИСТЕМИ (139 місце в рейтингу; значення 45,16)	Біорізноманіття та середовище проживання	140	49,10
	Ліси	93	14,08
	Рибальство	79	54,32
	Зміна клімату та енергетика	143	37,59
	Забруднення повітря	122	40,18
	Водні ресурси	69	78,76
	Сільське господарство	17	57,55

Джерело: побудовано автором за [221]

Додаток И

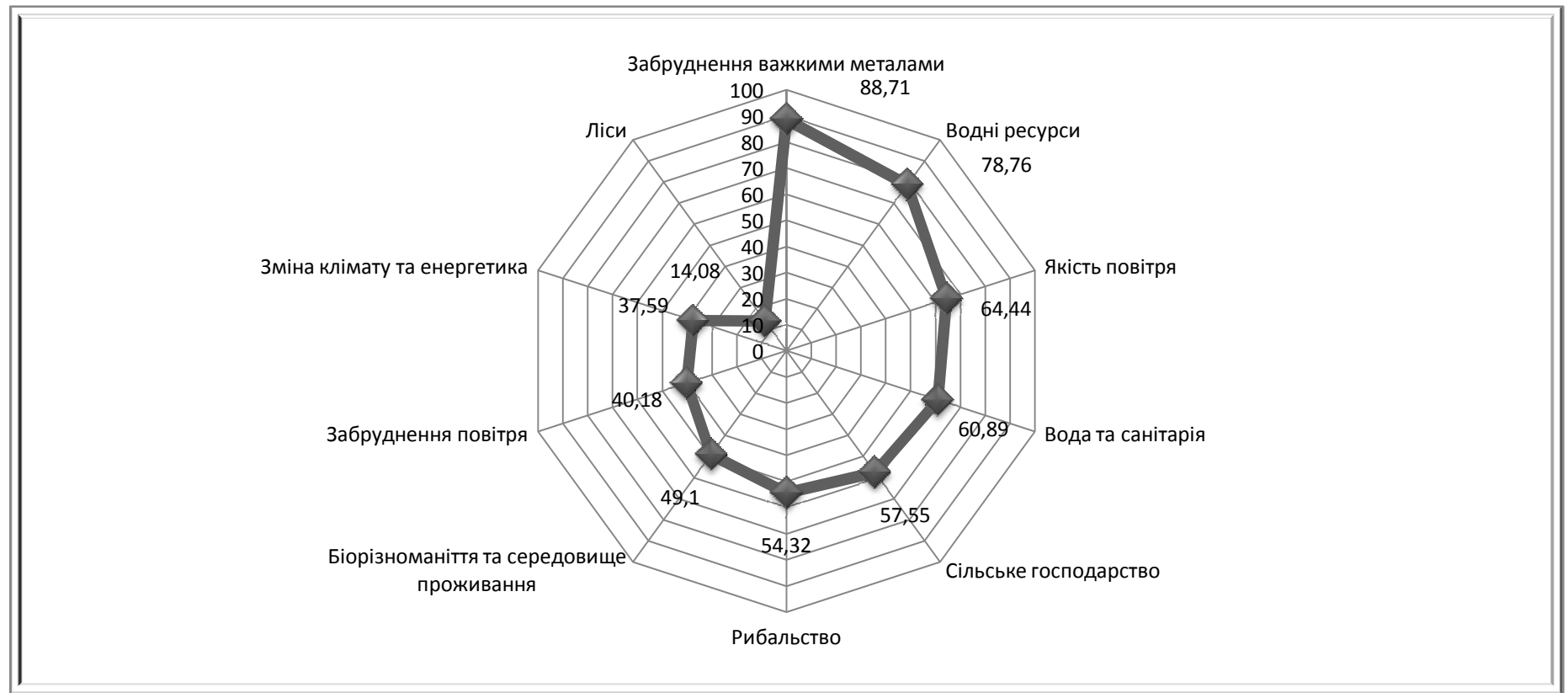

Рис. И.1. Значення 10 ключових категорій Індексу екологічної ефективності України у 2018 році
Джерело: побудовано автором за [221]